

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF.

Ára 3 korona.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1909.

TARTALOM.

	Lap
MELICH JÁNOS: Szláv jövevényszavaink eredetéről	1
BEKE ÖDÖN: Cseremisiz nyelvtan (I.)	75
HORVÁTH JÁNOS: Egy magyar versbeli mondatképletről	128
GYOMLAY GYULA: Az úgynevezett igeidők elméletéhez (VI.)	162
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A HB. másolat-voltáról és az <i>ě</i> > <i>o</i> hangváltozásról	213

Kisebb közlemények.

GOMBOCZ ZOLTÁN: <i>Lágy</i> és <i>langyos</i>	226
--	-----

Értesítő.

Hazai irodalom	225
Külföldi irodalom	228

Folyóiratunk évenként háromszor vagy négyszer jelenik meg. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadóhivatalához czímezendő.

A szerkesztő lakása: II., Bimbó-utca 24.

Szláv jövevényszavaink eredetéről.*)

A mikor ASBÓTH MUNKÁCSINAK egy értekezését bírálta, akkor ez értekezésben azt állapította meg, hogy a hangtani bizonyítékok a mellett szólnak, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavainak többsége bolgár nyelvjárásból való. Az átvételek e bolgár nyelvjárásból hazánkban történtek, a mit két dolog bizonyít: *Pest város neve* és a *magyar nyelv keresztény terminológiája*. Ez értekezését aztán A. így fejezte be: «Senki jobban nem fog örülni, mint én, ha róluk [értsd: szláv jövevényszavainkról] valaki igazán tudományos munkát írva új szempontokat jelöl ki, ha ennek következtében még annyira is módosítanom kellene e szláv szók átvételének helyéről és idejéről vallott nézetemet» (NyK. 30 : 230.).

Az a bírálat, a melyet «Szláv jövevényszavaink» cz. munkám első részéről írt,**) sehol ezt az örömet el nem árulja, mert a dolgozat olyan kifejezéseit, hogy: «a józan ész nevében hangosan tiltakoznom kell» (19. l.), «józan észszel nem is lehet tagadni» (25. l.), «de hogy valaki olyan balga lehet» (30. l.), «elborul Melich elméje» (33. l.), még ASBÓTH OSZKÁRNÁL sem tartom az öröm jelének.

*) Felolvastatott a M. T. Akadémia I. osztályának 1909. évi február hó 1-én tartott ülésében.

***) Az én művemnek ez a címe: «Szláv jövevényszavaink. I. köt., 1. rész. Az óbolgár nyelvmélekek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1903. — I. köt., 2. rész. A magyar nyelv keresztény terminológiája. Budapest, 1905.» — A bírálat címe: «Szláv jövevényszavaink. I. Bevezetés és a különböző rétegek kérdése. Budapest, 1907. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XX. 3.)»

Pedig hogy az öröme meg lett volna az oka, azt ő maga is bevallja, mikor bírálata végén ezt írja: «...én [Melich] e nagy művének I. kötet első részét elhibázottnak tartom. Ezt annál nyugodtabban jelenthetem ki, mert az I. kötet második részének nagy érdemeit én sem tagadom. Hiba van ebben is elég, de azt elismerem, hogy két nagy kérdést végleges megoldásához elég közel vitt: a magyar helyesírás eredetének és a magyar keresztény terminológiának kérdését, olyan két kérdést, a melyek nemzetünk történetének egy nagy jelentős fordulójával, a keresztény hitre való térésével, a legszorosabb kapcsolatban állnak» (102. l.).

Hogy mit ért ASBÓTH a «végleges megoldásához elég közel vitt» kifejezésen, ma még nem tudom; ha azonban jól értem a 16. lapon mondott következő szavait: «nem érthetek egyet az első résznek az eredményével, mert meggyőződésem szerint a szláv szavak földrajzi elterjedése, ha csak nincs szó egy későbbi idegen hatás alatt keletkezett terminológiáról, mint pl. a keresztény terminológiáról...»,*) hát akkor bátran merem kimondani, hogy ASBÓTH ma már nem állíthatja, hogy Pest város neve «a magyar keresztény terminológia szláv részével egyetemben a legesleghatározottabb bizonyíték egy a mai hazánkban véghez ment bolgár hatás lehetősége mellett» (NyK. 30: 229. l.).*)

Ez tehát máris pozitív eredménye az én művemnek, a melyet le lehet kicsinyelni, ki lehet gúnyolni — hisz az ízlések oly különbözők — csak egyet nem lehet letagadni: az a sziklaszilárdnak hitt alap, a Pest-Duna-Tisza közti «bolgár» homok-sivatag, melyre ASBÓTH újabb elméletét építette, nem bírta el a rosszul megalapozott épületet. Egy részében összedült, s hogy a még fennmaradó része se valami tartós, úgyhogy benne életveszély nélkül meghúzódhatnánk, azt a következő sorok fogják bebizonyítani.

ASBÓTH ugyanis azt mondja, hogy az a módszer, a melylyel én könyvem első részében a kérdést tanulmányoztam, «a szláv szavak földrajzi elterjedése, ... nem elég biztos alap a külöm-

*) Én emeltem ki.

böző rétegek kimutatására» (16. l.). Én ugyan könyvem első részében, a mint később látni fogjuk, nemcsak a szavak földrajzi elterjedésére vettem a fősúlyt; tény azonban, hogy fejtegetéseimet nem fektettem «hangtani mozzanatokra» (16. l.), a mit ASBÓTH «sokkal biztosabbnak, természetesebbnek» tartott volna (u. o.). Hát én nagyon jól tudom, hogy a hangtani szabályosságok kimutatásával, ezen szabályosságok szigorú alkalmazásával nagyon sokra, a legtöbb esetben legtovább lehet jutni; hangsúlyoztam én ezt nem egyszer magam is, de ASBÓTH-tal szemben nekem olyan kalauzra volt szükségem, a mely megmutatja, hogy ASBÓTH túlozza a bolgár-szláv nyelvi hatás nagyságát s hogy téves elméleten alapuló történetet ír. Én tehát éppen ASBÓTH miatt folyamodtam azokhoz a bizonyító eszközökhöz, a melyeket művem első részében is használtam.

Ahhoz, hogy mármost ASBÓTH bírálatának leglényegesebb kifogására megfeleljek, hogy megmagyarázzam, miért kellett folyamodnom «e nem eléggé biztos alap»-hoz, a melylyel olyan jó eredményt hoztam ki, mint a keresztény terminológia, ahhoz szükségem van arra, hogy ASBÓTH-nak a bírálatban is érintett elméletét még egyszer megismertessem. Nem fogom próbára tenni a szíves olvasó türelmét azzal, hogy ASBÓTH-nak összes e tárgyról írt régibb értekezéseit ismertessem, a melyeknek egyedüli szerencséjük, hogy akkor nem akadt nálunk ember, a ki «magát szlavistának szerette vallani» (81. l.). Én tehát csupán arra szorítokozom, a mi ASBÓTH elméletében elvi dolog, s a mi benne van művem első részéről írt bírálatában, vagy pedig benne van ASBÓTH olyan dolgozatában, a melyre e bírálatában is hivatkozik.

ASBÓTH főbb elvei a következők:

1. «A szláv szók nagy tömege csak a mai hazánkban kerülhetett nyelvünkbe» (NyK. 30:228. l.), «még pedig valószínűleg a honfoglalásra következő legelső századokban» (u. o. 74.; e helyen idézve ASBÓTH OSZKÁR «A szláv szók a magyar nyelvben» című értekezése is).

E pontra nézve meglehetősen egyetértek ASBÓTH-tal. A szláv szók nagy többsége kétségtelenül mai hazánkban került nyelvünkbe. ASBÓTH ugyan bírálatában úgy tünteti fel a dolgot, hogy én egy honfoglalás előtti erős bolgár-szláv hatást teszek

fel (vö. a bíráló 8., 15., 47., 49., 64., 69. l.). Engedje meg azonban ASBÓTH, hogy ha egyebet nem, hát legalább az elméletemet ismerem. ASBÓTH művem első részéből, a 85. lapról, a melyből kiolvasta, hogy én a bolgár hatást honfoglalás előtti-nek tartom, ezt idézi: «a kereszt a görög szertartású egyház kifejezéseiből való... mi a keresztény bolgárokkal érintkeztünk honfoglalásunk előtt; a *Vita Methodii*-ban szó van arról, hogy Szent METHODOT egy aldunai magyar úr rendkívül nyájasan fogadta s távozásakor kérte, hogy emlékezzék róla imáiban» (A.-nál 8. l.). — Pedig ASBÓTHON itt is erősen megboszulta magát az, a mi különben bírálójának egyik igazságtalansága, hogy művem első és második részét nem együtt bírálta meg, mert ha ezt teszi, akkor a 2. rész összefoglaló részében, a 420. lapon ezt találta volna: «S e kölcsönzött mozzanatok közt a legelső kétségbevonhatatlan tény, hogy a mint vannak kétségtelen róm. kath. szláv kifejezéseink, éppúgy vannak kétségtelen gör. kel. szláv átvételeink is. E kétségtelen gör. kel. szláv kifejezések: *kereszt crux, szombat*, s esetleg *karácsony*. E kifejezések kétségbevonhatatlanul vallják, hogy *pogány eleink a keresztény népek közül legelőször gör. kel. szlávokkal*, még pedig más kifejezések vallomását is tekintetbe véve (pl. *mostoha*), *bolgárokkal* érintkeztek. Ez érintkezés kezdete *közvetlen a honfoglalás előtti* időkbe esik. Jóllehet hazánk területén Tiszántúl és Erdélyben megengedhető a bolgár nyelvű lakosság fölvétele (Zemplén, Valkó, Mesia: Szerémség), mégsem lehetnek az átvételek ezek nyelvéből valók, mert nekünk biztos adataink vannak, hogy a magyarok a honfoglalás előtt érintkeztek a bolgárokkal. A Method-legenda ugyanis elmondja, hogy Method egy aldunai magyar vezérnél megfordult, neki a kereszténységről beszélt, s ez a vezér Methodot «megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal bocsátá el, mondván neki: emlékezzél meg mindig én rólam, tisztelendő atya, szent imáidban» (HFK. 355. l.). Ez az adat sokkal többet mond, semhogy csak annyi értéket tulajdonítsunk neki, a mennyit a Cyrill-legendabelinek, a hol el van mondva, hogy Cyrillnek «neki estek az ugrok, farkasmódra üvöltvén és meg akarták ölni... meghallgatván intő szavait, elbocsátották» (HFK. 353. l.).

A gör. kelétiakkal való érintkezés kezdete *tehát honfoglalás*

előtti. Ez érintkezés a honfoglalással, e területváltozással egyszerre meg nem szűnik. A X. században a magyarok közt a görög egyháznak a főurak csoportjában egy-egy híve is van, sőt a görög egyház térítési kísérletéről is tudunk. Erre bizonyítékaink a következők:

a) Gyula és Bulcsu vezérek Konstantinápolyban 950 táján megkeresztelkedtek (vö. THALLÓCZY: Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon. Századok XXX. 199.), Ajtony pedig a Szent Gellért-legenda szerint Bodonban vette föl a keresztséget, körülbelül a X. század végén.

b) Egy XIV. századi szláv kézirat elmondja (vö. Századok XXX. 199.), hogy mielőtt a görög püspökök a magyarok országába jöhettek volna, a mit a bizánczi birodalom külső és belső bonyodalmai miatt nem tehettek, «a latinok Rómából fölkerekedtek, s a pæonokat, kik ugroknak neveztetnek... könyvekkel és írásaikkal istentelen hitökre térítették» (Századok XXX. 201.).

Ez adatokhoz hozzá lehet mármost venni a következőket:

a) A veszprémi apácák görög oklevele 1109. évi átíratának latin részében ez áll: «Vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii grece scriptum» (Múz. péld.); róm. kath. fejedelem udvarában róm. kath. pap nemcsak nem állított ki görög oklevelet, de az akkori iskolázásból kifolyólag nem is tudott volna ilyet megírni.*)

b) Szent István alatt a görögökkel való érintkezést bizonyítja a Konstantinápolyban épített templom és magyar zarándokház (Századok XXXV. 1060.).

c) A XI., XII. századi magyar keresztnevek közt gör. kel. hatásból magyarázható a következő két jelenség is:

α) Hazai keresztneveink közt sok az ótestamentomi (Sámuel, Dávid, Salamon stb.) eredetű éppúgy, mint a hogy ez a X. század folyamán szokásban volt a gör. keletieknél, első sorban a bolgároknál.

β) E keresztnevek közt azonban vannak határozott gör. kel. szláv formában közvetített keresztnevek is, ilyen pl. *Vál, Vászoly*. Ide való az a használat is, mikor valakit arról az

*) Vö. még PAULER GYULA: Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez? Századok XXXIV. 363. l.

egyházi kalendáriomból vett napról nevezik el, a melyen születik (vö. *Karácsony, Húsvét, Pünkösd, Péntek, Szombat* stb.). Ilyen használat is ebben az időben csakis a gör. keletieknél, első sorban a bolgároknál mutatható ki a X., XI. században.»

Ezekhez hozzáfűzhetem, hogy egy honfoglaló lovas sírjában bizánczi idomú keresztel díszített tarsoly-lemezt találtak. Hogy a bezdédi lovas sírban nyugovó honfoglaló vitéz, a honnan e tarsoly-lemez előkerült, keresztény volt, e feltevést nem lehet mereven visszautasítani. «Mert — írja HAMPEL J. az «Árpád és az Árpádok» cz. mű 119. lapján — nem e hazában érintkeztek az ősök legelőbb a bizánczi kereszténységgel.»

Én tehát azt mondom, hogy a gör. kel. egyházzal a honfoglalás alkalmával az érintkezés nem szakadt meg. Lehetségesnek tartom, hogy a mint valakit a X—XI. században a magyarok közt *Vászol*-nak, *Vászoly*-nak hívhattak, éppúgy a X. század folyamán kerülhetett egyházi szláv (értsd: bolgár-szláv) kifejezés is a magyar nyelvbe.

Mert én a bolgár-szláv kifejezéseket egyházi úton elterjedteknek tartom, azaz olyanoknak, a milyenek a magyar nyelvnek a latin egyházi nyelvből való kulturális és egyéb népies szavai. Ha a magyar nép a *templom, iskola, sekrestye, ostya* stb. nevek mellett a latinból átvehette a *familia* (lásd MTsz.: *falamia, falámia, famillia*), *elemózsia* (lásd MTsz.: *elemozsina*), *bestia* (lásd MTsz.: *beste, bestye, bestyi*), *árbocz* (lásd MTsz.: *árbucz*) stb. szavakat, a nélkül, hogy hazánkban latinok laktak volna, nem látom be, miért ne volna ez lehetséges az egyházi szláv (bolgár) nyelvből való átvételeknél is, ha igaz az, hogy a magyarok kereszténységre térítésénél először a gör. kel. egyház próbált szerencsét, a minek emléke szerintem a *kereszt, szombat* s esetleg a *karácsony* szó, s a mi mellett *mostoha, rozsdá, mezsgye, pest* (kemence, l. MTsz.) éppúgy megmagyarázódnak, mint a latin eredetű *familia, bestye, árbocz* (vö. szláv *vitrola*) s annyi más.

Hogy e magyarázat a hazai történeti tényekkel szépen egyezik, azt senki, ki a magyar kereszténység kezdetét ismeri (l. művem I. 2.-ből fentebb idézett részt), nem tagadhatja. Hogy nemcsak a latin egyházi nyelv, hanem más egyházi nyelvek is, tehát a szláv is, milyen hatással lehetnek egy-egy nyelvre, azt nekem АЗВѢТНАК nem kell magyaráznom, elég rámutatnom

az orosz nyelvre, vagy a VUK, illetve OBRADOVIĆ előtti szerb irodalmi nyelvre.

Ha tehát ASBÓTH gondosan összevetette volna művem első részét a második részben mondottakkal, nem állította volna, hogy én a bolgár-szláv hatást honfoglalás előttiinek tartom, mert szerintem vannak ugyan honfoglalás előtti bolgár-szláv szavak is, a mint hogy szerintem kétségtelen honfoglaláselőtti orosz-szláv szó is van nyelvünkben (vö. *lengyen* < *lengyel*), de én egyházi szláv (tehát bolgár) nyelvi átvételt a X. század folyamán is lehetségesnek tartok.

2. S ezzel eljutottam egy másik ponthoz is, a melynél lényeges különbség van az én felfogásom és az ASBÓTHÉ közt. Én a bolgár hatást inkább kulturális hatásnak, mintsem népi érintkezésből származottnak tartom. Azért hoztam fel a latin analógiát is. ASBÓTH pedig «a magyarok és bolgárok sűrű érintkezés»-éből (13. l.)*) magyarázza a magyar nyelv bolgár-szláv szavait.

Ezek a bolgár-szlávok szerinte hazánkban laktak, a mint erről következő kijelentései tanuskodnak: «ha a magyarok bolgár lakosságot találtak Magyarországon, a mit én kétségtelennek tartok», 64. l., «a magyar szó bolgár eredete... sem volna lehetlenség, mihelyt a mi hazánkban bolgárok is laktak», 67. l., «a magyarokkal húzamos ideig érintkező bolgárok, az én véleményem szerint Magyarországon a honfoglalás idején talált bolgár lakosság nyelve», 35. l., «a palóczok neve lehet bolgár is, és ha bolgárok laktak Magyarországon, mikor őseink ide beköltöztek», 94. l., «a szó a Magyarországon lakó bolgárok nyelvében kétségtelenül meglehetett», 65. l. «De reménylem, M[elich] nem keresi a magyarok és bolgárok érintkezését Bulgáriában, én pedig meg is mondom, hogy hol keresem, a mai Magyarországon...» 30. l.

E kijelentésekből tehát világosan kiderül, hogy ASBÓTH a honfoglalás idejében hazánkban bolgár-szláv lakosságot tesz fel, s ebből származtatja a magyar nyelv bolgár-szláv jövevény-

*) Ha a lapszám mellett nincs könyvvezím, mindig A.-nak művemről írt bírálatából való az idézet.

szavait. Művemről írt bírálatában közelebből nem jelöli meg e bolgár-szlávok lakóhelyeit, de nem tévedek, ha azt állítom, hogy e tekintetben is az a nézete, a mi régebben: a Duna-Tisza-közön, Tiszántúl Erdély felé laktak e bolgár-szlávok.

S ha mármost azt kérdezzük, mikor jöttek ide e bolgár-szlávok, hát akkor nagyon különös feleletet fogunk kapni, olyat, a melyen nemcsak mi, de a külföld szlavistái is méltán csodálkozhatnak. ASBÓTH ugyanis a 63. lapon azt írja, hogy azok a bolgár-szlávok, a kiktől a magyarok a *király* szót átvehették, «olyan bolgárok, a kiknek utódai soha a Balkán-félszigetre nem is kerültek». (Hasonlóan az 53., 99. lapokon.) Ezek a bolgár-szlávok a szláv őshazából egyenesen Magyarországra jöttek, soha a Balkánon nem laktak. Ezt a felfogást találjuk ASBÓTH egy másik dolgozatában is (vö. Refleksz szlov vida trət-trət i tšt-tšt v madjarskich zaimstvovanijach iz szlavjanszkiego jazyka 17. l., lásd Nyr. 36 : 160.), anélkül, hogy megmondaná, hogy a szláv őshazából, a mely pl. SZOBOLEVSZKIJ szerint a mai Lengyelországban és nyugati Fehéroroszországban feküdt (Arch. 27 : 241.; l. még JAGIĆ, Die Slawischen Sprachen, Die Kultur I : IX.), mikor jöttek ide, akkor-e, mikor a többi délszlávok mai helyeikre, vagy később, mondjuk a VII., VIII. században; hova lettek, mikor tűntek el, talán a magyarokba olvadtak? — Mindezt nem tudjuk meg ASBÓTHtól, de megtudjuk, «hogy olyan bolgár nyelvről, illetőleg nyelvjárásról vagy nyelvközösségről van itt mindig szó, a melynek «nyelvemlékei» egyáltalában nincsenek» (35. l.), vagy hogy «történeti forrásokban természetesen ezeket a «bolgárokat» hiába fogjuk keresni...» (7. l.).

S ha azt kérdezzük, mi kényszeríti A.-ot e sok rettenetes, a szláv nyelvtudományban oly mély nyomokat hagyni akaró feltevésre, hát nem egykönnyen találjuk meg a feleletet. Először gondolunk arra, hogy talán a szláv nyelvtudomány hirdet valami olyat, a miből A. feltevése következik. De ép az ellenkezőjét találjuk. MIKLOSICH egyenesen kimondja, mikor vizsgálja, mely nyelvből valók a magyar nyelv szláv szavai, hogy: «Man wird weniger die südöstlichen (bulgarischen) Slovenen herbeiziehen, die ... in keinem Falle ein inniges Verhältniss mit den Magyaren eingingen» (Slav. El. 5. l.). — JAGIĆ szerint is csak Erdélyben lakhattak szlávok, a kik eloláhosodtak (vö. Die Kultur der Gegen-

wart I: IX. 6. l.), de Duna-Tisza-Tiszántúli sűrű bolgár-szláv lakosságról ő se tud semmit. Aztán gondolunk ANONYMUSUNKRA; ő sokat tud nekünk beszélni ZALÁN bolgáraitól, de A., mint mindjárt ki fog tűnni, ANONYMUS «meséi»-ben nem hisz. Végre mégis megleljük A. feltevéseinek alapját; ASBÓTH rámutat egy helynévre, no meg a magyar nyelv szláv jövevényszavainak bolgár-szláv részére. Igaz, nagyon szerényen mutat már rá erre a helynévre is, mert ezt írja: «Ha Pest városának a neve bolgár, ha a német *Ofen* annak egyszerű fordítása (Pestnek régente a Duna jobb partján levő telepet nevezték), ha tehát a *Pest* név és a *pest* szó azonosak, e város elnevezése is bolgáros szlávoktól eredhet és az itt talált bolgáros nyelven beszélő szlávoknak emléke lehet», (7. l.).

Ha én ezt a sok *ha-ha* mondatot folytatni akarnám, hát leírhatnám a következőket:

a) hátha a németek nevezték előbb a mai Budát «*Ofen*»-nek, s a szlávok, illetve szláv nyelvű telepések később ezt lefordították; vagy

b) hátha a németek «*Ofen*»-jét a magyarok, a kiknek nyelvében a *pest* (kemence; l. OklSz.) szó hajdan nagyobb elterjedésű lehetett, mint ma, egyszerűen lefordították a maguk nyelvére. Mert hisz hogy mindkét dolgot fel lehet tenni, különösen pedig az elsőt, tagadni azért se lehet, mert németek Dunán túl a X., XI. században, sőt ASBÓTH szerint a honfoglalás előtt is (NyK. 30:77.) laktak. A Vita s. Gerardi 22. §-a pl. Pestről említ egy «*virgo quedam teutonica*»-t (l. ENDLICHER, Monumenta 232.), ugyane legenda 12. §-a Székesfehérvárott ismer egy «*quidam tewtonicus nomine Henricus, qui erat puerorum uicemagister*»-t (l. ENDLICHER 221. l.), XI. századi mosonyi német polgárokról van szó KÉZAIBAN (vö. Editio Floriani 27. §. és SZABÓ K. fordítását); a feltárt sírokban pedig VIII—IX. századi német lakosság nyomaira lehet ismerni (vö. HAMPEL cikkét az «Árpád és az Árpádok» cz. műben 120. l.) stb. Nem volna tehát lehetetlen, hogy előbb volt *Ofen*, a melyet már OLÁH MIKLÓS «Hungaria et Atila» cz. művében «mészégető kemenczé»-nek értelmezett.*) Bármint áll is azonban a dolog, a

*) Vö. OLÁHNÁL 162. l.: «Teutones vero ... nunc a furnis

tény az, hogy *Pest* ugyanazt jelenti, a mit *Ofen*, s hogy a *pest* szó csakis bolgár-szláv eredetű lehet. Nos hát a milyen tény ez, éppoly «historiai az, hogy a Névtelen korában s azt megelőzőleg voltak, s nem kis mennyiségben mohammedán lakosai Pestnek; de ezek voltak, mint okmányok tanusítják, a XIII. században», írja SALAMON Budapest története II. 88. lapján. Mert nemcsak ANONYMUS beszél ám pesti izmaelitákról, hanem ott van a «sara-ceni de Pest» kitétel is, a mely oklevélben olvasható (I. HFK. 462, SALAMON, Budapest története II. 150.). Ép azért bármilyen mesének (9. l.) tartja is ASBÓTH Anonymus izmaelitáit, e hitével egyedül marad, mert a historikusoknál olvashatta volna, hogy «annyit elfogadhatunk, hogy a vezérek korában volt egy nagyobb mérvű bevándorlás a keleti tájak felől országunkba» (SALAMON, Budapest története II. 86.). Hogy pedig ezek a bolgár-izmaeliták nem jöttek hozzánk a Volga mellől, Nagybolgárországból, a mint SALAMON is, meg PAULER is gondolja (A magyar nemzet története Szent Istvánig, 78. l.), arról is meggyőződhetnék ASBÓTH, ha figyelmesen elolvasta volna RÉTHY LÁSZLÓNAK «A magyar pénzverő izmaeliták»-ról írott dolgozatát, vagy HUNFALVY PÁL «Magyarország ethnographiá»-ját. Ha ez utóbbi művet megnézi, ott a 337. lapon ezt találja: «A mit az Anonymus a *Bila*, *Bocsu* meg *Heten* bolgár nagyurakról beszéll, a kik Taksony idejében Bular országbul (de terra Bular) jöttek volna be nagy sokasággal, s Pesten telepedtek le: abban valami emlékezés lappanghat ugyan a volgai bolgároknak is, de az nyilván a déli Dunán túlul való egy újabb bolgár beköltözést illet, a melly Sz. István után történt, midőn a görög császárok a bolgár hatalmat megtörték volt... de hogy Anonymus igazán a később Dunán túlul jött bolgárokat teszi Taksony idejébe, azt világosan bizonyítja telepedések helye *Pest*, a mely szláv szó, s téglá- vagy mészkemenczét jelent, mint a német *Ofen* is. Az ott telepedett bolgárok már szláv nyelvűek valának, azok csak is Dunán túlul, nem pedig a volgai Bolgárországbul jöttek ide.»

calcis, quæ olim ex lapidibus illic coquebatur, Offen vocant.» SALAMON F. azt mondja «Budapest története» II. 63. lapján, hogy OLÁH MIKLÓS a *Pest* s nem az *Offen* nevet magyarázta e «mészkemenczé»-ből, azonban ezt OLÁHNÁL nem találom.

A ki mármost tudja, hogy a tatárdúlás előtt, tehát a XIII. században és előbb is történtek hazánkba bolgár-szláv (Arch. XX. 119.) bevándorlások; a ki tudja, hogy a bolgár-szlávok közt a X—XI. század folyamán voltak mohamedán vallásúak is, a kik a szláv emlékek tanúsága szerint «ВЪ БОХМЯТЪХЪ» éltek: az nagyon is érhetőnek fogja találni, ha azt mondom, hogy HUNFALVY helyes nyomon jár, a mikor azt mondja, hogy a pesti izmaeliták (szerecsenek) Bulgáriából ide vándorolt mohamedán bolgár-szlávok voltak, a kik az itt talált *Ofen*-t akár le is fordíthatták.*)

Egyszóval: *Pest* városára hivatkozva állítani, hogy itt hajdan szebb bolgár élet volt;**) elmondani, hogy ez is tanú, hogy itt a szláv őshazából s nem a Balkánról ide került bolgár lakosság volt: olyan mese, a melyet az költhet, a ki a történetet nem veszi figyelembe.

3. *Pest* városa nevéen kívül ASBÓTH szerint «minden hangtani mozzanat a mellett szól, hogy a szók többsége bolgár nyelvjárásból származott» (NyK. 30:229.). Régebben a bizo-

*) E fejtegetés nem érinti azt a felfogásomat, hogy Erdélyben, ha egyáltalában szlávok laktak, csakis keleti bolgár nyelvjárást beszélő bolgár-szlávok lakhattak (l. művemben a megfelelő helyeket, továbbá MNyv. II. 49. stb., 97. stb. és Nyr. 36:162—163.). Kétségtelen az is, hogy hazánkba már a tatárdúlás előtt is történtek bolgár-szláv bevándorlások (vö. pl. a *spolavati*, Archiv IV. 513.). Úgy szintén vallom azt is, hogy a honfoglalás ideje táján hazánk egyes részei a bolgár birodalomhoz tartoztak. A bolgár történetírás pl. Ménmarótot, továbbá Ajtonyt bolgár-török fejedelemnek, főúrnak tartja; de ez urak szlávása semmivel sincs bizonyítva. A hazai bolgár birtokokra vö. Árpád és az Árpádok 66, 68, 91, 92, 234, 272; lakatlan területre 143. l., s l. még NAGY GÉZA érdekes fejtegetését «Butaul zoapan, Buila zoapan» czímmel Arch. Értesítő, új foly. 28:127. s köv. l. — A Jeruzsálemben tanuló magyar szerecsenekre vö. PAULER GY. A m. nemz. tört. II. 643. l. 69. jegyzet.

**) PAULER szerint (A magy. nemz. tört. Szent Istvánig 176.) ez izmaeliták Nagybolgárországból jöttek, mert «*Pest szláv* neve ép oly keveset bizonyít e mellett, mint nem bizonyítja Csongrád vagy Esztergom szláv neve magyar lakóinak szlávását». PAULER feledi, hogy *Pest*nek, *Csongrád*nak azért a szláv nyelvekhez mégis valami köze van, a mit meg kell magyarázni.

nyítékok közt a magyar keresztény terminológia szláv része is szerepelt, de az én művem második részének hatása alatt ez a tanú kiszorult a vallók sorából.

Kissé részletesebben kell megvizsgálnunk, vajjon azok a «hangtani mozzanatok» mind a mellett szólhatnak-e, hogy a szók többsége bolgár nyelvjárásból került. Egyenként fogom e hangtani mozzanatokot venni, mert ASBÓTH mostani bírálatában is utal rájuk, s mert ki akarom mutatni, hogy éppen ASBÓTH miatt kellett a bizonyításnak egy másik, nem hangtani módját választanom. Hiszen azok, a kik ismerik munkásságomat, nem állíthatják, hogy én a «hangtani mozzanatokot» nem a legfontosabbnak tartanám. De van a hangtani kritériumoknak is egy határunk, a melyen túl a hangszabályosságok legszigorúbb figyelembe vételével sem lehet sokszor az igazságot megközelíteni (vö. pl. a *polgár* szó vitáját a MNyv.-ben). A következő sorokban mármmost azt bizonyítom, hogy ASBÓTH több olyan hangmegfelelésre mutatott rá, s írt a bolgár hatás javára, a melyek éppúgy vallhatnak más szláv nyelv mellett is.

a) Az orrhangú magánhangzók.

Az első ezek közt a szláv orrhangú vokálisok kérdése. Ha mi olyan szavainkat, mint *szomszéd*, *rend* stb., a melyek szláv eredetű szavak, szláv nyelvi megfelelőikkel egybevetjük, azt fogjuk látni, hogy a szláv nyelvek legnagyobb részében a magyar *-om-*, *-en-* helyén ma tiszta vokális van (vö. pl. *szomszéd* = cs. *soused*, or. *susědъ*, szerb-horv. *sûsjed*, szlov. *sôsęd* stb. | *rend* = cs. *řad*, szerb-horv. *rěd*, szlov. *ręd* stb., l. még ASBÓTH: A szláv szók a magyar nyelvben 18—30. l.). Az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben azonban a magy. *-om-*, illetve *-en-*nek a megfelelője nem tiszta, hanem nazalizált vokális; ott a *szomszéd*, *rend* szavaknak megfelelői *сѣсѣдѣ*-nek, *рѣдѣ*-nek vannak írva, a mit a tudomány ma *sôsědъ*-nek, *rědъ*-nek olvas.*)

*) Hogy a bolg. *ѣ* egykor *û*-nak hangozhatott, arra vö. JAGIĆ-Festschrift 486; a hangzók későbbi sorsára vö. Statzji po slavjanovjedjeniju II. 186. Ez az *û* hangzás azonban nemcsak a bolgárból mutatható ki, hanem más szláv nyelvből is.

Ebből a tényből mármost le lehetne vonnunk, hogy azok a szláv jövevényszavaink, a melyekben a szláv π λ helyén *-om-*, *-en-* van, az ó-egyh. szlávból (óbolgárból), illetve valamely bolgár nyelvjárásból vannak átvéve. Ezt következtette régebben ASBÓTH is, s ilyesfélét ír most is bírálata 91. és 37. lapján. A 37. lapon ezt olvassuk: a *dorong* szónak az alakja, a melynek második tagjában egy a szláv nyelvekben rendszeren korán elveszett nasalis utóhang még tükröződik, a mellett szól, hogy legrégebb szláv jövevényszavaink közül való;*) a 91. lapon meg ez van: «Hogy a magyar szó legrégebb szláv jövevényszavaink közül való, azt hangalakja is mutatja, az *otromba* szó csak akkor kerülhetett a mi nyelvünkbe, a mikor az átadó nyelvben a nasalis hangzók még el nem tűntek!»*)

Én is azt mondom, hogy az egészről csak annyi áll, hogy az *-om-*(+konz.), *-en-*(+konz.)-sal hangzó szláv jövevényszavaink csak a mellett vallanak, hogy az átvételkor az átadó nyelvben a nazális vokálisok még el nem tűntek. Hogy ez az átvétel mikor volt, melyik nyelvből való, azt ez átvételek nem vallják. Az orrhangú vokálisok miatt lehetnek ez átvételek akár oroszok (vö. *lengyel*), cseh-tótok, szlovének, szerb-horvátok, mert e nyelvekben részint ma is vannak nyomai a nazális vokálissal hangzó szavaknak (pl. szlovén nyelvjárásokban, l. MIKL. Vergl. slav. gr. I². 32. s köv. 1.), részint pedig kimutathatólag a IX., X., XI. század óta tűntek el. Hogy pedig hazánkban még a XII. század első felében is voltak a zágrábi püspökség területén lakó szlávok nyelvében nazális vokálissal hangzó szavak, azt FELICZIÁN esztergomi érseknek egy 1134. évi, eredetiben fennmaradt ítéletlevele, a melyben a zágrábi püspöknek egy erdeje felől ítélezik, fényesen igazolja (az oklevél eredetije Zágrábban van, hasonmása a M. N. Múzeum levéltárában). Ebben az oklevélben ezt olvassuk: «Pret[er]jea***) alt[er] capellan[us] Cupan no[m]i[n]e p[re]cepto ei[us]dem regis ded[it] eidem ecel[esi]je pop[ul]u[m] de du[m]broa cu[m] t[er]ra et filua fibi appendente» (vö. a szöveget KNAUZ, Mon. Strig. I. 85. 1. Nyr. 32 : 410.). Hogy itt a *dumbroa* a szláv nyelvek-

*) Én emeltem ki.

**) A szögletes zárjelben a feloldott rövidítések vannak.

ben jól ismert *dubrava*, *dobrava* «erdő»-t (l. VONDRÁK, Vergl. Gr. II. 410, 430.: *dōbrava*, *dōbrova*) jelentő szó, kétségtelen; hogy ez a *dumbrova* a mai zágrábmegyei négy *Dubrava* község valamelyike, szintén kétségtelen. Végül az is kétségtelen, hogy ez a szó még a XII. század elején is a kaj-horvátban orrhangú magánhangzóval hangzott (máskép magyarózva Archiv, XXX. 154.). Más hazai és nem hazai példákra ezúttal nem hivatkozom, csak ismétlem, azok a szláv eredetű szavak, a melyekben a magyarban *-om* + konzonáns, *-en* + konzonáns van, nem bizonyítanak a mellett, hogy bolgár átvételek, a mint azt különben már VONDRÁK W. is megírta, mondván: «Auf die slav. Lehnwörter im Magyarischen, Rumänischen u. s. w. kann man sich nicht berufen, wie es MIKLOSICH tat, weil es sich nicht beweisen lässt, dass diese Worte nur aus dem Altkirchenslavischen entlehnt worden wären» *) (l. VONDRÁK W.: Vergl. Gram. I. 114.). ASBÓTH egyik fontos «hangtani mozzanata» tehát nem bizonyít csak az ő felfogása helyessége mellett, mert e hangmegfelelésnek olyan bizonyító ereje, a melyet neki ASBÓTH tulajdonít, szerintem is, meg a szlavisták szerint is, hogy ne mondjam más szlavisták szerint is, nincsen.

b) A félhangzók.

A második «hangtani mozzanat», a mely szláv jövevény-szavaink többségének bolgár eredete mellett szólna, ASBÓTH szerint a szláv félhangzók:**) a kemény Ъ-nek és a lágy Ѣ-nek a magyar megfelelői. ASBÓTH ezt ily határozottan nem mondja ugyan bírálatában, abból azonban, hogy a bírálatban a *varsa* (97. l.) és a *gerlicze* (41. l.) szóról írt fejtegetésében hivatkozik egy orosz nyelven megjelent értekezésére (az értekezés címe: Refleksz

*) Én emeltem ki. Itt jegyzem meg, hogy A. a JAGIÓ-Festschrift 235. s köv. lapjain külön értekezést írt azokról a szláv eredetű szavainkról, melyekben az ó-egyházi szlávban *ō*, *ē* van.

**) Én azokkal a szlavistákkal tartok, a kik a kétféle jer-t «halbvokal»-oknak nevezik, ASBÓTH meg azokkal, a kik az «irrationális hangzók» kifejezést használják.

szlov vida *trъt-trъt* i *tlъt-tlъt* v madjarskych zaimsztvovanijach; különlenyomat a «Szbornik sztatej po szlavjano-věděniju» II. kötetéből; hasonló nézet Asbóthtól Nyr. 29: 564., azonos nézet NyK. 33: 217, 233. stb.), joggal mondhatom, hogy az ott kifejtetteket ma is vallja. Ez orosznyelvű értekezéséről részletesen írtam a Nyr. 36: 156. s köv. lapjain, s azt állítottam, hogy a benne kifejtett nézetek szláv és magyar nyelvtörténeti szempontból egyaránt helytelenek. — Hogy azonban kiki lássa, hogy Asbóth ez orosz nyelven kifejtett nézete már alapjában is téves, a mennyiben egy mai bolgár nyelvjárási sajátsgót egyszerűen áttesz a IX., X. századba, a nélkül hogy erre más alapja volna, mint az ő szellemében magyarázott szláv jövevényszavaink fejlődése és az ugyancsak általa feltételezett hazai Duna-Tisza-közi honfoglaláskori bolgár nyelvjárás, a Nyr.-ben mondottak kiegészítésére írom a következőket.

A félhangzók előfordulását illetőleg két esetet kell megkülönböztetnünk; az egyik eset, mikor a *ъ, ъ r* vagy *l* társaságában fordul elő,*), a másik, a mikor ettől független helyzetben található. Az *r* és *l* társaságában előforduló *ъ*- és *ъ*-re vonatkozólag ismét két eset lehetséges, t. i. az ősszlávban vagy *r, l* előtt, vagy pedig *r, l* után következett a *ъ, ъ*. A szó eleji szláv *r-, l*-ektől eltekintve tehát azt mondhatjuk, hogy az ősszlávban voltak olyan *r-* és *l*-lel hangzó szavak, a melyekben a *ъ, ъ* az *r, l* előtt, és olyanok, a melyekben *r, l* után hangzott. Példán megvilágítva e dolgot, vegyük a *bolha* és a *korcsma*

*) Vö. MIKLOSICH FR.: Über den Ursprung der Worte von der Form aslov. *trъt* . . . Denkschriften XXVII. köt. A hangzást illetőleg l. LESKIEN, Altbulg. Gr. 5. l.: ó-egyh. szláv *ъ* = «vielleicht . . . kurzer ö-artiger Laut», *ъ* = «wahrscheinlich . . . kurzes geschlossenes e»; *r* és *l* társaságában ősszláv *tlъt(ъ)*, *trъt(ъ)*-ben *ъ, ъ* hangzik, ellenben ősszláv *tlъt(ъ)*, *trъt(ъ)* = *tlъt, trъt*. — VONDRÁK nézetét l. Vergl. Gr. I. 135. és Altk. Gram. 81. OBLAK nézetét l. Archiv XVI. 154. MIKLOSICH felfogását l. Vergl. Gr. I². 4, 5, 19, 79, 109, 141. — A mai bolgár *ъ*-ről vö. JAGIĆ, Die Slawischen Sprachen, Die Kultur der Gegenwart I: IX: 20: «im Zusammenfall verschiedener Vokale in einem einzigen trüben, etwas nach *a* ausklingenden Laute». A nyelvjárási ejtésekről MILETIĆ, COŃEV, OBLAK és BERNEKER EtWb. 5. A hazai kath., tehát latinbetűs bolgár könyvekben *talt(r)*, *tlat(r)* az írott alak.

szláv megfelelőit. Minthogy az ó-cseh *bl̋cha*, tót *bl̋cha* szónak az oroszban *blocha* és távolabbi rokonságban a litvánban *blusa* felel meg, e szóban az ősszlávban a félhangzó az *l* után hangzott, a szó ősszláv és ó-egyh. szláv alakja tehát *bl̋cha*. A szavaknak ezt a típusát rövidség kedvéért *tl̋t*, illetve ha *ь* a félhangzó, vagy pedig *r* a mássalhangzó: *tl̋t*, *tr̋t*, *tr̋t*-típusnak nevezzük. A képlettel azt akarjuk jelezni, hogy egy mássalhangzón (jelöli a *t*) kezdődő szóban az *r* vagy *l+ь*, *ь* után legalább még egy mássalhangzó következik. A *korcsma* szónál pedig ez az eset van: Minthogy a cseh-tótban *kr̋ma* a szó, a lengyelben pedig *karczma*, a szláv alapnyelvben a félhangzó, jelen esetben *ь*, az *r* előtt volt. Az ilyen szavakat *tr̋rt*, *tr̋rt* (*tl̋t*, *tl̋t*) típusú szavaknak nevezzük.

Az *r*- és *l*-től független helyzetben előforduló *ь*-vel, *ь*-vel van dolgunk például az ősszláv és ó-egyh. szláv *тьмьница* (töm-lőcz), *мьчъ* (moh) szavakban. Az ilyen független helyzetben levő ősszláv *ь*, *ь*- az ó-egyh. szlávban is s a legtöbb szláv nyelvben is kiesett, ha kiesése által nem keletkezett zárt szótag; pl. a *čto* (mi), *кѣto* (ki), *пѣsati* (írni) már a X—XI. századi ó-egyh. szláv emlékekben *čto*, *kto*, *psati**) (lásd VONDRÁK W., Vergl. slav. Gram. I. 144.). Az olyan magyar szavakban mármost, mint pl. *roggya* > *ragya* (vö. szerb *rd̋đ*), *kenéz* (vö. OklSz.; ó-egyh. szláv *кѣндѣзъ*), *Zobor* (hegy Nyitra v. mellett, régi alakja 1111, 1113-ból *Zubur*; ó-egyh. szláv *ььborъ*) stb. az *o* > *a*, *e*, *o* a magyarban fejlődött ejtés könnyítő hangzók, mert az átvett szláv szavak már az átadó nyelvben is félhangzó nélkül hangzottak. Kétségtelen, hogy e jelenséggel egykorú, ha nem régebb, a szó végén levő *ь*, *ь* eltűnése. Ha azonban az egyik félhangzó kiesése által a másik félhangzó zárt szótagba került, vagy egyébként is zárt szótagban volt, teljes hangzóvá fejlődött. Az ó-egyh. szláv *тьмьница*-ból, *отѣь*-ből már az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben is megvan a *temnica*, *oteczь* (*ь* nem hangzik, csak grafikus jel már itt) alak. Sok szavunkban mármost ilyen helyzetben a mai nyelv *o*-t ejt a *ь* helyén, *e*-t, *ē* (≈ *ö*)-t a *ь* helyén; példák az *ь* > *o*-ra: *aszot* (> *aszat* MTsz.) < *os̋t*, *bor-köfés* < *b̋r*, *moh* < *m̋ch* stb., példák az

*) Az egészre vö. Archiv XVI, XVII, XX. OBLAK, MILETIĆ cikkeit.

ь > e, ě (~ ö)-re: eczöt, eczët, eczet < оцѣ, észteze (Nyr. 32 : 312) < стѣза, len < љн, ösztön < остѣн, tömlöcz < тѣмница stb. Ilyen helyzetben ѣ helyén o-t, ь helyén e-t találunk az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben is, a délszláv nyelvek közül pedig vannak a bolgárban olyan nyelvjárások is, a hol a ѣ helyén o-t, а ь helyén pedig e-t ejtenek. Ez okok alapján ASBÓTH e felhangzó-megfeleléseket a legerősebb bizonyítékoknak tartja a mellett, hogy bolgár nyelvjárásból ért minket a legerősebb szláv hatás. Az r- és l-től független helyzetben levő ѣ, ь-kről ezúttal nem beszélünk, bár itt is sok a megjegyezni valóm (vö. pl. *pokol*).

A mit mármost ASBÓTH a *trѣt(ь)*, *tlѣt(ь)* és *trѣt(ь)*, *tlѣt(ь)* típusú szavakról mond, az csak folyománya a fentebb mondottnak. Mindenekelőtt arra az álláspontra helyezkedik, hogy a kétféle eredetű szavak *trt-*, *tlt-*ben összeesvén már a legrégebb időben (tehát jelen esetben a IX., X. században), az átadó bolgár nyelvjárásban úgy hangzottak, mint ma a keleti bolgár nyelvjárásokban. A keleti bolgár nyelvjárásokban pedig az az eufónikus szabály van, hogy tekintet nélkül az eredetre az r, l előtt hangzik egy ѣ (tehát a régi ѣ és ь helyett csak egy hang, a melyet ma ѣ-nek írnak), ha az r-et, l-et egy mássalhangzó követi, ellenben az r, l után hallható а ѣ, ha az r-et, l-et két mássalhangzó követi. A keleti bolgárban *grk* (görög), *vrsá* (varsa) stb. mellett *kréma* (koresma) stb. hangzás van. Példákon kifejtve ASBÓTH tanítása ez: A magyar *barlang*, *borda*, *kormány*, *gerlice*, *varsa*, *morotva*, *göröncsér* stb. egy keleti bolgár nyelvjárásra emlékeztető bolgár *brrlog*, *brrdo*, *krrma*, *vrrsa*, *mrtrva*, *grtrnar* stb. szavakból lett, s a magyarban először **brrlog*-nak, **brrda*-nak, **krrma*(ny)-nak, **gerlice*-nek, **vrrsa*-nak, **mrtrva*-nak, **grtrncsár*-nak stb. hangzott. A későbbi alakok (*barlang*, *borda* stb.) illeszkedés útján keletkeztek (ě ~ ö hangról szól Nyr. 29 : 564., NyK. 33 : 217.). A *tlt*-csoportnál szintén lehetségesnek tartja, hogy a keleti bolgár *drlg*, *brlgare*, *čbrlvk* stb. alakokból valók a *dolog*, *bolgár*, *csolnak* stb. szavak, de itt az l hang miatt az ѣ-ban nem é-t, hanem o-t keres az átvételkor (régebben más volt a nézete e tekintetben).

Ha az ember nemcsak azt nézi, hogy elméletileg mi lehetséges, hanem kutatja, hogy adott esetben mit szólnak az elég bőven folyó nyelvtörténeti adatok, akkor ASBÓTH magyarázatára

azt mondom, hogy szépen van kigondolva, el is lehetne hinni, ha véletlenül semmit se tudnánk a magyar, meg a szláv nyelvtörténetből.

ASBÓTHnak újabb időben az a nagy hibája, hogy a magyar nyelvtörténet vallomását kevésbé veszi figyelembe; *petitio principii*-vel élve egyszerűen sok jelenségre ráfogja, hogy ezeknek vagy azoknak a szavaknak így kellett hangzaniok a magyarban, mert némely bolgár nyelvjárásban ma így meg amúgy hangzanak. Egy pár példa megvilágítja a mondottakat. Itt van a *bolgár* szó. ASBÓTH azt tanítja, hogy ez egy bolgár nyelvi *b^llgare* szónak az átvétele (vö. Refleksz 33, 34.; A. többségből indul ki, mert egyesben *b^llgarin* a szó; pedig vannak szláv nyelvjárások, a hol az egyesben is *-in* nélkül hangzanak a népvnevek. Archiv XXX. 170.), csakhogy itt az *ɾ* nem *é*-nek, hanem az *l* miatt *o*-nak jelentkezik. A magyar szó tehát nem **b^llgár*-ból lett, mint a hogy pl. az *r*-nél *ë*-ből indult ki (pl. *k^lermány*), hanem már az átvételkor *bolgár* volt. Hát én bátor vagyok azt mondani, hogy a magyar nyelvtörténetből bebizonyítom, hogy a *bolgár* szó a magyarba akár a szerb-horvátból, akár a latinból is jöhetett. A szóra nálunk a legrégebb adat 1366-ból való, s ekkor *bulgar* az írott alakja (OklSz.). A későbbi alakok: *bolgár* és *bologár* (vö. Érdy-kód. 496. Nyelvenléktár V. 240.). Legrégebben tehát a szót *bulgár*-nak *-ul*-lal, s csak később *ol*-lal írták. Hogy a legrégebb alakot *bulgár*-nak kell olvasnunk, arra bizonyíték van elég. Abban az esetben, ha a *bulgár* alakot, úgy mint a cseh *bulhar*-t, a latin *bulgarus*-ból akarjuk származtatni, az *u*-val való olvasás kétségtelen. Kétségtelen azonban akkor is, ha mi a szót délszláv: szerb-horvát úton akarjuk magyarázni. Kétségtelen ugyanis, hogy a szerb-horvátban a mai *b^llgar* egykor **b^llogar*-nak, **b^llgar*-nak hangzott, ez pedig még régebben **b^llgar*-nak. Hogy a **b^llgar* ejtés a XIV. században még megvolt, arra vannak latin betűkkel írt bizonyítékaink (vö. RAD CXXXIV. 142.; MELICH, Miscokönyv a XIV. századból 62. l.; VERANTIUS szótára: *pila-sztuulp*. Bolg. *l* = szerb hatás alatt *ul* Archiv, XVII. 443.). Van azonban a magyar nyelvben ma is egy élő tanú. A szerb-horvát ugyanis *K^lupa* folyóról beszél, a magyarban pedig ezt a folyót *Kulpa*-nak hívják. A lat. *Colapis*, gör. *Κόλαπις*, *Κόλοψ* folyónév (vö. HÖLDER, Altcelt. Sprachschatz) csak akkor válhatott a szerb-

horvátban *Kùpa*-vá, ha előbb **Kùopa*-nak, **Kùlpa*-nak, **Kùpa*-nak nevezték. A m. *bulgar* adatot tehát mindenképen *bulgár*-nak (*u*-val) kell olvasnunk, s elesik ASBÓTH összes okoskodása, a mit azzal hozott ki, hogy magy. *bolgár*-ból indult ki. (A szerb-horv. *tlt* > *tult* > *t^uot*, *tu^ot* > *tut* fejlődésről lásd még JAGIÓ, Arch. IV. 386.).

Egy más példa a *morotva* és a *korcsma* szó. ASBÓTH azt tanítja, hogy e szavak a magyarban egykor **mr̥tva*-nak, **kr̥csma*-nak hangzottak. S ha azt kérdezzük, hogy miért hangzottak így, hát nem azt kapjuk feleletül, hogy azért, mert a XII., XIII. stb. századi magyar adatok e mellett tanúskodnak, hanem azt, hogy azért, mert a bolgár nyelvjárások keleti csoportjában is *mr̥tva*-nak, *kr̥csma*-nak hangzanak.*) Pedig a magyarban elég régi adatok vannak pl. a *morotva* szóra. Így 1113-ban *mortua*, 1211-ben *mortua*, 1255/1262-ben *mortua*, 1256-ban *mortua*, 1266-ban *aaron-mortuaya*; 1274-től aztán előfordul *morotua*, *marotva* (OkISz., NySz.). S hogy teljes bizonyossággal meggyőződjék ASBÓTH állítása helytelenségéről, megnézhetne volna a MTsz.-t is, a hol népnyelvi *mórta* alakot is talált volna. Hogy tehát a magyar szónak ez a története: *mortva*, ebből részint *mórta*, részint *morotva* > *marotva*, az kétségtelen; hogy a magyarban szóközépi *l*, *r*+konzonáns közt ejtéskönnyítő hang kifejlődött, arra példa a fentebb idézett *bolgár* > *bologár*, továbbá *dalmát* > (Schlägeli szój. hasonm.) *dalamath*, *polgár* > *pologár* stb. Mindez pedig azt bizonyítja, hogy a magyar *mortva* > *morotva* olyan nyelvből való, a hol a szó *r*-rel (*mr̥tva*) vagy pedig *r* előtt valamilyen hangzóval hangzott. Én az első esetet tartom az egyedül helyes magyarzatnak,**) s hogy ez lehetséges, ott van a régi és mai m. *morvány*, a mely a tót *mr̥váň*-ből (ugyanígy a morva-csehben is megvan a szó, BARTOŠ, Dialek. slov. mor.) ered. Hasonló a dolog a *korcsma* szóval is. A magyar nyelvtörténet, népnyelv semmit se tud egy **kr̥csma* > **krocsma* alakról. A magyar nyelvtörté-

*) A kel. bolgárból МІЛЕТІЌ Ostbulgarische 58. lapján *m̥rtv̥*, *m̥rtva*, *m̥rtvo* melléknevet közöl, u. o. *kr̥csma*. Lásd VONDRÁK Vergl. Gr. I. 408.: *mr̥tv̥*.

***) Vö. hogy ASBÓTH a m. *morvány*-t kénytelen a tót *mr̥váň*-ből magyarázni.

netben és népnyelvben van *korcsma*, *korcsima* (csángó *korcima* MTsz.), *korcsëma* (MTsz., OklSz.), *korcsoma* (vö. Schlägli szój. 2086: *corchomas*, CALEPINUS *kortsoma* 258. lapon) alak, de **krëcsma*, **krocsma* alakról sehol semmi hír. S a ki bolgár nyelvjárási fantomokat nem kerget, vagy hogy ASBÓTH kedvelt kifejezésével éljek, a kinek «nem borul el az elméje», hát az «józan észszel nem is tagadhatja», hogy a magyar *korcsma* egy szláv *krëma*-ból (vagy nagy fenntartással akár *krëma*-ból) igenis szabályos alakulás (a m. *korcsima* alak régibb *korcsomá*-ból a magyarban keletkezett, vö. VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 429.: *krëcma*).

Különös története van a *szerb* szónak is. A azt tanítja, hogy ez is egy bolg. nyelvi *s^{rb}* mása. Pedig tudhatná, hogy egész a legújabb időig *rác*-okról beszélt a magyar ember, s a *szerb* szó nincs még száz esztendő sem irodalmunkban. TOLDY F. 1827-ben még *szerb* us népköltészetéről írt (vö. Összegyűjt. művei VIII. 196.), nem akarván a *rác* szót használni. (A *rác* szó részletesebb fejtegetését l. az *a—á*-nál.)

ASBÓTH oly részletesen tárgyalta a *трът(ь)*, *тлът(ь)* stb. csoportú szavakat, hogy nem veheti rossz néven, ha magyarázatai közül még többről kimutatom, hogy ellenkeznek a magyar nyelvtörténet ellenmondást nem tűrő vallomásával. Folytassuk tehát a *göröncsér* szóval. ASBÓTH azt mondja, hogy a magyar *göröncsér* így keletkezett; először volt **grëncsár*, ebből lett *gë-rëncsér* ~ *göröncsér* (vö. Refleksz, 3, 4. l.). Én pedig azt mondom, hogy már az OklSz. 1109. évi *Girinchar* adata is figyelmeztethette volna, hogy az *i*-s alaknak jobban utána nézzen. Illett volna 1906-ban azt is tudnia, hogy az az oklevél, a melyből az OklSz. az 1109. évi adatot idézi, későbbi oklevél, a mint azt GYOMLAY GYULA 1900-ban felolvasott, s 1901-ben megjelent «Szent István veszprémvölgyi donációjának görög szövegéről» cz. becses értekezésében kimutatta. Ez oklevelet különben is figyelmeibe ajánlom ASBÓTHnak. Mármost GYOMLAY bebizonyította, hogy a Múzeum, s nem az Országos Levéltár példánya az eredeti. GYOMLAY és FEJÉRPATAKY (vö. FEJÉRPATAKY L.: Kálmán király oklevelei Bpest, 1892, 34. lapon) értekezéseiből azt is megtudhatta volna, hogy a szó latin betűkkel a múzeumi, tehát eredeti példányban *grincear*-nak, s ugyanott a görög szövegben

γριντζαρι-nak van írva. A szónak emlékeinkben való írott alakjai tehát ezek: legrégebbi γριντζαρι, később *grincear*, majd *girinchar* [l. 1113. évi oklevél *grincha*, átírat *grinchar*, ФЕЈЕРПАТАКЪ, Kálmán kir. okl. 61. l.; ezután a *geröncsér*, *gëröncsér*-re lásd OklSz., CsÁNKI III. 231., II. 750.]. Hogy ebben a γριντζαρι-ban, *grincear*-ban (ó-egyh. szláv *грѣньцарь*) az *r* után a magyarban *i*-t kell olvasnunk, az ki fog derülni az alább mondandókból. Itt csak annyit, hogy erre az esetre SZINNYEI azon tanítását, hogy emlékeink a magy. *ë*-t is írták *i*-vel, azért nem lehet alkalmazni, mert itt kétféle betűtípussal van leírva a szó, s mind a görögben, mind pedig a latinban *i* betű áll. ΑΣΒΟΤΗ tehát helytelenül jár el, mikor **grëncsár* alakból indul ki a magyarra nézve, mert a magyarban a legrégebbi alak γριντζαρι (ezt szerintem *grincsar*-nak kell olvasni; az *i*-ről lásd alább).

Egy másik példa a *kërész*t szó. Az OklSz. 1275-ből közöl reá adatokat *hereszt*, tehát *e*-vel írott alakkal. *Kereszt*úr és *hereszt*út szóban azonban régiesebb alakban is idézi; íme a régiesebb alakok részint az OklSz.-ből, részint másunnan: 1237-ben *Christur* (Kovács, Index), ugyanez a hely KNAUZ Mon. eccl. Strig. I. 323. lapján 1237-ből: *Cristur* (= ma Garam-Szent-Kereszt?) | 1238-ban: *christur*t (JERNEY, M. Nyelvkincsek) | 1256-ban: *crystur*t (OklSz., Kovács, Index) | 1268/1422-ben: *Kristur*th (OklSz.) | 1363-ban: *cristur* (Sopron m. Czinár) | 1248-ban: *kyristur*t (OklSz.) | 1499-ben: *quiristur*t (OklSz.) || a Codex Patrius 1082-ből idéz egy *cristseg* adatot (IV. köt. 1, lásd NySzót.; Czinár Fejérből e helyet hibásan *crysttyeg*-nek írja). Ha ez írott alakokat összevetjük a *kyrezt* (Ehrenf. kód. 76. l.), *keruzt* vth (OklSz., *kerösz*t NySz.), *kuruzt*hur (— wt OklSz., *körösz*t NySz.), *crest* (vö. Ehrenf. kód. 76.: «zent *Crestenek* yegyenel») adatokkal, azt látjuk, hogy az *e*-vel, *u*-val, *ö*-vel írt alakok mind átlag újabbak, mint az *i*-vel írt alakok. Ebből pedig az következik, hogy a *kërész*t szónak magyar nyelvbeli jelölés- és fejlődésbeli története ez: *kriszt*, ebből *kiriszt*. E két alakból lett a *krész*t ~ **krösz*t, illetve *kërész*t ~ *körösz*t. A ki tehát **krész*t alakból indul ki, mint a hogy azt ASBÓTH is teszi, magyar szempontból hibát követ el. — Meg vagyok győződve, hogy a magyar nyelvben a görög, *gërëzna*, *kërésztyén* és a *bürü* szó is egykor **grik*-nek (vö. NyK. 33 : 236.), **krizna*-nak (vö. WICHMANN, M. Nyelv IV. 160—

161.), **krisztyan-nak*, **briv-nek**) volt írva s így is ejtették. A *keresztyén*-re meg mintha adatunk is volna; JERNEY «Magy. Nyelvkincesek» című művében közöl egy 1278-ból való «Villa Cruciferorum *Cryztyan* vocata» adatot (vö. OklSz. 1264-ből való *kyreztyen*; a szó eredetére l. «Szláv jövevényszavaink» című művemet).

Az eddigiekből láthattuk, hogy a *morotva*, *korcsma* a magyarban másképp fejlődtek, mint a *göröncsér*, *köröszt*, *köröszttyén* szavak, a melyekkel minden bizonynyal teljesen azonos fejlődéstiek a *gërészna*, *bürü*, *görög* szavak. Az az egységes alap, a melyből ASBÓTH a fentebbi szavakat magyarázza, helytelen alap. A *morotva*-t, *korcsma*-t nem szabad egy bolg. *mr^htva*-ból, *kr^hčma*-ból magyarázni, a mely először a magyarban **mr^htva*-vá, **kr^hčma*-vá lett volna. Minthogy ASBÓTH a *göröncsér*, *köröszt* szavakat is bolg. *gr^hnčar*-, *kr^hst*-ból magy. **gr^hncsár*, **kr^heszt* alakon keresztül magyarázza, kérdés, hogy a régi magy. *grincear*, *krist* alakokat szabad-e zárt közép *ë*-vel olvasnunk, vagy pedig úgy kell olvasnunk őket, a hogy írva vannak, tehát *i*-vel.

Az első nagy akadály, a mi az *i* betűnek *ë* hangértéke ellen szól, hogy a lat. *grincear* görög betűkkel korábban van feljegyezve *γριντζαρτ*-nak, s a hol a szó előfordul, ott a latin szöveg csak magyarázza az eredeti görögöt. A kétféle betűvel feljegyzett szó az *i* hangzás mellett szól. (Hasonló szó a m. *Körös* folyó neve, mely görögben *Κρίσος*, latinbetűs írásban *Cris* stb. l. MHK., MNy. II. és itt alább).

A második ok, hogy itt az *i* *i*-nek olvasandó, hogy a szláv *ь* félhangzót nemcsak a *krist* (kereszt) szóban írják emlékeink *i*-vel. Ott van a HB. *timnucebelevi* adata (vö. 1341-ben *Thimlech* h egy OklSz.), a mely szláv *тъmnica* szóból ered. De legfontosabb bizonyítéknak tartom, hogy az *-ьно* képző tulajdonnévi származékokban *-in*-nak, *-yn*-nak van írva; ide való példák: *Balaton*: 1055-ben: *bolatin*, *balatin*; későbbi oklevelekben sokszor *Balatyn*, *Balatym* (Kovács, Index). Hogy e név a szláv *blatъn* melléknév-

*) E szóról én is, ASBÓTH is részletesen írtunk Nyr. 29: 503, 560; a szláv *břivŭ* vagy *brŭvi*: ponticulus-t A. különválasztja a *brŭvi*: supercilium szótól. Most ezt tartom én is helyesnek, l. BERNEKER, EtWb. 92.

ből való, kétségtelen (további történetére vö. M. Nyelv I. 185.; csekély eltéréssel ugyanígy magyarázva MNyv. II. 56., MIKL. EtWb. 18., Slav. El., BERNEKER Slav. EtWb.) | *dúsnok* (l. «Szláv jövevényszavaink» cz. művet). Hogy e név a szláv *dušnik* mása, kétségtelen; fontos mármost, hogy magyarországi latinosított alakja *dusinicus* (vö. KARÁCSONYI-BOROVSKY: Vár. reg.; index; ugyanitt «de villa *Dusunic*») | *Palaznok* falu Zalavármegyében; okleveleinkben *Ploznic*, *Poloznic* alakban fordul elő (l. CSÁNKI III. 92.; «Szláv jövevényszavaink» cz. művet), de e mellett 1109-ben *Polosinic* is az alakja. Hogy szláv *-ьникъ* képzővel alkotott tulajdonnév, kétségtelen (eredetére vö. művet és esetleg cs. *plaz* «ein schlüpfriger weg» szót RANK) | *Zimony* és *Zemplén*. Hogy e két helynevet egykor a magyarok egy névvel, a *zemlin*-nel nevezték, arra vö. Magyar Nyelv I. 69. (a *Zimony* név újabb szerb-horvát eredetű név, l. ASBÓTH, Szláv szók 35., Arch. 22 : 599. és «Szláv jövevényszavaink» cz. művet). Anonymus még «ad castrum *Zemlin*»-t ír (= Zemplén), s *Zimony* városa régi nevét a német beszéd ma is megőrizte *Semlin* alakban. Hogy a *zemlin* a szláv *zemlja* (föld) *zemlja* melléknevéből való, abban kételkedni nem lehet. — Mindebből pedig az következik, hogy a magyarok a *ь* hangot a *timnucebelevl*-ben, *bolatin*-, *balatin*-ban, *dusinicus*-ban, *Polosinic*-ban, *Zemlin*-ben, s hozzá tehetem, hogy *kriszt*-ben (kérészt), a feltehető **grik*-ben (görög) olyan hangot hallottak, a mely rájuk akusztikailag az *i* benyomását tette. ezért írták *i*-nek. — Nem a magam, hanem ASBÓTH kedvéért idézem, hogy a bolgár nyelvjárások közt vannak olyanok, a melyek az ó-egyh. szláv *-ьm*, *-ьn* helyén *-im*-et, *-in*-t mondanak; így pl. *dimьnik* ~ *dimnik* helyett *diminik*-et (vö. *Polosinic*, *dusinicus*), bolg. *мѣсно*, *маѣсно*, ó-egyh. szláv *мѣсно* helyett *мѣино*, *маѣино* (vö. *Zemlin*, *Bolatin*, *Balatin*), bolg. *тъмницъ*, ó-egyh. szláv *тъмница* helyett *timnicъ*-t (vö. *timnucebelevl*) ejtenek (l. Archiv XX : 593). Teszem pedig azért, hogy ASBÓTH mármost Dunán túl: a Balaton mentén meg Palazonokon is kereshessen bolgár-szlávokat. Magam meglegszem azzal, hogy idézem a szlovén Freisingeni nyelvemlékeket, a hol *u timnizah* (= *v timnicah*: in carceribus, vö. VONDRÁK kiadását) olvasható, a hol tehát *-ьm* szintén *-im*, azaz úgy, mint a magyar *timnucebelevl* adatban. Minthogy nekem most nem célom a fél-

hangzók történetét a szlovénben (vö. pl. a Freisingeni nyelvemlékekre VONDRÁK kiadását és az ő Vergl. slav. gram.-ját I. 154.; továbbá Arch. XVI. 160. s köv. l.) vagy a *dušinicus* szó miatt, a mely nálunk cseh eredetű, a csehben*) kutatni, — hiszen meg fogom én ezt tenni az «Archiv für slavische Philologie» cz. folyóiratban, ezúttal csak azt mondom, hogy én nemcsak a *kriszt*, *timuncebelevl*, *Bolatin*, *Balatin*, *dušinicus*, *Polosinic*, *Zemlin* szavakat olvasom *i*-vel, hanem a *grincear* ~ *görcsésér*-t is. Ez utóbbi szóra, a mely ősszláv *tr̥rt*-típusú szó, s a mely az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben a *tr̥rt*-típusúakkal egyetemben *tr̥t(ь)*-nak írva fordul elő (ó-egyh. szláv. emlékekben *скѣдѣкъннѣкъ* a régiebb, *грѣньгарь* az újabb kifejezés, l. JAGÍC, Kirchensl. II. 90.), összevetem a Freisingeni nyelvemlékek *zridze* (= *srđce*: *cor*) adatát.

Az eddigiekben azt akartam bebizonyítani, hogy a *kriszt* (kérészt), *grincear* (görcsésér), *timnucebelevl* (tömlöc), *Bolatin*, *Balatin* (Balaton), *Polosinic* (Palaznok), *dušinicus* (dusnok), *Zemlin* (Zemlén) adatokban az *i* i-féle hang, ASBÓTHnak is tehát *grincsar*-ból, *kriszt*-ből kellett volna kiindulnia. Mindezzel szemben ASBÓTH két dologra hivatkozhatnék. Az egyik MUNKÁCSI nézete, a mely úgy hangzik, hogy az összehasonlító finnugor nyelvészet azt vallja, hogy «a tőszótagbeli magyar *ë*-vel váltakozó *i*-nek nem lehet föltétlenül a történeti elsőbbséget tulajdonítanunk» (NyK. 25 : 263.); a másik, a mire hivatkozik is, SZINNYEI azon tanítása, hogy az Árpád-korban *i*-vel (és *y*-vel) nálunk is jelölték a zárt magyar *ë* hangot (Nyr. 32 : 483.). E tanítással szemben is vallom azonban azt, hogy számtalan esetben eredeti, etimológikus *i*-ből *ë* ~ *ö* lett a magyarban. S ez a nézetem teljes összhangban van SZINNYEI tanításával, a ki bizonyítása végén azt mondja: «Ezek szerint az *i* > *ë* hangfejlődés általános voltát**») sem találjuk igazoltnak» (NyK. 27 : 244.). Hogy azonban elég szép számmal kimutatható szóban *i*-ből lett *ë* ~ *ö* változásról lehet csak beszélni, arra felhozom a

*) GEBAUER, Hist. ml. jezy. česk. I., VONDRÁK, Vergl. slav. gr. I. 156., JAGÍC: Kirchenslavisch-böhmische Glossen, itt l. a 35. lapot.

***) Én emeltem ki.

következő adatokat: a) Körös folyó neve Anonymusnál *cris* (22. §, 50. §), *crisius* (11. §, 28.), *grisius* (32. §), a Vita S. Gerardi-ban «a fluvio keres» (10. §.), a Schlägli szójegyzékben *Keres*, SZIKSZAI FABR. Nomencl. *Körös*, mai magy. *Körös* (vö. SZABÓ K. Kisebb tört. művei, Anonym.), *Körös*. Az erd. szászban *Kreisch* (eredetibb **Krisch*), az oláhban *Criş* a folyó neve. Mint-hogy a folyó nevét görög betűvel *Κρίσος*-nak (Const. Porphy. HFK. 127.), latin betűvel a honfoglalás előtt *Grisia*-nak (JORDANESNÉL) írták, kétségtelen, hogy itt a magyarban is eredeti *Kris*-ből kell kiindulnunk, a melyből *Kiris* > *Krés*, *Körös* ~ *Krös*, *Körös* lett (lásd MNyv. II. 55.) | *Témés* folyó. Egy 1177. évi oklevélben: Pancracius comes *temissiensis*, ANONYMUSNÁL *temus* (11. §), *temes* (44. § négyszer), Schlägli szój.-ben *temes*, MOLNÁR ALB. Dict. ung. lat.³ 354.: *Tömös* (i-vel német nyelvi alakokat l. MNyv. II. 176.). A folyót oláhul *Timiş*-nek hívják (vö. szerb oklevelekben *Тимишварь* DANIČIĆ Rječ. iz star. srp.). A folyó nevét már a honfoglalás előtt és idejében görög betűkkel i-vel írták, tehát *Τίβρις*-nek, *Τιμήσις*-nek (vö. M. Nyelv II. 99., KRETSCHMER, Einleitung in die Gesch. der Gr. Spr. 237.), ugyanígy JORDANES latin betűvel *Tibisia*-nak (u. o.). Hasonló esetek még *Szében* ~ *Szöbön* (ma Nagy-Szeben), *Szepës* (vö. tót *Spiš*), *Dömöczk* stb.

β) Latin-olasz eredetű szavak: *remēte* (remőthe NySz.) < lat. *eremita*, olasz *remito*, *romita*, *romito*, *rimita* (l. «Szláv jövevényszavaink» cz. művemet) | *Bërëczk* ~ *Böröczk* < lat. *Briccius* (vö. «Szláv jövevényszavak» cz. művemet, itt a szláv *Brcko*-ból magyarázom a nevet) | *Kërësztyly*, 1449-ben *Kristhel* OklSz. < lat. *Christianus* | *Velënce* ~ *Velönce* < *Venönce* < *Venöccze* < *Venöcze* stb. < lat.-ol. **Venizia* (Magy. Nyelv II. 212.) | *Egyöd* ~ *Egyöd*, 1184-ben *Egid*, 1211-ben *Eguid* OklSz. < lat. *Aegidius* | *Benedëk* ~ *Benedök* > lat. *Benedicus* stb.

γ) Szláv eredetű szavak: *Dëmëtër* ~ *Dömötör* < szláv *Дѣмитръ* | *ë s pöröst* ~ *ëspërëst* < szláv *-prišt* | *szerecsën* ~ *szerecsön*, 1138/1329 *Scerecin* lásd OklSz. < szláv *sračinъ* | *tömlöcz*, *timnucebelevl* < szláv *тъмница* stb.

Több példát is idézhetnék az *i* > *ë* ~ *ö* változásra,* de nincs

*) Az ó-egyh. szláv *y*: délszláv *i* példák is ide valók, pl. *ösztoke*. Vö. még GOMBOCZ, Tör. jöv. 95. l. 14. §, 15. §.

más czélom, mint kimutatni, hogy a *kriszt*, *grincear* szavak *i*-je ugyanolyan változáson ment keresztül, mint a *Kris*~*Körös* stb. szóban levő *i*. Én tehát *i*>*ë*~*ö* változás általános voltát szintén tagadom, de egyes esetekben a változást elismerem (Nyr. 37 : 290, 294, 417., Ung. Spr. 205.). Van a magyarban *ë*>*i* változás is, de ez határozottan újabb jelenség. Ide való példák, hogy csak egynéhányat említek: 1. *á*-előtti szótagban: *kérály*>*király*, *Estván*>*István*, *ěstáp*>*istáp*, *ěstráng*>*istráng* (l. HORGER, Nyr. 36 : 410.) stb., 2. *á*-tól független helyzetben: *měnd*>*mind*, *Emre*>*Imre*, *gěrlice*>*girlice* [Jord. k. IV. Móz. VI. 10.: *keth ghyrlyceet*], *kegyelmed*>*kigyelmed* 1670 óta OklSz., *Běrtalan*>*Birtalan* (Műnch. k. Máté X. 3., Márk III. 18., Luk. VI. 14.) stb.

Csak néhány példán mutattam ki, hogy magyar hangtörténeti szempontból helytelen ASBÓTH felfogása a *trьt(ь)*, *tlьt(ь)*-csoportú szavakat illetőleg, a mi azért van, mert ASBÓTH az általa tárgyalt szavakat nem vizsgálta magyar jelöléstörténeti alapon.

Hogy fejtegetései szláv nyelvtörténeti alapról tekintve is helytelenek, arra azzal mutatok rá, hogy hivatkozom VONDRÁK, Vergl. slav. Gram. I. 331. lapjára, a hol ez található: «Wie im Altkirchenslavischen, so hat es einst im Bulgarischen überhaupt ein *r*, *l* gegeben, woraus sich in vielen Dialekten neuerdings ein Halbvokal und dann auch volle Vokale vor oder hinter dem *r*, *l* entwickelt haben. Ganz analog verhält es sich mit jenen Fällen, in denen der Halbvokal schon ursprünglich nachfolgte. Das *r*, *l* kommt aber selbst auch noch dial. vor.» — MILETIČ nézete (lásd Arch. XX. 595—97.), a melyre ASBÓTH épített, a szlavisták túlnyomó többségének nézete szerint (l. még OBLAK, Arch. XVI. 190, 198.) újabb jelenség.)*

*) CONEV B., szófiai egyetemi tanár e kérdésben ezt írta nekem: «Die *trьt*-, *tlьt*- Aussprache kommt schon im XII. Jh. vor, aber nur in Denkmälern, welche dem Macedonischen nahe stehen. Daher könnte man demselben Dialekt (nämlich das süd-macedonische) die Aussprache *trьt*-, *tlьt*- auch für frühere Zeit vindicieren. Das wäre ja eine weitere Berührung des Macedonischen mit dem Russischen, d. h. neben *ь* = *o*, *ь* = *e*, auch *trьt*, *tlьt*».

c) Szláv *o*: magy. *a*.

Egy következő «hangtani mozzanat», a mely ASBÓTH szerint a bolgár eredetű szavakat jellemzi, az *o* > *a* megfelelés. Ha ugyanis egy szláv szóban *o* van, s a magyarban *a*, akkor ez ASBÓTH szerint csakis bolgár átvétel. Hogy ASBÓTHnak ez a nézete, arról bírálata következő helyéből kiki meggyőződhetik: A *moly* eredetéről van szó, a mely egy szláv nyelvi *mol* (az ó-egyh. szlávban *molъ volna*) átvevése. A szóról ASBÓTH nem dönti el, vajjon bolgár-szláv eredetű-e, hanem ezt írja: «Hogy valóban bolgár-e, az már egészen más kérdés, a melyre én még a legszerényebb véleményt sem merem kockáztatni, sőt őszintén megvallom, hogy feltűnik nekem a magyar szóban a várt *a* helyett (vö. *bobъ* > *bab*, *golъ* > *galy*, *podmolъ* : *padmaly* stb., stb.) benne hangzó *o*,*) a mely, ha talán magyar hangtani viszonyokból ki nem magyarázható, arra vallana, hogy a *moly* szó nem tartozott a szláv jövevényszavak legrégibb, bolgár eredetű rétegéhez» (82. l.).

Ez idézetből tehát világosan kitetszik, hogy A.-nak az a nézete, hogy a mely szláv eredetű szóban szláv *o* helyén a magyarban *a* van, az «a szláv jövevényszavak legrégibb, bolgár eredetű rétegéhez tartozik» (82. l.)**)

Nincs könnyebb dolog, mint bebizonyítani, hogy ez a «bolgár» eredetre valló «hangtani mozzanat» lehet az átvett szó korának megállapításánál döntő fontosságú, de semmiesetre se bizonyíték a mellett, hogy milyen nyelvből, illetve milyen szláv nyelvből való az átvétel.

Szavaim igazságát annál könnyebb bebizonyítani, mert itt magára ASBÓTHRA is hivatkozhatom. Volt ugyanis idő, mikor A. a magyar *bajnok* szót, a mely egy szláv nyelvi *bojnik*-nak, tehát *o*-val hangzó alaknak az átvétele, horv.-szerb jövevénynek tartotta. «A szláv szók a magyar nyelvben» cz. műve 30. lapján ugyanis ezt írja: «és bizony az sem véletlenség, hogy MIKLOSICH a magyar *bajnok*-kal szembe csak az egy szerb *bojnik*-ot

*) Sok ilyen *o*-val hangzó szó van: pl. *posztó*, *nyoszolya*, *kosár* stb.

***) Én emeltem ki.

állítja, mert ámbár a *boj* szó, a melyből a mi *baj* («*bajt* vívni») szónk lett, megvan valamennyi szláv nyelvben, a *bojnik* csakis a horvát-szerbben található». Újabban írt dolgozataiban is nem egy helyen találunk olyan *o*-val hangzó szláv szavakat, a melyek a mi nyelvünkben *a*-val vannak, s A. e szavakat nem a bolgár-ból, hanem a szerb-horvátból magyarázza. A magy. *szavaton*-beli *szavat* (régibb alakv. *szavaty*, *zavagy*, *zuvat*), a mely egy szláv nyelvi *svodъ* átvétele, A. szerint szerb-horvát eredetű (vö. Nyr. XXIX. 65—72.). S ugyane fejtegetésében, melyet egy általam írt cikkre válaszképpen közölt, azt is bizonyítja, hogy egy szerb-horvát *o*-nak a magyarban *a* is megfelelhet, mert ott van a régi magyar *habarnicza* [alakv. 1524-ből *habatnyicza* (olv. *habatnica*), így van közölve SZAMOTÁNÁL Természettud. Közl. XXVI. 492.;*) «*habarnyicza*» NySz.; *habernitza* Nomencl. 1629-ből Nagyszében], a mely már VERANCICS 1595. évi szótárában így van közölve: «Polypus — Folpo — Ein polp — [Dalmatice] — *Hobotnicza***» — [Vngarice] — *Habarnicza*», s a melyet már VERANCICS is (119. lapon) horvát eredetűnek mond, ASBÓTH horvát eredetűnek tart a magyarban (Nyr. XXIV. 68., Izvjestija VII. 4., 301, 306. l.).

Lehet, hogy A. búcsúzatlanul hagyta el most is egy régebben helyesnek vallott nézetét, — hiszen ez nála oly közönséges; lehet, hogy mostani nézete szerint a m. *bajnok habarnyicza*, *szavatos* szavaknak megfelelő szláv *bojnik*, *hobotnica*, *svod* «meglehetett», sőt hite szerint «meg is volt» a hazai, IX—X. századi Duna-Tisza-közi s tiszántúli bolgár nyelvben, mert hiszen e szavakban is a szláv *o* helyén a magyarban *a*-t találunk.

Hogy A. ezt a bolgár *o* > magy. *a* megfelelést megtámadhatatlanul bebizonyíthassa, a következő adatokra figyelmeztetem.

Kiki tudja, hogy a *pathó* szó szláv eredetű s egy *podkov* átvétele. Úgy látszik, a legrégebb előfordulása 1342-ből (személynévben *Pothkow* alakban OklSz., köznévi előfordulás későbből) való, s a *Pothkow* alakváltozat mellett előfordul egy *padko* alak is (Murmellius 155. l.). Hogy a szóban szláv *o* helyén ma a

*) ZOLNAI OklSz.-ában hibásan «*habarnyicza*»-nak közölve.

***) *hòbotnica*, Iv. Br. *hòbòtnica*, Cherso-szig. *kòbòtnica* Arch. 30 : 166.

magyarban *a* van, az se kérdéses. Ha ez az *o > a* megfelelés e szóban bolgár átvételt igazoló hangtani mozzanat, hát akkor A.-nak egy kétségtelen bizonyítéka van arra, hogy hazánkban a XI—XIII. században is nemcsak a síkfeldön, de a hegyek közt is sűrű bolgár-szláv lakosság élt, mert hiszen a *patkó* művelődés-történeti okokból nem lehet IX—X. századi átvétel. A honfoglalás idejében ugyanis nem patkolták a magyarok a lovakat; ezt az A. IX—X. századi hazai bolgáraitra lesújtó igazságot HAMPEL JÓZSEF így írja le: «A honfoglalók sírjaiban . . . lópatkót nem találtak. A lovak patkolása sem volt a honfoglalóknál szokásos. A nagy síkságok földjén és fővenyében a pata ilymódú épségben tartását nem találták szükségesnek. Csak Európában tanulták meg ők is a pata védelmét a hegyi lakóktól» (vö. Árpád és az Árpádok 114. l.).

Nem szabad megfélekednie A.-nak a keresztény kifejezésekről, valamint a magyar helynevekről sem. Nagyon tanulságos lesz, hogy ha meghalljuk, hogy az *apát*: szláv *opat*, *apáca*: szláv *opatica*, *malaszt*: szláv *milost*, m. *zsinat*, *kar* (chorus) bolgár eredetűek, mert *o* helyén *a*-val hangzanak a magyarban. Komoly arcunk kissé fel fog vidulni, ha megtudjuk, hogy a zalamegyei *Tapolca* is, továbbá *Garam* folyó is, meg a szepesmegyei *Batizfalu* is — hogy más példákat ne említsek — bolgár szavak és telepek, mert hisz egykor ezeket is *Topulcha*-nak (CSÁNKI III. 25.), *Gron*-nak (ma t. *Hron*) *Bothyfolua* (CSÁNKI I. 255.; német neve *Botsdorf*)-nak hívták. Nem lehetetlen azonban, hogy Morvaország is tele volt bolgárokkal, mert hisz *Olmütz* városát, melynek cseh neve *Olomouc*, *Olomúc*, magyarul *Alamóc*-nak is hívták (l. Pallas Lex.), már pedig A. szerint csakis bolgár-szláv *o >* magy. *a* megfelelés alapján aztán akkora bolgár lakosságot kapunk hazánk s a hozzákapcsolt részek területén, hogy egész nyugodtan elmélkedhetünk a bolgár *o* fonetikai értékéről, képzése módjáról. Nagy szerencsénk lesz ezen a téren is, mert hiszen a bolgár nyelvjárásokról aránylag kitűnő irodalom áll rendelkezésünkre, a keleti bolgár nyelvjárásokról meg, a melyek A. magyarázataiban olyan nevezetes szerepet játszanak (l. a félhangzókról írt dolgozat), MILETIČ Lj. «Das Ostbulgarische» cz. monografiájában és CONEV B. erre írt bírálatában (vö. Диалектни студии, Sofia

1904) olyan jeles műveket bírunk, hogy jobbat nem is kívánhatunk. A keleti bolg. *o*-ról mármost MILETIČ ezt írja: «*o* wird mit grösserer Rundung der Lippen articuliert, so dass es manchmal sehr nahe an *u* klingt. Infolge dessen werden im Ostbulgarischen sehr oft *o* und *u* ähnlich ausgesprochen. *ō* bedeutet ein noch mehr gerundetes *o*, welches man sehr schwer von *u* unterscheiden kann» (Das Ostbulgarische 35, 36. l., s lásd még 81, 155., a pomák *a < o* 226. l.). A ki valaha olvasott latin betűkkel írt katolikus bolgár szöveget (pl. UZUN J.: Kathekizmus-át, BRATAN J. Ujtestamentom fordítását, melynek czíme: «Ud novija Testament Matijvotu evangjéli, ubarnatu na paulicáncsí jazić»; ugyanígy lefordítva Márk, Lukács, János evang. és az Apost. cselekedetei), az tudja, hogy az óbolg. és ó-egyh. szláv *o* helyén (magy. megfelelésekben = *a*) e latinbetűs szövegekben túlnyomó többségben *u* van írva és nyomtatva. Hogy az ilyen *o*-kból A. hogy magyarázza ki a m. *a*-kat, azt nagyon kíváncsian várom; lehet, hogy a mohamedán vallású bolgár pomákok nyelvéhez fog folyamodni (l. Das Ostbulg. 226. l.), lehet, másképp magyarázza. Addig is azonban, míg A. mindezeket megírja, azt állítom, hogy a szláv *o > magy. a* megfelelés nem olyan «hangtani mozzanat», a mely egy-egy szláv jövevényszónak csakis bolgár eredete mellett tanúszkodnék. Lehet azok közt az *o > a* alapján más szláv nyelvből való átvétel is, a mint hogy nem-szláv nyelvekből került jövevényszavaink közt is vannak *o > a* megfelelések (vö. Lajos *> ófrcz. Lois* MNyv. I. 185., II. 56.), *alapuntréta, apastal, bak, Damankos* stb.

d) Szláv *a > magy. á*.

A. egy igen nagy apparátussal írt értekezésében azt bizonyította, hogy a m. *angyal* szó nem szláv, se nem olasz, hanem ráto-román eredetű szó (vö. Izvjestija VII. 4., 246. s köv. lapok, Szent-Pétervár, Akadémia). Ez értekezésében A. megvizsgálta a szláv jövevényszavak közül azokat, a melyeknek a szlávban *a* hangjuk van; minthogy erről a tárgyról másutt is írt (vö. Archiv XXII. 465. s köv. l., NyK. XXX. 224., Nyr. XXXI. 71., XXXII. 264. s köv. l.) s művem bírálatában is említést tesz ez *a > á* megfelelésről (l. a bírálat 65, 66, 89. l.), hát röviden elmondom idevágó nézetét, hogy annál könnyebben szólhassak hozzá.

Mindenekelőtt a szóvégi nyílt szótagban levő szláv *a* (*korcsma*, *bolha*, *kása* stb.) figyelmen kívül hagyandó; itt ugyanis ragok előtt úgyszólván megnyúlik az *a*, s lesz az *á*-vá, akárcsak eredeti magyar szavakban (pl. *fa*). Más helyzetben levő szláv *a*-nak a magyarban *á* a megfelelője, ha bolgár eredetű a szó (pl. *rák*, *mák*, *drága* stb.), ellenben rövid *a* a megfelelője, ha szerb-horv. eredetű a szó (pl. *gatyá*, *parittyá*, *paprika*). Bolgár *a*-nak is megfelelő lehet a magyarban rövid *a*, de ilyenkor mindig egy hosszú magyar *á*-ból kell a rövidült magyar alakot magyarázni. Az olyan szavak, mint *haraszt*, *szalád*, *kalangya*, *kaláda* ~ *kaloda*, *szalanna* ~ *szalonna* eredetileg A. szerint **haraszt*-nak, **szalád*-nak, **kaládnya* ~ **kalangya*-nak, **kaláda*-nak, **szalánna*-nak hangzottak; az első szótagra eső hangsúly folytán azonban megrovidültek a hangsúly után eső szótagban levő *á*-k, sőt el is tűntek (vö. *szarka*, *szalma* A. szerint **szarúka* > **szaraka* > *szarka*, **szaláma* > **szalama* > *szalma*; *pajta* < **pojata* < **pojúta*). Innen van aztán, hogy rövid *a* is megfelelő lehet egy bolg. *a*-nak.

Nagyon különös mármint, hogy A. ez elméletének éppen a legkétségtelenebb bolgár szó nem engedelmeskedik, s ez a *mostoha*. Az egyh. szláv *маиштеха*,*) bolg. *mašteha*, *maštiha* (GEROV; az első szótagbeli *a*-n van a hangsúly) szóban *a* hang van, s a magyarban mégis *o* a megfelelés. Az elmélet és a tények közti ezt az ellenmondást érezte A., s irt egy kis értekezést, a melyben azt bizonyította, hogy a bolg. *mašteha*-ból a magyarban először **mašteha*, majd **maštaha* lett. E **maštaha* alakból az *á*—*a* hangok disszimilációjával (vö. régibb m. *zálag*, mai m. *zálog*, de vö. *akal* : *akol*) lett **maštoha*, s ebből *mostoha* (asszimilációval **mastoha*-n keresztül?!, lásd Nyr. XXXII. 264. s köv. l., Izvjestija VII. 4, 310, 312.; művem bírálatában 77. l.).

Hát én erre a tanításra azt felelem, hogy: elméleti játék, melynek semmi reális alapja nincs. Jellemző, hogy a m. *mostoha*-nak egyetlenegy alakváltozatát se idézi A.; az is tanulságos, hogy a bolg. *mašteha* alakváltozatait se veszi tekintetbe. Magyar nyelvtörténeti tekintetben se nézi, vajjon egy m. *ma*- szótagból lett-e nyelvünk története folyamán *mo*- (vö. régibb m. *mastan* ~ mai

*) Az ó-egyh. szláv *χ* betűt itt *ch*-val írom át, s nem, mint ASBÓTH, *h*-val; a *χ* hangértéke *ch*.

m. *mostan*); A. tehát nem tényekre, hanem fictív adatokra épít. Pedig a tények alapján könnyű a *mostoha* szót megmagyarázunk. A magyarban ugyanis ezek az alakváltozatok vannak: *mostaha* (vö. Besztercz. szój. 39. *mozthaha*; MA., PP., NySz., CzF.: *mostaha*; NySz. *mostanha*?), *mosta* (vö. Mürmellius 168. l.: *mostha* négyyszer; CzF. szerint Mátyusföldön *mosta*), *mustaha* (CzF.), *mustoha* (NySz., Kolozsvári glosszák, CzF., MTsz., MA., PP.), *mustuha* (MTsz.). Mint látható, ez alakváltozatok közt egyetlenegy sincs olyan, a melyet A. feltételez. Arra a kérdésre, hogyan lehet egy bolg. *mašteha*-ból ez alakokat megmagyarázunk, azt feleljük: kétféleképp. Az első magyarázat szerint a bolg. *masteha*-ból a m.-ban **masteha* lett (rövid a-val mint a bolgárban, a hol különben sincs quantitas). Minthogy pedig a magyarban a rövid a-ból az első szótagban is, a következő hangoktól függetlenül is, sok esetben o lett,* hát teljesen szabályos egy bolg. *masteha* > m. **masteha*-ból a magy. *mostaha* (> *mostoha*), továbbá az ebből alakult *mustaha* (> *mustoha* > *mustuha*) és *mosta*. — A második magyarázat az volna, a mely a bolgár nyelvjárási alakváltozatokat venné figyelembe. A bolgár nyelvjárásokban ugyanis gyakori dolog, hogy hangsúlytalan óbolg. a-ból ѣ lett. A bolg. *mašteha* szóban ugyan az első szótagbeli a-n van a hangsúly (l. GEROV szótárát, *màstehù* CANKOFF gram.), mindazonáltal e hangsúlyozott a-ból itt is ѣ lett az egyes nyelvjárásokban, a hol ilyen alakváltozatok vannak: *мѣšcea*, *мѣštea*, *мѣšča*, *мѣšcea*, *моšcea* (l. Archiv XX. 594.), *maštъha* (Sborn. 3:491.), *мѣštèa* (JAGIĆ Festschr. 323.). Nem volna tehát

*) L. NyK. XXXV. 126., továbbá a következő példákat még: *mast*, *mastan* > *most*, *mostan* NySz., régi m. *mondola* [*régibb *mandola*-ból] OklSz., NySz., Schlägeli szój. < vel.-ol. *màndola* Boerio, régi m. *Alt*: mai m. *Olt* folyó MNyv. II. 103., régi m. *Borons* [vö. Anonymus 45. §: castrum *borons*, egy 1171. évi oklevelünkben egy házi szolga neve *Borons*, ugyanez oklevélben *Zerem* személynév, l. MNyv. II. 101.] < szerb *Bràničevo* [jelentőségére lásd JIREČEK K.: Die Heerstrasse 77, 85, 104, 107. l.], *Baranya* ~ Anonymus 37, 47. §§: *borona*[m], *borona*, *Baronya* [l. Calep. *Barouia*, Index voc., MA.³, SZABÓ RMK. I. 73. l.] ~ 1193. oklevélben *braina*, 1227-ben *Brana* PAULER, A m. nemz. tört. I. 70, 520.: eredetére l. BERNEKER, Slav. EtWb. 74. l.: *bornъ* szónál, *racon*: ma *rokon*, **lambik* ~ *lombik* stb.

lehetetlen a magy. *mostaha*-t egy bolg. nyelvjárási **mъšteha*-ból is egész szabályosan megmagyaráznunk.

A legbolgárabb szavak egyikéről tehát kiderült, hogy *a*-jának a magyar szóban sohase volt á megfelelője.*)

Ki tudunk mármost olyan szláv jövevényszavakat is mutatni, a melyekben a magyarban hosszú *á* van a szláv *a* helyén, s műveltség-történeti vagy más okokból nem lehetnek e szavak bolgárok. Itt van pl. az *apát* szó, a mely A. szerint (l. Archiv XXII. 465.) azért óbolgár jövevény, mert a szláv *opat*beli *a* helyén a magyarban hosszú *á* van (*apát*). Felesleges itt ismételnem az okokat, egyszerűen rámutatok művem I. 2, 218. s köv. lapjaira, a hol bebizonyítom, hogy az ó-egyh. szlávban, s így a keleti egyházban sohase hitták az *a pát*ot *opat*-nak. «De strigis» tehát, «quæ non sunt, nulla mentio fiat.»

Történeti okokból nem lehet bolgár eredetű a m. *rác*z szó sem. Ezt a szót idézi A. is (Izvjestija VII. 4, 290.), de semmit nem tud róla mondani. Hogy a szó régi a magyarban, bizonyítja Anonymus, a kinél háromszor is előfordul (42. §, 57 §: terram *rac*y, 45. §: terram *rach*y). Hogy magyar szó Anonymusnál, arra vö. Nyr. XXXIII. 123., 306. A XII. század óta, a mikor *Ras* vára földjének urai: a Nemanják rokonai, illetve szövetségesei voltak királyainknak (l. Honf. kútfői 439. l.), sűrűn fordul elő emlékeinkben a *rác*z szó. A Besztercezi szój. 85. száma ezt mondja: «Rame siue lodomerie — *rach*» itt «Rama = *rác*z». Más adatok OklSz., Orthogr. ung. 5. l., SZIKSZAI-FABRICIUS Nomencl., stb. — Hogy mármost ez a magyar *rác*z szó, a mely átment a magyarból a szláv nyelvekbe is (Nyr. XVII. 496.), sőt magába a szerbbe is mint csúfnév (Vuk³: *rác*, gen. *ráca*), nem a *thrax*-ból ered, mint CZUCZOR-FOGARASI gondolja, azt nem nehéz bizonyítani. MIKLOSICH a szóról azt írja: «*rác*: serbe. — ószb. (**rasiskŭ*) *rašikŭ*, innen a lat. *Rascia* *Racia* mellett, mely utóbbi DE MAZIÈRESnél (Rad. 22, 282. l.) található. A *rašikŭ* (*Raš*-ból, hol ma Novi Bazar van) nevezettel

*) Rövid *a*-t találunk a *ladik*, *rab*, *rabotál*, *garmada*, (hromada, gramada), *rakottya* szavakban, a melyek a bolgárban *a*-val, vagy *a*-val is vannak. De ezekről se akarok ezúttal hosszasan írni.

a szerb beltartományt foglalták össze a partvidékkel ellentétben; innen: kralí vsěhí rašikyhí zemlĭ i pomoriškyhí: rex omnium terrarum rasciarum et maritimarum» (Nyr. XI. 415., a Slav. El.-ből fordítva). Az egyeztetés így nem egészen helyes; a magy. *rác* nem az ószerb **rašьskъ* : *rašьkъ* melléknévből ered, a mint a magy. *olasz* szó se ered a szláv *vlah*-ból alkotott *vlaski*, *vlaški* melléknévből, bármennyire is szeretne nekem A. ilyen állítást tulajdonítani (l. bírálata 86, 87. l.). MIKLOSICH magyarázata azonban a helyes nyomra rávezet. A szerb *rašьkъ* és a Novi Bazar mellett elfolyó *Ràška* folyó neve *Ras* vára nevéből (Lex. p.; MIKL. EtWb.: *Рась, Даниčić: Рječ. : Рась, egy esetben Раса*) alakult a szláv *-ьskъ* képzővel. Az egykori *Rašь* (= mai Novi Bazar táján, l. JIREČEK, Handelstrassen und Bergwerke 32, 34, 35, 77. l.) a XII. században a Nemanják ősi fészke, a melyből olyan szerencsés politikát csináltak, hogy az összes szerb földek királyai lettek. A m. *rác* se régebbi a XII. századnál, s a Nemanjakkal való politikai összeköttetésünk (XII. száz. vége) idejéből való. A m. *rác* a *Ras* (olv. *Rasz*; latinositva *Rassia*, *Raxia* Mon. jur. slav. IX. 451.) vára nevének az átvétele, s olyan eredetű népnév, mint a magy. *francia*; ez is, az is egy régebbi *Rasz* földre, -ország, *Franciaország*-ból vonódott el a *Magyar*-, *Németség* analógiája alapján. Először tehát *Rác*-*országot* mondtak a magyarok (*Franciaország*), s csak ebből vonták el a *rác* népnevet. Az eredeti m. alak **rász* volt, s mint a hogy lat. *arbo*-ból, *pardus*-ból a magyarban *árbo*-sz-on, *párdus*-sz-on keresztül lett *árbo*c, *párdoc* ~ *párduc*, azonképen lett a **rász*-ból is *rác*. Még csak a szerb vokális quantitásáról kell szólnom. Minthogy a mai szerb-horvát nyelvben az egykori *Ras*-vár mellett elfolyó folyót *Ràška*-nak (Vuk³). *Ras*-vár-hoz tartozót pedig *ràški*-nak (Ivek. Broz) mondják, e melléknévi alakok hangsúlyozásából azt kell következtetnünk, hogy az ószerb *Ras* névnek ez volt a hangsúlya: *Ràs*, gen. *Ràsa* (vö. LESKIEN, Quantit. und Beton. 166. l. 45. §); más szóval a szerb szóban minden valószínűség szerint rövid volt az *a*.

Ha A.-nak a felhozott három példa (*mostoha*, *apát*, *rác*) nem elég annak bizonyítására, hogy a bolg. *a*-nak a m.-ban *a* is, s viszont nem-bolgár-szláv nyelvi *a*-nak a magyarban *á* is megfelelhet, hát felhozom neki még a következő példákat: *álnok*

(szláv, de nem bolgár eredetű, *al*-ről Arch. XXX. 456; vö. hogy a hazai szlov.-ben *ágnec* is van), *czáp* (: *hircus*, l. BERNEKER EtWb.), *horvát* (< szerb-horv. *hrvāt*), *Prága* (ócseh *Prägá*, mai cs. *Práhá*), *Zágráb*, régi m. *Zábrág* (Anonym. 43. §; mai horv. *Zágreb*, idegen, magyar eredetű lesz, eredetileg *Zàgreb* rövid *a*-val) stb. E szavak bolgár eredete teljesen lehetetlen.

Ha már most azt kérdezné tőlem valaki, hogyan magyarázom én az *a~á* megfeleléseket, annak a következőket felelném:

Kétségtelen dolog, hogy a m.-ban a szláv *a*-nak hol *á*, hol meg *a* felel meg; pl. *oláh*, de *olasz* (alakv. *olosz* is). Ha az *á* az első szótagban fordul elő, a nyúlás a magyarban is megtörténhetett. Ha a lat. *árbös*-ből, *pardus*-ből, *anglia*-ből, *Padus* (= Pó folyó), *árcüs*-ből, *cänicülä*-ből, *pävimentum*-ből stb. lehetett *árbocz*, *párducz*, *árkus*(-papiros), *Pádus* (Calep. szót.), *kánikula*, *pádimentom* stb.,*) nem látom át, miért ne keletkezhetett volna rövid szláv első szótagbeli *a*-ból is a magyarban *á*. Én első szótagbelieknek veszem eredetük szerint a lat. *grädüs*-ből lett *grädics*, szláv *dragъ*, *draga*, *drago* > m. *drága* s velük egy típusú szavakat is (tehát *barát*, régibb m. *brát*, *barázda*, régibb m. *brázda* stb. vö. MNyv. IV. 24. l.). Ha azonban a m. szó első tagja rövid *a*-val van (pl. *Balaton*, feltehető régi m. **Blatin*, *Baranya*, *gatya*, *haraszt*, *Karaszna*, *szalad* stb.), vagy ha a hosszú *á* (vö. *korács*: bolg. *kovàc*, család: bolg. *čèlad*, *peták*: bolg. *peták*, *kocsány*: bolg. *kočàn*, *Bogát* vö. bolg. *bogàt*, *borostyán* vö. bolg. *br̄šlan*, *lapát*: bolg. *lopàta*, *kosár*: bolg. *kōšàr* stb.) vagy rövid *a* (vö. *palota*, régi m. *palata*: bolg. *polata*) az első szótagon túl van, ilyenkor a hangzó quantitasának magyarázatáért a szláv nyelvekhez fordulok. Hogy az ilyen *á*-k megmagyarázásában a bolgár nyelv kevésbé jöhet tekintetbe, az azért is valószínű, mert a bolgárban nincsen hosszú *a*.

*) Ugyanilyen példákat lehet idézni olasz, német, török jövevényszavaink köréből. — Hogy a latint hogyan hangsúlyozták iskoláinkban, arra tanú MOLNÁR ALBERT, a ki ezt írja: «Cum autem palam sit nostros pueros, linguæ Vngaricæ tenorem sequentes, in accentuum prolatione subindè hæsitare: vocibus singulis[!] suos accentus studiosè adscripsi: ubi verò dictio aliqua, accentus capax non fuit, ejus syllabam penultimã longam vel brevem esse subjunxi.» (MOLNÁR A. Dict. lat. vng. 1604. 4. jelzetű lapon.)

A fentebbiekben, azt hiszem, sikerült kimutatnom, hogy nemcsak bolgár *a*-nak felelhet meg a magyarban hosszú *á*, hanem más szláv nyelvi *a*-ból is lehet *m. á*. ASBÓTHNAK tehát nyugodtan felelhetem, hogy a szláv *a* > magy. *á* megfelelés nem olyan «hangtani mozzanat», a mely a szláv jövevényszóknak csakis a bolgárból való eredete mellett szólna.

e) Szláv *ě* > magy. *é**)

A következő «hangtani mozzanat», melyet meg akarok említeni, az ó-egyh. szláv *ě* magyar megfelelői. Az a kérdés, mi a szláv *ě* magyar megfelelője s mit tanít erről ASBÓTH. A megfelelések a következők:

α) Ó-egyh. szláv *ě* = magy. nyílt rövid *e*: *berkénye* (l. OklSz., NySz. *brekene*, *berkinye*; *brokina*, *bereküne* stb. < **brěkyňa*, l. BERNEKER EtWb. 50.), *cserét* (MTsz.: **črětъ* < szerb-horv. *črět*, szlov. *črět* stb.), *medéncze* (vö. NySz.: *medöncze*, MTsz.: *melöncze* < **mědnica*, l. A. bírálata 75—77.), *medve* (NySz., *nedvė* MTsz. < *medvěď*), ? *retész* (NySz., MTsz.; aligha ide való példa < **retězъ*), *szekercze* (NySz. < **sěkyrica*), *szelemén* (NySz., MTsz. < *slēmě*), *veręcsegy* (MTsz.; vö. *vrěteno*).

β) Ó-egyh. szláv *ě* = magy. *ē*: *csērēsnye* (NySz. < **črěšňa*, *terēm* (NySz., MTsz. < *trēmъ*).

γ) Ó-egyh. szláv *ě* = magy. *ē* (alakváltozat *ö* magashangú szavakban; mélyhangúakban illeszkedéssel *o*), [továbbfejlesztve zártabbá lesz *i*-vé, vö. *védér*]: *bělíce* ~ *böllice* (MTsz. < **bělica*), *csērda* (MTsz.) ~ *csorda* (NySz. < *črěda*; a bolgárban van *črdá* alak is), *csērészlyá* ~ *csoroszlyá* (MTsz.; NySz. < **črěslo*), *pélyva* ~ *polyva* (van *e*-s alakja is MTsz., NySz.: **plěva*), *szömörke* ~ *szēmērke* (NySz., MTsz., van *e*-s alakja is < **smrěka*), *vödör* ~ *védér* > *vidör* stb. (MTsz., NySz.: vö. **vědro*, bolg. *vedrò*).

δ) Ó-egyh. szláv *ě* = 1. magy. *ē* ~ *e*: *észterha* ~ *eszterha* (MTsz., NySz. < *strěcha*, bolg. *strehà*), *lengyén*, *lengyen*: *lengyel* < ó-or. **lendēne* (vö. Const. Porph. λενζενίνοι, λενζανγίνοι), *pésztonka* ~ *pezsttonka*, *pezstunka* (MTsz.; vö. egyh. szláv *pěstunъ*: *pædago*

*) E fejezetben a nyílt *e* = *e*, a zárt *e* = *ē*.

gus, *pěstovati*: curare), *povědál* ~ *szpovedál* (MTsz.: *povědati*); — 2. magy. *é* ~ *e*, *i*: *pělnka* ~ *pelenke*, *pijinka* (MTsz.; vö. ó-egyh. szláv és egyh. szláv *plěna* és *pelena*, bolg. *pelenà*), *szěrda*, *szěrèda* ~ *szęřęda*, *szarada* (MTsz., NySz.; nem lehetetlen, hogy ide valók az OklSz. *Zerida*, *Zyrida* személynevei is < *srěda*). — *Esztěna* ~ *istina* oláh eredetű Nyr. 22 : 437.

ε) Ó-egyh. szláv *ě*=magy. *é*~*i*, *i* (a következő szavak leg-többjének ki van mutatva *i*~*i*-vel hangzó alakja is): *acěl*~*acil* (MTsz. Trócs. 32.*) < **ocělъ*), *bělén*, *belénd*~*bilind* (MTsz., NySz. < **blěnъ* l. BERNEKER EtWb. 48.), *běrmál* (zárt *i*-vel jelölve Érdy-k. NySz. < kath. szláv *běrmati*), *beszéd*~*beszíd* (Trócs. 32, 35., MEL.***) 22., NyK. 31 : 101., MTsz. < *besěda*), *czěl* ~ *czil* (NySz., MTsz., Trócs. 21., MEL. 12.; *ě*-je alapján esetleg lehetne szláv eredetű, vö. **čělъ* BERNEKER EtWb.), *cserép* ~ *csirip* (MTsz. < *črěpъ*), *csév*, *cséve* ~ *csív*, *csívé*: cső (NySz., MTsz. < *cěvъ*, **cěva* BERNEKER EtWb. 128.), *déd* (NySz. < *dědъ*), *děrék*~*děrik* (NySz., NyK. XXXI. 101, 204, 209., MTsz.; egyéb alakok a *fazék* ~ *fazok* stb.-féle szavak analógiájára < **drěkъ*), *ębéd*~*ębíd* (NySz., MTsz., NyK. XXXI. 101. < *obědъ*), *ęplény*~*ęplíny* (NySz., MTsz.; *ęplen* Schlägli szój., Besztercz. szój. < **oplěnъ*), *lęp* (viscum NySz., Schlägli szój. < *lěpъ*), *lész*~*lisz* (NySz., MTsz. [vö. MTsz. *lěszka*] < *lěsa*), *méh*~*mih* (NySz., Trócs. 27., NyK. XXXI. 98., MEL. 23.: uterus, vulva < *měchъ*), *néma*~*níma* (NySz., NyK. XXXI. 99., Trócs. 29. < *němъ*), *némét*~*nímęt*, *nímöt* (MTsz., Trócs. 29.; vö. *němъcъ*), *penész*~*pinisz* (stb. MTsz., NySz.; *penjzl*, *peliznes* Schlägli szój. 1871, 1873., *pelezn*, *peleznes* Besztercz. szój. 1278, 1279. < *plěsnъ*), *pribék*, *piribék*, *príbék* (MTsz.)~*prebék* (*e*=*é*? NySz.), *prebég* (*e*=*é* NySz.), *piribek* (*e*=*é* NySz. < *prěbęgъ*, *príbęgъ* MIKL. Lex. p.; vö. *űzbég*), *széna* ~ *szína* (NySz., Trócs. 30., NyK. 31 : 100. < *sěno*), *szomszéd* ~ *szomszíd* (zárt *e*-vel jelölve Münch-k. NySz.; *i*-vel Trócs. 34. < *sōsědъ*), *szövetnek*~*szóuindek* (NySz., Trócs. 35., zárt *é*-vel NyK. XXXI. 104. < **světъnikъ*), *szuszék*, *szúszék* ~ *szuszík*, *szúszék* (MTsz., NySz. < **sōsěkъ*), *tészta*, *tészta* ~ *tízta*, *tízta*

*) Trócs. = TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A XVI. századbéli nyomtatványok *e*-jelölései. Bpest 1908.

***) MEL. = MELICH JÁNOS: Az «Orthographia Vngarica» és a magyar helyesírás. Bpest 1908.

(MTsz., Trócs. 31. < *těsto*, bolg. *testò*), *üzbég* (kihalt szó, OklSz.: *izbég*, *ëzbég*, NySz.: *wzbec*, *wzbek*, *vzbec* NySz. < **izbëgъ*).

Kétségtelen, hogy ide tartoznak még a következő, az irodalmi nyelvben *é*-vel hangzó szavak:

1. *atracél* ~ NySz. *atracel* (*e=ë* vagy *ę?*, vö. mai cs. *jitrocil*, *jitrocel*);

2. *é* ~ *ë*: *dézsa* ~ *dëzsa* (MTsz. < **dëža*), *kondér* ~ *kondër* (MTsz. < **kondërъ*);

3. *é*: *í* ~ *ë*: *csép*: *csíp* ~ *csëp* (MTsz., NySz., MEL. 12. < **cëpъ*), *né*-, *ní*-ha (NySz., MEL. 23., Trócs. 28.) ~ *nëmëllik* (MTsz. < *në*-);

4. *é* ~ *ë* ~ *e*: ? *mëzga* ~ *mëzge* ~ *mëzga* (MTsz., NySz. < *mëzga*; a szerb *mëzga* és or. *мязга*, *мязга* alapján **mëzga* alakból kell kiindulnunk);

5. *é* (*i*) ~ *ê*, *ê* ~ *ę*: *pënz* ~ *píz* ~ *pëz* ~ *pëz* ~ ? *penca* (MTsz., NySz., nyilt *e*-jéről NyK. XXXI. 107., zárt *ë*-jéről Trócs. 29. < *pënzъ*); *rëpa* ~ *rípa* ~ *rëpa* (MTsz., NySz. < *rëpa*), *mér*-, *mërce* ~ *mírce* ~ *mërce* ~ *mërcë* (MTsz.; zárt *é*-jéről NyK. XXXI. < **mërica*).

Ellenben nem ide való példák: *szemét* ~ *szemetes* (l. Magy. Nyelvészet V. 390.: *szmetъ*), s valószínűen a *veréb* ~ *verebet* is (l. MTsz.: *vereb*). Ez utóbbi szót A. egy **vrëbij* alakból magyarázza (Arch. XXII. 483.), s azt mondja, hogy a magyarban először **verëbi*-nek (s ebből *veréb*) hangzott a szó. Az én nézetem szerint először magyar *vereb*, ebből *veréb*. Vö. REŠETAR, Der štok. Dialekt 101.: «Es ist bekannt, dass in den čakavischen und zum Theil auch in den štokavisch-ikavischen Mundarten die Silbe *ra* in *rasti*, *krasti* und *vrabac* durch einen schwer zu erklärenden Lautübergang zu *re* wird; es war aber für mich eine Überraschung, als ich die Form *vrëbac* fast in ganz Bosnien auch bei *je*-Sprechern . . . fand . . . Prof. M. ZGRABLIĆ möchte . . . die Form *vrëbac* durch die russische ebenfalls dialektische Form *вребѣи* erklären; wir müssten aber dann in der Wurzelsilbe ein urslavisches *ě* voraussetzen, was im Serbokroatischen bei *i*-Sprechern ein **vrëbac*, bei *je*-Sprechern ein **vrjëbac* ergeben würde, also Formen, die gar nicht vorhanden sind!»

ζ) Ó-egyh. szláv *ě*=magy. *i* (a legtöbb ide való szóban régibb, *e*-vel írott alakot is ki lehet mutatni): *kalitka* (NySz., MTsz.; *kalëtka* OklSz. < **klëtka*; a NySz.-ban tévesen *kalátka* is, de az

eredetiben *kalitka*), *pilis* (Schlägli szój. 299, 300.: *plis*, *piles*, SZIKSZAI FABR. *pileső*, NySz. *pilés* < kath. szláv *plěš*), *ritka* (a régi nyelvben *i*-vel NySz., OklSz., a népnelvben *rětká*, *rětká* MTsz.: *редѣкѣ*, *редѣка*, *редѣко*), *szelindek* (*szeléndök* : *szilindök* : *szöléndök* (MTsz.)), régi nyelvben *szelédnők* NySz., OklSz., SZIKSZAI FABR. < **slědnikъ*), *szín* (*szén*, *szén*, *színy* MTsz. régi nyelvben zárt hosszú *é* NyK. XXXI. 100.; l. NySz. *zeen*, *zein*, OklSz. *zen* < *sěň*), *taliga* (Schlägli szój. 1328, *thaliga* Besztercz. szój. 766.; *tajga*, *talyiga*, *tajiga* MTsz.; mindig *i*-vel NySz., OklSz., SZIKSZAI FABR. < *teléga*), *vitrola* (*vitrolya* OklSz.; *i*-vel minden adatban Schlägli szój. 773, 2201., Besztercz. szój. 269, 276, 279., NySz., MTsz. < *větrilo*), *ziliz* (MTsz.: *mályva* < *slězъ*) *zsilip* (*zsilib* NySz., *zlip*, *zelep* OklSz., *selyip*, *zselyé* NySz., *zsejép*, *zselyé* MTsz. < *žlěbъ*).

η) Ó-egyh. szláv *ě* = magyar *a*: *olaj* (NySz. *olaj* is; *alaj*, ebből *alé* MTsz. < *olěj*), *parlag* (*porlog* NySz., csángó *pěrlág* MTsz. < *prělogъ*). Nem lehetetlen, hogy itt egy szláv **prělogъ*-ból való a m. alak; vö. *črě-* szótagból a bolg. *чръ-*: *чръво*, *чръда*, *трě-*ből a szlov.-ben *tr-*: *tribuh*, *pri-*ből *pr-* l. Rad 134:127., Arch. 16:433., *prě-*ből nem lesz itt *pr-*).

θ) Ó-egyh. szláv *ě* = magyar *á*: *császár*, régibb magyar **czászár* < **czaszár*, -sz- alapján feltétlenül szláv *česarъ* szóból, s nem a lat. *cesar*-ból, vagy az olasz *česare*, *cēsare* szóból; a *cs* ~ *cs*-re vö. *csép*, *cső*, *csödör*, az *a—á* > *á—á*-ra: *abráz* > *ábráz*. Lehet, hogy a m. *a* > *á* a szláv *ě* helyén kel. bolg. nyelvj. sajáttság. (A. szerint eredetibb m. **csészár* NyK. 30:219.) Nem ide való: *marázsa* (MTsz.) < oláh *mreažá* < kel. bolg. *mrěaža*. — Végül megjegyzem, hogy a m. *baraczk* szó szláv *broskva* alakból magyarázandó. *)

Végig tekintettünk az ó-egyh. szláv *ě* szláv jövevényszavainkban való megfelelőin, most azt mondjuk el, mit tanít e «hangtani mozzanat»-ról A.

Művemről írt bírálatában nagyon szerényen szól e kérdésről; a 75—77. lapon azt tanítja, hogy a m. *mědencze* egy bolg. **mědnica*-ból vagy **mědnica*-ból való, s hogy először a m.-ban

*) Az *a—θ* összeállításból egy-két szó kimaradhatott, úgy szintén nem minden szó van itt felsorolva, a mely MIKLOSICH Slav. El. 9., 10. lapján található. Ennek oka, hogy én a kihagyott szavak egyikét-másikat M.-tól eltérően magyarázom.

médencze*-nek hangozhatott. «A bolgár szó első tagjában» ugyanis «valamikor olyan *e* hang hangzott, a melynek a magyarban rendszeren hosszú *é* felel meg» (75. l.). A 66. lapon pedig ezt olvasuk: «Az *a*-n kívül» [lásd itt szláv *a*: magy. *á*] «még csak az *é* helyén találunk következetesen hosszú hangzót a magyarban a régi átvételekben». Annál részletesebben szól az *é* magy. megfelelőiről A. egyéb dolgozataiban (vö. NyK. XXX. 219—300., Archiv XXII. 462—464, 486.). Mindenütt az a nézete, hogy az ó-egyh. szláv *ě*-nek a magyarban *é* felelt meg, a melyből a magyarban *i* (*í*) fejlődhetett. Ha az *é* a magyar szóban ma nincs meg (pl. *csěrda*~*csorda*, *pělyva*~*polyva*, *szěrda*, *szeleměn* stb.), akkor A. a mai vagy a múltban található magy. alakváltozatokat olyan föltett alakokból magyarázza, a melyekben az *ě*-nek megfelelő hang *é*-nek hangzott. ASBÓTH szerint a m. *csěrda*~*csorda* így keletkezett: először volt m. **csěrda*, ebből **cseréda*, majd **cseréda*, azután *csěrda*, illetve illeszkedéssel *csorda*. Hasonló eset *pělyva* ~ *polyva*, félig-meddig *szěrda* (szěrda* > **szeréda* > **szeréda* > *szěrda*), *szeleměn* (**szeléměn* > **szeléměn* > *szelemen*) stb.

Erre csak azt jegyzem meg, hogy ez olyan tanítás, a mely logikus ugyan, de a tapasztalattal, a tényekkel sehogy sem igazolható. Nincs a világon olyan szláv nyelv vagy nyelvjárás, a melyben az összláv *ě*-nek az összes esetekben egy és ugyanaz a megfelelője volna (I. REŠETAR, Der Štokavische Dialekt 67. l.). Vannak pl. bolgár nyelvjárások (szlovének is), a hol a *črěda* (= m. *csorda*), *črěvo* (darm) így hangzik: *črědà* (< eredetibb *črědà*-ból), *črěvò* (eredetibb *črěvò*-ból, ' = hangsúly jegye). Miért ne lehetne föltenni, hogy a m. *csěrda*~*csorda* egy ilyen *črědà*-nak a mása. A *pělyva*~*polyva* szó esetében én metathesist teszek fel, s azt mondom, hogy az átadó nyelvben e szó *plyeva*-nak (hangsúly az *e*-n; vö. ny. bolg. *plěva* GEROV, kel. bolg. *plàva*, szerb-horv. *plěva*, *plěva*) hangzott. Hogy ilyen magánhangzó + mássalhangzó közti helycsere történni szokott, arra vö. m. *kulcs* (*kúcs*, *kolcs* OklSz., *kólcs*, *kúlcs* NySz., *kaócs*, *kaócs*, *kaucs*, *kocs*, *kócs*, *kujcs* MTsz.), *szilva* (OklSz., NySz., MTsz.), a melyek a szláv *ključь*, *sliva* átvételei s a melyek a magyarban sohase hangoztak **kulyúcs*-, **szilíva*-nak.

Én tehát nem indulok ki olyan tételből, hogy az ó-egyh. szláv *ě*-nek a magyarban mindenkor *é* felelt meg, hanem igyekszem

a magyar és a szláv nyelvtörténet, nyelvjárások vallomását figyelembe venni s az eseteket így megmagyarázni. A azonban azt mondhatná, hogy az esetek többségében mégis *é*, illetve ebből fejlődött *i* (*í*) van a magyarban az ó-egyh. szláv *ě* helyén. Helyes; csakhogy ha A. azt hiszi, hogy ez az *ě* > *í* megfelelés a bolgár nyelv mint átadó nyelv mellett szól, hát akkor kénytelen vagyok őt e hitétől megfosztani.

Az *é*-vel (>*í*, *i*) hangzó szavak közt vannak olyanok, a melyek művelődéstörténeti s egyéb okokból nem lehetnek bolgárok. Így pl. a *bérmál* csakis egy kath. szláv **běrmati*-ből eredhet (BERNEKER EtWb.-jában *běrmati*, l. MELICH, Szláv jöv. I. 2, 233.), a m. *pilis* (régibb *pilés* < **plés*, l. fentebb és Szláv. jöv. I. 2, 372.) csakis egy kath. szláv *plěs*-ből eredhet egyszerűen azon okból, mert csak a katolikus rítus szerinti papság hord «tonsura»-t, «corona»-t. Történeti okokból nem lehet bolgár *Veszprém* ~ *Veszprím* városa neve sem (l. MELICH, Szláv jöv. I. 2, 130., Magy. Nyelv II. 51.), pedig kétségtelen, hogy ez egy *Bezprēm* (vö. *bezprēm* = összeférhetetlen) személynév mása. Hogy *Szerém* (l. 1171. oklev. *zerem* és M. Nyelv II. 101.), *Eszék* sem bolgár átvétel, hanem szerb-horvátok (vö. szerb-horv. *Sr̄ijem*, *Srēm*, *Ōsijek*, *Ōsěk*) vagy kaj-horvát (recte szlovén)*) eredetűek, azt se fogja senki kétségbe vonhatni.

Fontos azonban az *é* (>*i*)-vel hangzó szavak magyar nyelvi történetét is megfigyelni. Ismeretes dolog, hogy a magyar nyelvben kétféle hosszú *é* volt, egy zárt és egy nyílt. A vogulból és az osztyákból ez a kétféleség teljesen igazolható. Zárt *é*-vel hangzó eredeti szavaink: *fél*ni, *fészék*, *lélék*, *mély*, *nég*y, *éj*, *szél* (margo), ellenben nyílt *ê*-vel hangzottak vagy ma is hangzanak: *én*, *fél* (felet), *jég*, *kéz*, *tél* (l. NyK. 25 : 168, 257., 31 : 206.). Olyan emlékeink, a melyek e kétféle *é* közt különbséget tesznek (vö. Erdy és a Jord.-kódex kétbetűs mássalhangzói, SUHAJDA LAJOSTÓL NyK. XXXI.; A XVI. századbéli nyomtatványok *e*-jelölései, írta TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Bpest 1908, a NyK. XXXVIII. köt.-éből; Az «Orthographia Vngarica» és a magyar helyesírás, írta MELICH JÁNOS, Bpest

*) Hogy a kaj-horvát nyelv egykor (XI—XII—XV. sz.) a Dráva-Száva közt hogyan lehetett elterjedve, vö. JAGIĆ, Die Kultur der Gegenwart I : IX. 24.

1908; A' magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú *e*, azaz *é* és *ê*-rül BUDENZ JÓZSEFTŐL Magy. Nyelvészet V.), a felsorolt finnugor, tehát ősrökonsági szavakat írásban is megkülönböztetik. Ugyanezek az emlékek a jövevényszavak hosszú *é*-jét is vagy a nyílt vagy a zárt *é*-nek megfelelő jellel írják. Zárt hosszú *é*-nek megfelelő jellel írják szláv jövevényszavaink közül a következőket: *aczél*, *beszéd*, *czél* (szláv? német?), *derék*, *ebéd*, *lepény*, *méh* (uterus, vulva), *mér-*: *mérceze*, *né-ki*, *néma*, *német* (?), *széna*, *szövétnek*, *szomszéd*, *tészta*, ellenben nyílt hosszú *ê*-nek megfelelő jegyet használnak a többi közt a következő szavaknál: *kérésztynén*, *pécsét*. Minthogy e két utóbbi példában az *é* illeszkedés folytán keletkezett eredeti *a*-ból (vö. ol. *cristiano*, szláv *крѣстѣjan*, l. MELICH, Szláv jöv. I. 2, 332., *pécsét* < szláv *pečatъ*), ezen a nyomon tovább is kutathatunk. Illeszkedés folytán*) keletkezett az *é* s nyílt *ê*-nek van jelölve következő szavainkban is: *Illés* (< lat. *Elias*, l. MELICH, Orth. 14.), *terjék* (TRÓCS. 16. < ném. *theriak*: lat. *theriaca*, MELICH-LUMTZER, Deutsche Ortsn.), *gané* (l. MEL. Orth. 14., mindig *é*, sohase *í*, l. TRÓCS. 54. < *ganaj*-ból) | úgynevezett «hangnyújtó» tövekben (l. TRÓCS. 20, 21., MEL. Orth. 19.): *mise*, de *misét* (< lat. *missa* stb.), *Velenceze*, de *Velenczês* (< lat. **Venicia*, l. MNyV. II. 212.), *dinnye*, de *dinnyét* (rég. m. *dinna* OklSz. < szláv *dynja*), *megye*, de *megyét* (rég. m. *megya*, l. OklSz. < szláv *měda*, *meja*, *megya*), *szerencse*, de *szerencsés* (rég. m. *szerencsa* < szláv *srěča*), *Besztercze*, de *Beszterczét* (vö. szláv *Bystrica*) stb. — A német jövevényszavak közt is, ha ném. *a*-ból umlaut folytán lett az *ä*, *e*, akkor nyílt *ê* van a magyarban (vö. *hóhér*, *pellengér*, *érc*, *ledér*, *fillér*, ? *gyömbér*, ? *tenyér* stb., vö. WILLMANN II. 283.); ha az *-er* képzős szó idegen jövevény a németben, akkor zárt *é* van a mi nyelvünkben (*gallér*, *pánczél*, *tányér* stb.).

A mikor tehát a mi emlékeink azt írják, hogy *kereztén*, *peczét*, de *beszed*, *dereek* stb., akkor az egyik esetben illeszkedés folytán keletkezett *é* nyílt hosszú *ê*, a másik, az ó-egyh. szláv *ê* helyén levő mai *é* hosszú zárt *ê*. Csakis egy hosszú (esetleg rövid) zárt *ê*-ből (*ê*-ből) válhatott az idők folyamán *í*, *i* (vö. *kalitka*, *pilis*, *rítka*, *szelindek*, *vitorla*, *zilíz*, *zsilíp*), mégpedig azon meg-

*) Hasonló gondolatmenet TMNy. 169.

felelésnél fogva, hogy a magyar vocalismusban a XIII—XIV. századtól fogva határozott zártabbá válás történt (vö. *szöcs* > *szücs*, *förész* > *fürész*, *tő* > *tü*, szóvégi *ő* > *-ü*, stb. *-ól* > *-úl*: *fordól* > *fordul* stb. | *sér* > *sír*, *kéván* > *kíván*, *-ént* > *-int* (*teként* > *tekint*, *szerént* < *szerint*), *-ét* > *-ít*: *tanét* > *tanít* stb., I. SIMONYI, Die Ung. Spr. 210.).

Én tehát azt mondom, hogy az ó-egyh. szláv *ě*-nek a magyarban az esetek többségében zárt *é* (rövid és hosszú) felel meg, a melyből aztán nyelvünkben *í*, *i* is fejlődhetett. S mit szól mindehhez A.? Hát bizony kissé furcsa dolgot mond, mert ép az ellenkezőjét állítja, mondván: «Die heutige geschlossene Aussprache ist erst später*) eingetreten, wie dies die ungarischen Sprachforscher öfter*) nachgewiesen haben» (Archiv XXII. 486.). Én ez állítás eredetét nem kutatom, mert nyugodtan mondhatom, hogy az *aczel*, *beszéd*, *ebéd* stb. szavak *é*-je a magyarban mindig zárt *é* volt (vö. még TMNy. 169., SIM. Ung. Spr. 58.). Érteni azonban teljesen értem. Ha mi ugyanis a szláv nyelvekbeli *ě* hang megfelelőit kutatjuk, s kérjük, milyenek itt az *ě*-k megfelelői, A. elméletére kedvezőtlen dolgokat fogunk találni.

A szláv nyelvtudomány ugyanis egyrészt abból, hogy a régebbi szláv ábéczében (glagolica) az *ě*-nek és a *ja*-nak egy jegye van (*dědъ* szó *ě*-jét ugyanazzal a jellel írják, a melylyel a *jasli*-beli *ja*-t, I. ASBÓTH: NyK. XXVII. 86.), másrészt a szláv nyelvek összehasonlításából és a bolgár nyelvjárásokból azt állapította meg, hogy az ó-egyházi szláv *ě* (ѣ, ѧ) minden helyzetben *ä*-nek (azaz igen nyílt *e*-nek) hangzik (vö. MILETIČ, Archiv XX: 581, VONDRÁK, Altk. Gr. 61, Vergl. Gr. I. 66.).**) A mai bolgár nyelvjárások két részre oszlanak; az egyik a szerbvel határos nyugati, a hol az *ě*-t úgy ejtik, mint az etimologikus *e*-t (bolg. hangsúlyozott *e* nyílt, hangsúlytalan zárt, I. többek közt WEIGAND Bulg. Gram. 2, 3. §§).

*) Én emeltem ki.

**) MIKLOSICH szerint zárt *ě*, a mi mellett a m. szavakat hozza fel, vö. Vergl. Gr. I. 47; LESKIEN Altbulg. Gr.⁴ 5. lap *ě* = «ursprünglich geschlossenes *e* wie im deutschen See, für die Zeit unsrer Quellen... in dem Dialekt der Quellen... *ja*, *ea*»; *ä*, *a*, *ä*-kiejtést vesz fel LESKIEN legújabb művében: Gram. der altb. Spr. 1909. XXXVI, 8. l.

Ez az ejtés újabb, idegen hatás alatt keletkezhetett, a melyre vö. MILETIČ, Das Ostbulgarische 8, 9. lap: «Es ist sehr wahrscheinlich, dass dieses *e* statt *ѣ* anfangs von einer kleinen nordwestlichen Mundart [az Arch. XX. 582-ban: «ein Übergangsdialekt zum Serbischen] ausging, und dass sie sich dann schnell weiter nach Süden und Osten verbreitete». — A másik a keleti nyelvjárás — s ezen alapul az irodalmi nyelvi kiejtés is —, a hol az *ѣ*-nek következő hangok felelnek meg: hangsúlyos helyzetben gutturális vokálisú szótag előtt *ea* (*ja*, *'a*) pl. *plgava*, *plava* (polyva), *streaha*, *straha* (eszterha), *dad*, *dad* (déd) stb., ellenben palatális vokálisú szótag (*e*, *i*, *ě*) előtt, továbbá *ě* előtt, nyílt egyszótagú szavakban *e*, pl. *veran* [de *vžara*, *v'ara*], *vréme* stb. Hangsúlytalan *ѣ* = *e* (nyílt vagy zárt), *ѣ* (vö. JAGIČ-Festschrift 695, VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 66, WEIGAND, Bulg. Gr. 7. §. BERNEKER, EtWb. 5. A kérdést CONEV tisztázta). — Az *ea*, *ja*, *'a*-ejtés MILETIČ szerint eredetibb *ä*-ből fejlődött.

MILETIČ felfogásával szemben CONEV B. (vö. Dialektstudiji 18, 30, 31, JAGIČ-Festschrift 321, 322. és egy hozzám írt levélben is) azt tanítja, hogy a bolgár nyelvben és nyelvjárásokban eredetileg az *ѣ*-t *'a*-nak (vagy *'a*-nak) ejtették, s az *e*-s ejtés csakis a XIII. század óta fejlődött jelenség. Mi tehát teljesen értjük A.-ot, mikor azt hirdeti, hogy a mai m. zártabb hangzó eredetibb m. nyíltabból fejlődött, «wie dies die ungarischen Sprachforscher öfter nachgewiesen haben» (Arch. XXII. 486.), vagy a mikor az *ѣ* > magy. *é* megfelelésről csak annyit mond, hogy a mi szavaink a nyugati bolgár nyelvjárásból való átvételek (vö. a bíráló 8, 9, 14, 15, 66, 75. l., Nyr. XXX. 229.). Csakhogy azt a tényt, hogy a IX. században nincs zárt *e*-vel (*ѣ* helyén) hangzó bolgár nyelvjárás, nem említi; a bolgár nyelvben ekkor — ha ugyan nem CONEVnek van igaza — *ä*, tehát nyílt (hangsúlyos helyzetben), rövid hang van, míg ellenben a magy. *é* (*i*, *i*) zárt (s sok esetben eredeti) hosszú hangnak felel meg, s ezt semmiféle elmélettel letagadni nem lehet.

A szerb-horv. nyelv az ó-egyh. szláv *ě* helyén hármas megfelelést mutat: a) hosszú és rövid *ě*, *ě* (pl. *Srēm*, *děd*), b) hosszú szótagban *ije* (*Srějem*, *Ōsijek*), rövidben *je* (esetleg *e*: *mjěra*, *plěva*), c) hosszú és rövid szótagban *í*, *i*; *młh*, *slěme*). Az első esetben levő *ě*, *ě* nyílt *e*-hang, különösen az a hosszú szótagok-

ban (I. REŠETAR, Der štokav. Dialekt 68; vö. VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 67.).

A szlovén nyelvben az ó-egyh. szláv *ě*-nek hangsúlyos helyzetben zárt (hosszú) *ě* felel meg, a mely nyelvjárásonként, így pl. Magyarországon is *ei*-nek is hangzik (lásd VONDRÁK, Vergl. Gram. I. 67., MIKLOSICH, Vergl. Gram. I. 310 -312.). Ez az *ě* MIKLOSICH szerint teljesen olyan, mint a francia *é* vagy a m. *é*. A szlovénben tehát *besěda*-, *ěréda*-, *ěřep*- (vagy nyelvjárásonként *beseida*-, *ěreida*-, *ěreip* stb.) stb.-nek hangzanak a m. *beszéd*-, *csorda*-, *cserép*-nek megfelelő szavak. Ezért írhatta MIKLOSICH Slav. Elemente 10. lapján a következőt: «Dass diese Wörter aus dem Slovenischen entlehnt worden sind, ist zweifellos, da die übrigen slavischen Sprachen den *ě* Laut nicht kennen» (I. még MIKL. Vergl. Gram. I. 47.).

Nem hallgatom el, hogy VONDRÁK szerint (Vergl. Gram. I. 67.) e zártabb kiejtés újabb jelenség, de hogy mikori, azt persze ő se tudja megmondani. A mikor azonban ezt nem hallgatom el, ugyanakkor megemlítem a következő dolgokat is:

α) A kaj-horvátban, melyet KOPITAR-VUK-MIKLOSICH-BELIĆ a szlovénhez sorolnak (I. erről REŠETAR, Der štokavische Dialekt 3—8, 20, JAGIĆ, Arch. IV. 395, 396.) s a mely régen a Dráva-Száva közt Verőczig volt elterjedve (I. JAGIĆ, Die Kultur der Gegenwart I. Abth., IX. Band: 24.), szintén van zárt *e*, *eⁱ* (Archiv XXIX. 307.) az ó-egyházi szláv *ě* helyén. S ez az *e*, *eⁱ* is azon hangtani egyezések egyike, a melyek a kaj-horvátot a szlovénhez kapcsolják. Nos hát ezekben a kaj-nyelvjárásokban az *ě* előtti szótagban levő *o* sok esetben *e*-vé lesz; pl. *obědъ* itt *ěbid*-nek hangzik (vö. Rad CXV. 74.), akár-csak a magyar *ebéd* szóban. Hasonló magyar szavak *Eszék*-, *eplény*; *o* helyett *e* más helyzetben *eczet*-, *gerezd* (I. kaj-horvát *grězd* Rad 115 : 73.).

2. A m. zárt *é* sok esetben *ei* diftongusból eredt; ilyen eredetű *é*-t különösen a ragokban tudunk kimutatni (vö. SZINNYEI, NyH.³ 110, 111, 133., NyK. XXXI. 207, 218, 219. stb.). A nyelvtörténet szolgáltat azonban néhány példát arra is, hogy tőszótagban előfordul *ě*~*é* is eredetibb *ei*-ből eredhetett. A *kék* szónak legrégebb előfordulásai *keyk*-nek vannak írva (vö. OklSz., a szó eredetére Gombocz, Tör. jöv.-szavak 60. l. és 13. §, l. még

Trócs. 25.); a mai *Décse* egykor *Deyche*, *Geyfa*, *Geicha*, *Geiza* (stb. Turul VII. 36., XII. 22., Sokféle VII. 143.) alakban volt írva. A mai *Vinnye* 1083—95-ben *Uueihna* (l. Magy. Nyelv II. 55.). A mai györmegyei *Vének* (Lipszkyben *Vinek* is) 1083—95-ben *ueinic* s ez nem más, mint a szláv *Věn-* (-ceslav stb. l. MELICH, Szláv jöv. I. 2, 130.) kicsinyített *Věnek* alak átvétele. A Döbr.-kód.-ben a mai *szín* (scheune, hütte, l. NySz.) szó *zein-*nek van írva, s ez a szó az egyh. szláv *seín-*nek az átvétele.

E néhány példából kétségtelen, hogy a mai *é~í* a töszótagban is eredhetett *ei* diftongusból; ilyen esettel lehet dolgunk a *Vének* és a *szín* szavakban is. Hogy ez az *ei* diftongus már az átadó nyelvjárásban is megvolt, nagyon valószínűnek tartom. Ilyen szláv nyelvjárások azonban csakis a szlovén nyelvben vannak.

A cseh-tótban az *ě* helyén ezek a megfelelések: a) rövid szótagú *ě*=cseh *ě*>*e*, tót *e*, b) hosszú szótagú *ě*=cseh *ie*>*é*>*í*, tót *ie* (változatok *ia*, *ja* is). E megfelelést azért említem, mert a magyarban már a XIII—XIV. században vannak cseh-tót szavak (vö. *bórfenyő*, *morvány*), s így az *ě* megfelelések közt is lehet ilyen.

Összefoglalva a mondottakat, ezt találtuk:

Az ó-egyh. szláv *ě* magyar megfelelői az esetek többségében zárt (és legtöbbször) hosszú *é*, a mely *í*-, *i*-vé is fejlődhetett. E zártság a nyugati bolgár nyelvjárásokból meg nem magyarázható. A hosszúságot illetőleg azt vallom, hogy az első szótagban levő *ę* több esetben a magyarban is megnyúlhatott (l. az *a*-, *á*-nál mondottakat); más esetekben viszont az ok a szláv hangsúlyban is keresendő. Ha azonban a szláv *ě* nem első szótagban vagy nem hangsúlyos helyzetben volt s a magyarból se magyarázható s mégis *é* a megfelelés, a nyújtott hangzót csakis olyan szláv nyelvből lehet megmagyarázni, a mely ismeri a quantitasbeli különbségeket (vö. pl. *Eszék* < szerb-horv. *Ősék*). A bolgár nyelv azonban, néhány macz. nyelvjárást leszámítva, nem ismer quantitasbeli különbségeket. A szláv jövevényszavakban levő zárt magy. *é* sok esetben diftongusos eredetű lesz, még pedig *ei*-ből, s ez sem szól a bolgár átadó mellett. — Vannak azonban esetek, mikor metathesissel (vö. *pelyva*), vagy hangzó-reductióval (*parlag*, *csorda*) vagy pedig olyan nyelvvel kell magyaráznunk a szláv *ě*-nek a magyarban való megfelelést, a mely nyílt *ę* ejtést ismer. Ez meg szlovén eredetű nem

lehet. Kétségtelen bolg. eredetű lesz a *császár* szó, a hol az *š* helyén *á* (eredetibb m. *a*) van.

Magyar és szláv nyelvtörténeti, meg nyelvjárási tekintetben tehát egyaránt helytelen az, a mit A. az ó-egyházi szláv *č* magyar megfelelőiről tanít. Nem csoda tehát, hogy én ezt a «hangtani mozzanatot» se vehettem olyannak, a mely A. bolgár elméletét kétségbevonhatatlanul bizonyítaná.

f) Egyéb hangtani jelenségek.

Szláv jövevényszavaink hangtani kritériumai közt egy sincs, a melynek vallomása olyan kétségbevonhatatlan volna, mint az ősszláv *-ktj-*, *tj* és *dj* helyén levő megfelelés. E hangkapcsolatoknak ugyanis ez a megfelelésük az egyes szláv nyelvekben:

összláv:	egyh. szl.	bolg.	szerb (što)	csa- kaj-	horvát	szlov.	cs.	t.	lengy.	or.
<i>ktj:</i>	<i>št</i>	<i>št</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>č</i>
<i>tj:</i>	<i>št</i>	<i>št</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>č</i>
<i>dj:</i>	<i>žd</i>	<i>žd</i>	<i>đ</i>	<i>j</i>	<i>đ, j</i>	<i>j</i>	<i>z</i>	<i>z, dz</i>	<i>dz</i>	<i>ž*</i>

Egy ősszláv **pektj-*ből tehát *peštj*, *peč*, *peć*, *pec* stb.,

*) E megfelelések sem kivétel nélküliek. Az isztriai *čič*-ek horvát nyelvében a *tj*-nek *č*, *dj*-nek *ž* (ritkán *j*) felel meg. Az isztriai szlovén nyelvjárásokban *tj*-nek *č* a megfelelője (l. REŠETAR, Der štok. Dialekt 48. l.). HABELICH, JAMBRESSICH, BELLOSZTENECZ kaj-horvát szótáraiban a *tj*-nek *č* (írva *ch*: *szrecha*: fortuna, *pèch*: fornax; ritkán: *č*, írva *chy*: vö. *gachya*: femorale JAMBR.), a *dj*-nek *j* és *gy* felel meg (vö. *szaja*: fuligo, *meja* és *megya*: limes, *hèrgya*: ærugo stb. E szótárak nyelvében ősszláv *ō=u*: *ruka*: manus stb.). PERGOSSICH nyelvéről l. POLIVKA Gy. értekezését a KADLEC K.-féle «Stefana Verbecija Tripartitum... Beograd 1909.» cz. kiadványban. A szerb-bolgár-macedóniai [átmeneti] nyelvjárásokban *tj* = *k*, *č*, *dj* = *g*, *đ* stb.; sőt találunk szerb nyelvjárásokat, a hol *ty* és *gy* (*kútya*, *megya*, *rgya* lásd BROCH, Die Dialekte des südlichsten Serbiens 37, 38, 41. l.), *č* és *dž* (tehát *gače*: gatyá, *noč* = éjszaka, *medžá* u. o. 40. l.) a hangzás. — A horvát nyelvjárások közül a chersóiban *č* = *ty* Arch. XXX. 164.

**matjocha*-ból *mašteha*, *mačeha*, *mačiha* stb., **medža*-ból *mežda*, *međa*, *meja* stb., **rüđia*-ból *ržda*, *rđa*, *rja* stb. lesz. Az olyan magyar szavak tehát, mint *mostoha*, *Pest* és *pest* (Oklsz., MTsz.), *mezsgye*, *rozszda* csakis bolgár nyelvek, ellenben a *megye*, *ragya*, *gatya*, *parittyá*, *pötye* (MTsz.) szavak a fentebbi összeállítás alapján csakis szerb (što-nyelvjárási) eredetűek (és nem szerb-horvátok, mint A. hiszi) lehetnek. Hogy valóban szerb eredetűek-e (vö. hogy a szerb *č*, *đ* több nyelvjárásban majdnem *ty*, *gy* hangzású, l. REŠETAR, Der štok. Dialekt 136. l. és VUK³ alphabetum), az attól függ, hogyan magyarazzuk a szlovén-horv. *j*-éket és a szlovén *č*-éket (l. ASBÓTH, Nyr. 29 : 496, VONDRÁK, Vergl. Gramm. I. 276.). Én azonban ezúttal e kérdéssel nem foglalkozom, nem tárgyalom, hogy szerb területen is *đ* helyett *j*, viszont horvát területen *j* helyett *đ*, akárcsak a szlovénben, hogyan és miképp jelenik meg (l. REŠETAR, Der štok. Dial. 5, 134. s köv. l., ugyanígy szlov. *č* és *č*, l. u. o. 48. l.), nem pedig azért, mert szándékom róla A. egy újabban megjelent értekezése kapcsán külön írni. Azt azonban kiemelem, hogy A.-nál a *št* — *žđ* ~ *č*, *đ* megfelelések csak addig jók, a míg a bolgár-szerb-horvát hatást magyarazzák, mihelyt mást is vallanak, akkor már mindenféle csűrös-csavaráshoz folyamodik. Fényes példája ennek a *szērēncse* és a *lēncse* szó A.-féle magyarázata is (l. először Szláv szók 13., majd Archiv XXII. 451., Izvjestija VII : 4, 249, 251, 263. s részletesen Nyr. XXIX. 494.). A m. *szērēncse*-nek, *lēncse*-nek az egyh. szlávban *srēšta* (*srēšta* VOND. I. 406.), *lēšta* (*ē*=nasalizált *e*), a bolgárban *srēšta*,*)

*) A bolgár irod. nyelvben *srēšta* (срѣшта; nyelvjárásban срѣоашта is Arch. XVI. 197.) «begegnung» jelentésű; egyes nyelvjárásokban azonban (szerb.-bolg. átmenetiben?), a mint GEROV szótárából látom, melyet nekem is «sikerült megszerez-nem», «glück» jelentésben is járatos. A. újabban megint hozzászólt a «szerencse» szó eredetéhez (Nyelvtudomány II. 101.). E cikk megjelenése után is fenntartom az itt kifejtetteket. CONEV B., szófiai egyetemi tanár a szóra vonatkozólag ezt írja nekem: «*srešta* bedeutet im Bulg. nicht ‚Glück‘, sondern ‚Begegnung‘; man sagt *dobra srešta*, aber versteht man nicht wie im Serb. ‚gut Glück‘, sondern ‚gute Begegnung‘. Nur in manchen macedonischen Mundarten macht man einen Unterschied zwischen *srešta* (oder *srešća*) ‚Begegnung‘ und *sreka* = ‚Glück‘.

lešta, a szlovénben *sréča*, *léča* (nyelvjárásonként *srenča*, *lenča* is, l. MELICH, Szláv jöv. I. 1, 6. és MIKL., Vergl. Gr. I. 309.) felel meg. A Freisingeni nyelvemlékekben van arra bizonyíték, hogy az ősszláv *tj* helyén a szlovén nyelvjárásokban úgy mint ma *č*-t is ejtettek, ott van erre a *vuensih* adat, a melyet csupán *venčih*-nek (= ó-egyh. szlávban *věšťsičъ* volna) lehet olvasnunk. Egyszóval minden a mellett szól, hogy itt szlovén átvétellel van dolgunk. A ilyenkor inkább elhiszi, hogy a szlovénben a X., XI. században nem volt még *č*, hanem csak *č*,*) bár a Freis. nyelvemlékek, mint fentebb láttuk, ezt így nem igazolják; inkább hiszi, hogy a m. *szērēncse* (régibb *szērēncsa* NySz., OklSz., MTsz., még régibb **szrēncsa*), *lēncse* (*lōncse* MTsz., feltehető régi m. alak **lēncsa*) egy bolg. *srēšta*, *lēšta* szóból lett. «Mint-hogy t. i. magyar szó *st*-n nem kezdődött, az *st* csoport ejtése a szótag elején is (**len-ste*, **szeren-ste*) nehézséget okozhatott és lett hangátvetéssel **lenste*, **szerenste*-ből *lentse*, *szereintse*, mai írásunk szerint (!! *lencse*, *szereencse*)» (Nyr. 29 : 495.).**)

E magyarázatra csak azt jegyzem meg, hogy A.-nak igaza van, mikor azt írja műveiről írt bírálatában, hogy «kettőnk közt» — úgy látszik — «kölcsonös megértésről alig lehet szó» (22. l.), mert «lehetetlenségnek tartja» (l. 24. l.), hogy engem meggyőzzön, s ép ezért nem is kíván engem meggyőzni. Engem csakugyan a *lēncse*, *szērēncse*-féle magyarázatokkal, a melyeknek semmiféle pozitív alapjuk nincs, nem lehet meggyőzni, mert én azt tartom, a mit OBLAK V. «Macedonische Studien» cz. műve 59. lapján így írt meg: «Ich glaube, dass sich die sprach-

Die letztere Bedeutung ist aber, scheint es mir, dem serbischen Einfluss zuzuschreiben. Das Wort *srešta* sollte man eigentlich mit *e* (mai bolgár helyesírás szerint срѣшта-nak kell írni a szót), nicht mit *š* schreiben. Man sagt überall *srešta* und nicht *sr'ašta*, wohl aber das Verbum: *sr'aštam* (срѣшам). Daher nach graphischer Analogie: срѣшта».

*) Hogy a *gatyá*-, *megye*-féle szavak szerbségével akkor mi lesz, azt nem említi; vö. LESKIEN, Gramm. der altb. Spr. 1909, 38. l.

***) Ha A. magy. **szrēnsta* > **szērēnsta* > **szērēnste* > **szereintste* > **szereencse* > *szērēncse* fejlődési sort venne fel, akkor se lenne helyes tanítása. A m.-ban az *st*, *sty* megmarad, vö. *beste* (Ung. Spr. 201.), *sekrestye*, *ostya*, *borosta* stb.

lichen Thatsachen nicht nach unserer Theorie zu modificiren haben, sondern dass letztere sich den Thatsachen anbequemem muss, mögen dieselben noch so sehr unserer Systemisirungssucht widerstreben». Már pedig A. hangtani magyarázataiban nagyon sok ilyen «Systemisirungssucht»-ból származó «helyesbített alak» fordul elő.

Hasztalan álltam volna elő néhány hangtani kritériummal. Ilyenek az ř : \acute{e} megfelelésen kívül:

a) Az ósszláv $st+j$, $sk+j$ (vagy palatális magánhangzó: $e, \text{h}, \text{a}, \text{k}, i$)* az egyházi szlávban és a bolgárban $\acute{s}t$ -vé, a szlovénben $\acute{s}\acute{c}$ -vé, az ócsehben $\acute{s}\acute{c}$ -vé (lásd GEBAUER, Hist. ml. I. 521; a cseh-tót szerkesztésű Kievi levelekben is $\acute{s}\acute{c}$, mai $\acute{s}t$), a lengyelben $\acute{s}\acute{c}$ -vé, az oroszban $\acute{s}\acute{c}$ -vé, a kaj-horvátban $\acute{s}\acute{c}$ -vé, a što- és cászorb-horvátban $\acute{s}t$, $\acute{s}\acute{c}$ ($\acute{s}\acute{c}$, \acute{s} , vö. REŠETAR, Der štok. Dial. 135. l., Arch. XXX. 163.) -vé lett. — Az olyan magyar szavak, mint *csuka* (bolg. *štuka*, szerb *štuka*, nyelvj. alakv. *šuka* REŠETAR, Der štok. Dial. 135. l., kaj-horv. *ščuka*, szlov. *ščuka*, stb.), *csáva* (bolg. *štava*, szerb *štava*, kaj-horv. *ščava* BELLOSZT., szlov. *ščáva*), *csorba* (bolg. *štrb* MIKL. EtWb., vö. szlov. *šrbav* stb.) a legkönnyebben olyan nyelvből magyarázhatók, a hol $\acute{s}\acute{c}$ a szókezdet. S arra, hogy ilyen $\acute{s}\acute{c}$ -ből a magyarban *cs*- válhat, biztos példa nézetem szerint *Csépán* (l. MELICH, Szláv jövevényszavak II. 173. és CzF.) = *István* szavunk, a mely csakis egy katolikus szláv *Ščepān* alakból került a magyarba.

A. régebben (vö. A szláv szók a magyarban 15. l.) a *csorba*, *csáva*, *csuka* szavak *cs*-jét úgy magyarázta, hogy a bolg. $\acute{s}t$ -ből a magyarban lett a *cs*, mégpedig azért, mert «*st*-vel nem kezdődik szótag a magyar nyelvben». E magyarázatát A. visszavonta;**) ha azonban azt hisszük, hogy megfejtésért a bolgár nyelvtörténethez vagy nyelvjárásokhoz (vö. hogy a bolg. nyelvjárásokban $\acute{s}t$ -nek minden helyzetben, tekintet nélkül a $\acute{s}t$ ere-

*) A megfelelő zd -, zg -ből $žd$ lesz; van szláv nyelv vagy nyelvjárás, a hol $\acute{z}j$ -, \acute{z} -vé lett. Vö. m. *rözse* ~ *rözsgye*, *rážsgya*.

**) Vö. Nyr. XXIX: 495.: «ma már nem hiszem, hogy szó elején . . . $\acute{s}t$ -ből lehetett a *cs*, a *csuka* és *csorba* szót tehát ma már nem merném $\acute{s}t$ -n kezdődő alakokból magyarázni».

detére *šć*, *št*, *šč*, *šč* ejtése is van, l. JAGIĆ-Festschrift 324., OBLAK, Mac. Stud. 55—68. l.; vö. különben még *što* = *šo*, *čo*, *ščo* BERNEKER EtWb. 165.), hát akkor nagyot csalódunk. Ő sokkal régibb korokba megy vissza, mert feltesz egy bolgár nyelvjárást, melyben a bolg. *št* szó belsejében már *št* volt, szó elején pedig még *šč*~*č* *) Hogy ilyen bolgár nyelvjárás se ma, se a multban ki nem mutatható, az A.-t nem zavarja, mert ha ma ilyen nincs, «evvel nincs bebizonyítva» — folytatja — «hogy ilyen nyelvjárás nem is lehetett» (l. Izvjestija VII. 4:259—261.). Valóban jobb feleletet e magyarázatra nem írhatok, mint ha — a vezetéknevek megváltoztatásával — kiírom A. rólam írt bírálatának következő «klasszikus» helyét (19. l.): ASBÓRN «mindenfélére gondol, csak arra nem, a mi pedig, azt hiszem, az első gondolat, a mely egészséges ember agyában támadhat», arra t. i., hogy itt nem bolgár, hanem szlovén-kaj-horvát *šč*-ből lett a m. *cs*.

b) Egy másik hangtani kritérium, a mely nem bolgár, a *villa*, székely *silla* (ár, MTsz., HORGES, Hétfalusi csángó népmesék 463.) szavak hosszú *l*-je. Kétségtelen dolog, hogy ez az *-ll-* eredetibb *-dl-*-ből való, s hogy eredetibb magyar alakok *vidla*, **silla*. A *villa* régibb *vidla* alakja meg is van a nép- és a régi nyelvben (NySz., MTsz.). Ez a m. *vidla*, **sidla* akkor lett *villa*-vá, *silla*-vá, a mikor a *hadlani*, *edleni*, *üdeni*, *vadlani* (l. Ehr.-k. 10.) stb. *hallani*-vá, *elleni*-vé, *ülleni*-vé, *vallani*-vá stb.***) Egy szóval kétségtelen, hogy a m. *villa*, *silla* egy szláv *vidla*, *šidlo* szóból eredt. Igen ám, de mind az összláv *-dl-*, mind pedig a *-dlo*-képző az egyh. szlávban, a bolgárban, a szerbben, a horvátban, az oroszban *-l*-nek, *-lo*-nak hangzik s a nyelvjárások és a nyelvtörténet vallomása alapján ez volt a hangzás a IX—X. század óta mindig. A csehben, lengyelben, szorbban ilyenkor *-dl-* a hang. E szerint a *sillá*-nak az egyik részen *šilo*, sz. *šilo*,

*) A dolog megértéséhez tudnunk kell, hogy a bolg. *št*-k egy része >**štš* >**stš* >**šč*-n keresztül (összláv *sk*+*j* vagy palat. vok.), más része **štš* >**stš*-n keresztül (*st*+*j*), ismét más része **štš* >**tš* >**č*-n (eredeti *tš*) stb. keresztül fejlődött (l. VONDRÁK, Altkirch. Gr. 112, 133. l., LESKIEN, Handbuch⁴ 53. l. stb.).

**) Hasonló esetek *motolla* (?), *szöllő*, *zellér*.

ča-horv. *šilo*, or. *šilo*. a másikon *šidlo*, *šidlo* felel meg (l. MIKL. EtWb. 339.); ugyanígy a *villá*-nál *vila* van az egyik részen (szerb *vila*, többes: heugabel, ča-horv. *vila* (több. *vili*), or. *vily* (több.), *vidla* (több. *vidle*, *vidly*) a másikon (vö. MIKL. EtWb. *vidla* 391.). A szlovén nyelv itt is átmeneti nyelv a délszlávoktól a cseh-tót-lengyel-szorb nyelvhez. Gail völgyében ma is *šidlo*-t mondanak (l. VONDRÁK, Fris. pam. 20.) a közszlovén *šilo* helyett. S hogy a szlovén nyelvben a X., XI. században is volt *-l-* mellett *-dl-*, ott vannak bizonyítékul a Freisingeni nyelvemlékek adatai (*vzedli*, *modliti-re*, l. VONDRÁK, Fris. pam. 8; l. még Arch. XVI. 156.). Lehet, hogy A. képzelőtehetsége itt is fel fog tenni egy bolgár nyelvjárást, a hol *-l-* mellett *-dl-* alakok is lehettek, mert hisz ősszláv alapról tekintve valamikor a bolgárban is *-dl-* nek kellett lenni, lehet, mondom, hogy ő ezt fel fogja tenni, de ez újabb «elméleti játékát» komoly nyelvész csak mosolyogva fogja fogadni.

Szaporíthatnám a példákat; mondhatnám, hogy a m. *bodnár* se egy bolg. **боднаръ* átvevése, hanem akár egy szlov.-tót *bednár* mása (*e-á* > *o-á*: szlov. *pehár* > *pohár*, régi m. *gyentár* ~ *gyontár* ~ *gyantár*), ámde mindaz A.-tal szemben nem érv. Hiszen ő ezeket az újabb hangtani érveimet éppúgy «kimagyarázná» a bolgárból, a mint tette a *szerencse*, *bürü* szavaknál és egyéb bizonyítékaimnál, mert A. az elmélete után indul, s mivel az ő saját elmélete szerint nyelvünkben nincs szlovén szó, hát azért a magyar és szláv tudós világgal is el akarja hitetni, hogy ilyen nincs (l. NyK. 26: 329, 346., Szláv szók 39.; tót szó is alig van nyelvünkben szerinte l. Nyr. XXXI. 70. és sok más írásában). A hangtani bizonyítékoknak döntő szavuk van, de nem szabad kínvallatással erőszakolnunk a bizonyítást, mert ilyen eszközökkel szerzett bizonyítékaink a való tényeknek meg nem felelők lesznek.

Én nekem tehát olyan bizonyításhoz kellett folyamodnom, a mely ellen nincs appellata. Eszembe jutott az egyszeri püspök, a ki egyik *canonica visitatio*-ja alkalmával haraggal támadt az őt ünnepiesen üdvözlő szónokra, mondván, miért nem harangoztatott tiszteletére. A szónok 77 okkal mentegetőzött, melyek elsorolását így kezdte meg: Először azért nem harangoztattam, mert nincs harangunk. Erre a püspök a többi 76 oknak felsoro-

lását nagy kegyesen elengedte. ASBÓTHNAK én is ilyenféle bizonyítással akartam megmutatni, hogy szláv jövevényszavaink eredetéről vallott nézete lényeges módosításra szorul, mert e tanításban sok olyan van, a mi a legegyszerűbb ismeretünkkel ellenkezik. Hangtanilag hiába hoztam volna fel ezt vagy amazt, A. bolgár elméletével mindent ki- és megmagyarázott volna. Olyan segítségre, olyan okra volt tehát szükségem, mint a milyen a fentebb idézett adomabeli ok. Ilyen okot pedig eleget találtam a történetben, a melyről vallom azt, a mit MILETIĆ LJUBOMIR egy alkalommal — másra vonatkoztatva — így fejezett ki: «Wenn die Geschichte . . . ignorirt wird, kann . . . auch die Lautphysiologie nicht competent mithelfen» (Archiv XX. 598.). Én tehát elkezdtem vizsgálni az ó-egyházi szláv nyelvemlékek szókészletét s ezt a szókészletet összehasonlítottam a mi szláv jövevényszavainkkal. Egy ilyen szó volt pl. a m. *király* szó.

A «βασιλεύς rex» szó sokszor előfordul a bibliában, s az ó-egyházi szláv emlékek kivétel nélkül *cěsarь* (цѣсарь; később царь: *carь*, l. JAGIĆ, Cod. Mar.) szóval fordítják; *kralь* szó sehol, de sehol ez emlékekben elő nem fordul. A katolikus szláv emlékekben (bibliákban) éppen fordítva van; ott a *kralь* szó fordul elő, ellenben a *cěsarь* (ilyen alakban, rex jelentésben) sehol sem lelhető.

E tényekhez hozzáadtam (l. művem I. 1, 124, MNy. IV. 24.) s újabb pótlásul hozzáadom a következőket:

α) A bolgár népnyelv és régi nyelv nem ismeri a *kralь* szót.
 β) A bolgár állam fejét sohase hívták *kralь*-nak; a legrégibb időben a görög feliratok tanúsága szerint καναξ ὀβριγῆ (l. Izvjestija russk. archeol. instituta vь Konstantinopolje VII. 1: 2—5. = fenséges kán), később a IX. századtól *carь* (l. u. o. 25.; így volt Simeon-nál, Joan Asen-nál stb.) volt a czíme. A bolgár nép történetében a *kralь* méltóságnév sohase fordul elő (vö. Titli na bulgarskitě vladěteli, tárcza a Prěporecь című lap 1908. évi 116. számában).

γ) Nem régen a bolgár fejedelemséget királlysággá emelték. Senkinek se jutott eszébe Ferdinand királyt másnak, mint *carь*-nak, a királlyságot másnak, mint *carstvo*-nak nevezni.

Az a bizonyos «harang» tehát nincs meg a bolgár nyelvben. De azért A. kíváncsi a többi 76 okra is, mert ezt mondja:

α) A mi a közös szláv nyelvben megvolt, annak valamikor meg kellett lennie a bolgár nyelvben is (l. bíráló 53. l.).

β) A. már most azt hiszi, hogy a **korľb*: *kraľb* «szó talán csak megvolt, ... a mint a szláv szó sajátágos és egészen szabályos alakváltozása,*) sőt még a hangsúlyozás*) és a tőhangzó quantitasának tökéletesen a többi hasonló szavaknak fejlődése is mutatja, az összes szláv nyelvekben» (64. l.), majd egy másik helyen (67. l.) ismétli az itt idézetteket, mondván: «... a **korľb* alapra visszamutató szláv szavak, a szorb nyelvet kivéve, az összes szláv nyelvekben szakasztott ugyanazt az alakot mutatják, a melyet a szláv hangtörvények szerint várnunk kell, lehetetlen föltennünk, hogy e szó csak a VIII. század vége felé jutott volna bele az akkor már szétszórta szlávok nyelvébe...» Egyszóval A.-nak az a nézete, hogy hangtani érvek alapján fel kell tennünk, hogy a **korľb*: *kraľb* szó egykor minden szláv nyelvben megvolt, s a hol ma nincs meg, ott csak a szláv népeknek a szláv őshazából való kivándorlása után vesztett el. Így meg kellett lenni a szónak az A. által feltett honfoglalás-kori magyarországi bolgár nyelvben is.

A legelső, hogy megvizsgáljuk a szláv **korľb*: *kraľb* szót, vajjon mit mondanak róla a szlavisták.**)

A szlavisták a szó eredetét illetőleg abban megegyeznek, hogy jövevényszónak tartják. Csakhogy míg az egyik rész (FORTUNATOV Archiv IV. 577., LORENTZ u. o. XXVII. 475. és ASBÓTH) az egységes, közös szláv nyelv korában átkerült germán jövevénynek tartja (olyannak mint *кѣнезь*, *pěneзь*, *myto* stb. szavakat), a nélkül hogy az átvett germán szót meg is tudná jelölni, addig a szlavisták másik, nagyobb része újabb, a szláv nyelvek szétválása utáni felnémet eredetű jövevényt lát a *kraľb* ~ *korolb*

*) Én emeltem ki.

***) A szónak az egyes szláv nyelvekben ezek az alakjai: szerb.-horv.: što-nyelvj.: *králj* (gen. *králja* VUK³), ča-nyelvj.: *králj* (gen. *králja*, NEMANIČ, Sitzungsber. CIV. 376. Bécs), kaj-nyelvj.: *kràly* (rövid *a*-val, l. HABDELICH, Jambri. [itt az indexben *krály*], BELLOSZI. [szerinte dalm.-horv. *král*] | szlov. *králj* (gen. *králja*, hazai szlov. *krájo*, gen. *krála* Küzmics, Nouvi zák. MÁTÉ I. 6.) | t. *král*, cseh *král* | lengy. *król* | or. король (gen. короля = olv. *károly*, *károlyá*).

szóban. Ez a másik csoport azt mondja, hogy a szláv szó Nagy Károly (6-fn. Karal, Karl Arch. XXIV. 571.) császár nevéből átkerült szó, tehát lényegében olyan, mint a [germ.-gót] *kaisar* ~ szláv *česarъ*: lat. *Caesar*. E nézetet először DOBROVSKÝ mondta ki, utána nagyon sokan vallották, így MIKLOSICH is (l. EtWb.). Az újabb időben ezt a nézetet vallja, hogy többet ne említsek, BAUDOIN DE COURTENAY (a DALJ-féle szótár legújabb, harmadik kiadásában), BUDMANI*) s ezt a tanítást hirdeti VONDRÁK is legújabb műveiben (l. Altk. Gram. 46., Vergl. Gram. I. 229—230, 309—10.). E férfiak nyilván azért hirdetik e tanítást, mert ők lehetségesnek tartják, hogy az ú. n. **tort*-típusú szavakban nyilvánuló törvényszerű hangtani jelenség a szláv nyelvek elágazása után is működésben levő hangtani megfelelés lehetett. Ha mi ugyanis figyelembe vesszük, hogy a szláv **ort*-, **olt*- típusú szavakban nyilvánuló hangtani törvény szerint keletkeztek a következő földrajzi elnevezések: a mai bolg. *Lom* folyót egykor *Almu(s)*-nak hívták; a mai isztriai *Albona* várost horvátul *Labín*-nak hívják; az *Elbe* folyót egykori *Albi(s)* neve alapján csehül *Labě*-nak, lengyelül *Laba*-nak nevezik; az isztriai *Arsa*, régi lat. *Arsia* folyót horvátul *Rasa*-nak hívják, a quarnerolo-i olasz *Arbe* szigetet horvátul *Rab*-nak hívják. S itt van a m. *Rába*, a mely egy **Arbo*-ból (vö. *Arr-ābo(n)*, HOLDER, Altcelt. Sprachsch.) szláv *Raba* közvetítésével érthető meg. Mindez nem volna lehetséges, ha az **olt*, **ort* > *lat*, *rat* fejlődés nem lett volna lehetséges a szláv népeknek az őshazából való kivándorlása után is (l. VONDRÁK Altk. Gram. 46., Vergl. Gr. I. 300.). Ugyanezt kell mondanunk a **tert*- (**telt*-), **tort* (**tolt*)-csoportú szavakról is. Sofia bolgár fővárosnak *Srjádec* (vö. ЖИРЕЦК, Die Romanen I. 33., MNyv. II. 101.), *Srědec* a bolgár neve; ez a név az V—VIII. századi *Serdica* névből alakult szláv hangtani törvényeknek megfelelően. A szerb-horv. *Srļjem*, *Srēm*

*) Nagyon tanulságos, hogy BUDMANI azért sem tartja az egységes szláv nyelv korából való szónak, mert az ó-egyh. szláv emlékekben a βασιλεύς-t mindig *česarъ*-ral, *carъ*-ral fordítják (l. horv. akad. szót: «Ne može se reći da je riječ praslavenska već radi doba u koje se primila, pa i s toga što u njoj starijim staroslovenskijem knjigama mješte *kralъ* ima svagda *česarъ* istina da se grč. βασιλεύς prevodi *česarъ* i *car*» V. 450. l.

(l. MNyv. II. 101.; Cherso sziget egy vidékét is *Srêm*-nek hívják Arch. XXX. 201.) az egykor lat. gör. **Sermium*, Σέρμιον névből alakult hasonló szabályossággal. Pedig se a *Srêdec*-ről, sem a *Srêm* tulajdonnévről nem lehet azt állítani, hogy a közös szláv nyelvégység korából való kölcsönzések volnának. Más szóval nekünk el kell fogadnunk, hogy az **ort-* (*olt-*), **tert-* (**telt-*), **tort-*, (**tolt-*)-csoportú szavakban megnyilatkozó hangtani törvény a szlávoknak az őshazából való kivándorlása után is működésben lehetett.*)

A szláv *kralb* alak szabályosságát tehát szépen megmagyarázhatjuk a szlávoknak az őshazából való kivándorlása után is. S mit szól ehhez a hangsúlyozás és a tőhangzó quantitása? Ki van mutatva, hogy a szerb *trâ*-nak az oroszban *tôro*, a csehben *trâ* (rövid *a*), míg egy szerb *trâ*-nak az oroszban *torô*, a csehben *trá* (hosszú *a*) felel meg (l. LESKIEN vizsgálódásai nyomán JAGIĆ előadását Indog. Forschungen 1894. Anzeiger III. 251—254.). Példákkal megvilágítva a *kralb* szó szempontjából ide tartozó eseteket, mi a cseh *vrána*, *kláda*, *bláto*, *hrách*, *kráva*, orosz *voróna*, *kolóda*, *bolóto*, *goróch*, *koróva*, szerb *vrâna*, *klâda*, *blâto*, *grâh*, *krâva* analógiák alapján azt várnök, hogy a cseh *král*: or. *korótb* alapján a szerbben **krâlj* legyen a szó, mert itt az eredeti emelkedő hangsúlylyal (A. «gyenge»-nek nevezi) ejtett hosszú szótagok megrövidültek, s lettek eső (A. «erős»-nek

*) Legyen szabad itt több olyan törvényre rámutatnom, a mely később, a szlávok mai lakó helyén is egy ideig működésben lehetett: Ide való a quarneroi *Cherso* szigetnek horv. *Cres* neve (vö. Arch. XXX. 189. és fentebb *Srêm*, *Srêdec*); indogerm. *ã*=szláv *o*, jövevény szóban: *Asmu(s)* folyó = ma bolg. *Osъm*, *sanctus-*, *santo*-val összetett dalmát nevek horvátul ma *Sut*, *Su*-nak hangzanak (l. JIREČEK, Die Romanen I. 36.) és ugyanitt *sanctulus*-ból *sutlb* lett (Archiv XXX. 310., jelentés «koma») egy -*ô*-non keresztül. A magyarok szláv neve (orosz *ugre* l. SOBOLEVSKIJ, Lekciji po ist, rus. jazyka 20., szlov. *voger*, cs. *uher*, lengy. *wegrzyn* stb.) szintén nem lehet a szláv őshazából hozott szó. Beesesnek tartom a *g > z* szempontjából (l. Arch. XXVI. 563.) a karintiai *Gail* folyó (vö. Umlauf, Geogr. Namenb.: *Gilia*, *Gilitala*) *Zilja* nevét (l. RANK szót. cseh *Zilje*). A *k > c*-re vö. szlov. *címa* < kfn. *kíme* BERN. EtWb. A hosszú *û > y*-re is vannak kivándorlás utáni példák stb.

nevezi) hangsúlyúakká. A horv. *ča*-nyelvjárásban az eredeti hosszúság megmaradt (vö. Arch. XXX. 160.: *kráva*, *vrána* és *králj*, gen. *krāljà*), míg a kaj-horvát nyelvjárások egy részében rövid *a*-nak kell lenni (vö. pl. BELLOSZTENECZ szótárát, a ki *kràly* mellett *vràna*, *klàda*, *blàto*, *gràh*, *kràna* rövid *a*-val való alakokat ír, ugyanígy Jambr., Habd. és Arch. XXIX. 352.). A kaj-nyelvjárások másik részében *králj* a szó, tehát úgy mint a *što*-nyelvjárásban, az az a szerb nyelvben. A szerb nyelvben ugyanis a zárt szótagban levő rövid hangzók újabban megnyúltak (vö. Arch. XXIX. 313. és VONDRÁK, Vergl. Gram. I. 229, 230.) s lett a szó *krāl̄j*, gen. *krāl̄ja*.

Ez a hangsúly és mennyiségi szabályosság is azonban teljesen megmagyarázódik, ha tekintetbe veszünk a *Srēm*, *Srēdec* stb. nevéken kívül olyan szavakat, a melyek tárgyi okokból nem lehetnek közös szláv nyelvi jövevények, s mégis ott, a hol megvannak, teljesen szabályos hangsúlyt és mennyiséget tüntetnek, az az olyanok, hogy ha tárgyi okokból nem kellene átvételüket újabb, a szlávoknak az őshazából való kivándorlása utáni időbe tennünk, azt kellene mondanunk, hogy közös szláv nyelvi jövevények. Itt van pl. a «*cruх*»-ot jelentő szláv *krīžь* szó, a mely csakis kath. szláv kifejezés (l. MEL., Szláv. jöv. I. 2, 324. és VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 28.), s a mely alakilag is, hangsúly és mennyiség tekintetében is teljesen szabályos a szerbben, horvátban stb. (vö. kath. szerb *krīž*, gen. *krīža* VUK³, *ča*-horv. *krīž*, gen. *krīžà*, LESKIEN, Untersuchungen 17, kaj-horv. *krīž* és *krīž* JAMBR., BELLOSZT., t. *krīž*, cs. *krīž*, lengy. *krzyż*, kisor. *krīž*, *krīžà*: kreuz am rücken LESKIEN, Unters. 17. stb.). Ilyen szó a papot jelentő szláv *popъ* (vö. szerb. *pòp*, gen. *pòpa*, *ča*-horv. *pòp*, gen. *popà*, or. *попъ*, *попà*, LESKIEN, Unters. 8), a «bójt»-öt jelentő *postъ* szó (vö. erre LESKIEN, Unters. 10.), a kath. szláv *mъša* (vö. *ča*-horv. *màša*, kaj-h. *mèša*, cs. *mše*, l. *msza*, szlov. *meša*, *maša* REŠETAR, Štokav. Dial. 41. és műve-met) stb. Már pedig a *popъ*, *krīžь*, *postъ*, *mъša* tárgyi okokból nem lehetnek közös szláv nyelvi jövevénytörök.

A szláv *krāl̄ь* szó is tehát alakilag is, hangsúlya és a vokális quantitása tekintetében is alakulhatott teljesen szabályosan a szláv őshazából való kivándorlás után is, s ekkor megtörtént, hogy egy-egy szláv nyelvbe nem is tudott behatolni a szó. Más szóval

a *kralь* alakulhatott Nagy Károly *Karl*, *Karal* nevéből s a bolgárba tényleg soha se tudott bekerülni. A magyar *király* szó se eredhet tehát a bolgárból, mert ott a szó sohase volt meg, s ezen nem segít se a szó hangsúlya szabályosságának emlegetése, de még az a sok feltevés sem, a mit A. hozzáfűz, a mely feltevéseket még csak felsorolni is egy egész litánia; íme belőlük izelítőül: . . . «bolgár lehetne a magyar szó . . . a bolgárban meglehetett a *kralь* szó a legrégebb időben . . . később . . . elveszhetett . . . (bírálat 69. l.)», azonban elég; ha az a bizonyos «harang» csak meg lehetett, elveszhetett, hát mi a kifejtettek alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy a bolgárban nem is volt meg. A tárgyi tények szólnak ellene; «de strigis, quæ non sunt, nulla mentio fiat».*)

Csakhogy nem minden egyes szóban van olyan világos tárgyi vallomás, mint a *király* szóban, vagy a magyar jogi műnyelv szláv eredetű szavaiban (vö. *szavatol*, *poroszló* stb.), vagy a keresztény terminológia kifejezéseiben. Én pedig ilyen, látszólag semmi tárgyi tartalommal nem bíró szavakat is tanulmányoztam művem I. kötete első részében. Nekem feltűnt, hogy ez emlékekben van ugyan szó *ablak*-ról, *asztal*-ról, *derék*-ről stb., de a megfelelő szavak nem *oblokь*, *stolь*, *drěkь* stb. Megvizsgáltam a bolgár nyelv történetét is, meg a nyelvjárásokat is, s azt találtam, hogy se ma, se a nyelvemlékekben gazdag történeti multban nincs szó bolgár nyelvi *oblokь*-ről (= ablak), *stolь* (= asztal)-ról, *drěkь* (= derék)-ről stb. Pedig a felsorolt szavak eredeti szláv szavak. Ekkor, a mai és a nyelvtörténeti állapot valómása alapján, megrajoltam az illető szó geográfiai térképét s szemléltetés céljából ezzel is akartam bizonyítani, hogy az illető magyar szavak nem bolgár szláv nyelvi jövevények.

Ez eljárásomra A. azt mondja, hogy az én térképeim hamisítványok (l. bír. 22. l.), hamisítványok, mert «a mai bolgár szó van bele rajzolva a térképbe, valamint a többi szláv

*) Jól esik itt megemlítenem, hogy JAGIÓ egy legutóbbi cikkében (l. MNyv. V. 133.) azt bizonyította, hogy a *kralь* nyugati, a *carbь* keleti (görög) műveltségi körhöz tartozó szlávok kifejezése. A szerb *krālј* intézmény magyar eredetű.

nyelveknek mindig csak a mai nyelvhasználata van föltüntetve, és a bolgár szó mindig olyan helyre van írva, a mai Bulgáriába, a hol természetesen nem hathatott sem ma, sem 1000 és több évvel ezelőtt a mi nyelvünkbe» (u. o. 22. l.). Nagy szerencse, hogy ez okvetéséhez odateszi, hogy «csaknem kivétel nélkül», mert ezzel legalább némileg elismeri, hogy e tekintetben is a történetnek és nem csak a mának az alapján állok.

A. a szavak «földrajzi elterjedése»-kutatásától (l. bír. 16. l.) nem sokat remél, hiszen neki az a nézete, hogy a mi megvolt egykor a közös szláv nyelvben, annak meg kellett lennie a bolgárban is (l. bír. 53. l.). Én erről a nézetről akarok pár szót szólni, mert A. fejtegetéseiben ez az elmélet játszsza a legnagyobb szerepet. Ha én azt mondom: a bolgárban ma sincs, a multból se mutatható ki (IX. száz. óta) egy «ablak» jelentésű *oblokъ*, erre A. azt mondja, hogy az *oblokъ* (*oblъ* rotundus szóból) «kétségtelenül megvolt valamikor az összes szláv nyelvekben», . . . de «lassanként eltűnedezett» (l. bír. 25. l.), s csak a szlovénben, horvátban, tótban és ruténben maradt meg. Én állításaimat megismétlem szláv *stolъ*-ról (= asztal), **děža*-ról (= dézsa), *drěkъ*-ről (= derék), *plavъcbъ*-ről (= palóc) stb., kimutatván, hogy ezek 1000 esztendő bolgár nyelvű irodalmában, a mai bolgárban nem fordulnak elő, tehát nem is bolgár jövevények. Mindenre feleletül azt kapom, hogy meglehettek, kiveszhettek a bolgárból, mert közös szláv nyelvi szavak, s ép ezért meg kellett lenniök a bolgárban is.

Vizsgáljuk meg már most A.-nak ezt az állítását, mennyiben állja ki a bírálatot. Hiszen ennek a helyes állításnak rosszul való alkalmazásában van A. egyik nagy tévedése. E helyes állítás rosszul való alkalmazásában lelte fel A. azt a bűvös pálczát, a melylyel hallgatóit, olvasóit ámulatba ejti, mert a IX., X., XI. századi bolgár szókészletet ezzel a bűvös szerszámmal tudja kénye-kedve szerint gazdagítani.

A következő sorokban tehát olyan szavakról fogok beszélni, a melyeknél semmi tárgyi momentumot nem tudok felhozni ezen vagy azon szláv nyelvből való származás mellett. Nem hozakodom elő tehát a ker. terminológiával (vö. *sobota-subota*, az én művemben, továbbá VAJS: Die Nomenklatur in den kroat.-

glag.-lit. Büchern Arch. XXIX. 55.). S azzal kezdem, a mit JAGIĆ mond, s a mit az én kedvemért idéz egy helyen A. (Nyelvtud. II. 129.), s az ez: «Der gemeinsame Wortvorrat aller slawischen Sprachen ist noch heute so umfangreich, so tief eingreifend in alle Sphären des Volkslebens, dass das trennende Einzelsprachige dagegen fast ganz in Hintergrund tritt. Ein sprechender Beweis für die lange Dauer des gemeinsamen Lebens aller Slawen . . .» (Die Kultur der Gegenwart I. Teil, IX. Abteil.: JAGIĆ: Die slawischen Sprachen 4. l.). — Hát én ezt az állítást teljes mértékben aláírom; a mikor azonban aláírom, nem tagadhatom le azt a kétségtelen ténnyt, hogy a szláv nyelvek közt ma a különbségek nemcsak hangtaniak, hangsúlyozásiak, nemcsak alaktaniak, hanem vannak lexikális különbségek is. Kétségtelen tény, hogy vannak olyan eredeti és jövevényszavak*) a szlávtságban, a melyek nem minden szláv nyelvben vannak meg. Így pl. a mai bolgár nyelvben nincs meg a *besěda****) (= beszéd, l. JAGIĆ-Festschrift 599. és BERNEKER EtWb., Arch. XXX. 457.) szó, úgyszintén nincs meg az *oblokъ* (= ablak), *děža* (= dézsa), *drěkъ* (= derék), *plavъbъ* (= palóc), *ocělъ* (= aczél; a szláv szó felném. **acchil* > *ecchil* átvevése), *broskva*, *brěskva* (= baraczk), *бѣднарь* (= bodnár), *grotъ* (= garat) és annyi más szó. A bolgárban e fogalmakra ma más neveket használnak. Fontos azonban a szók jelentése is; ez a szó pl. hogy *staja* megvan minden szláv nyelvben, azonban a tótban «istálló»-t jelent, a bolgárban meg «szobá»-t, «üléstermet» stb. Minden szláv nyelv ismeri a *stolъ* szót, csakhogy a bolgárban *stolъ* nem jelent «asztal»-t. Közönséges szláv szó a *kostъ* (beinből képzett *kostъka* (= beinchen), de azért a magyar *koczká* csak abból a szláv nyelvből került, a hol a *kostъka* = «alea, würfelbein, würfel» is. Ez a jelentése pedig a szónak se a što-szerb-ben, se a bolgárban nincs meg. A germ. *walk*-ból kölcsönzött

*) Itt csak a szlávtság régi (germán) jövevényszavaira gondolok. A felném. eredetűek egy része egyházi szláv úton terjedt el. Egyébként e szavak eredetének kérdése ma sincs tisztázva.

**) Újabban orosz és cseh hatás alatt terjed az irodalmi nyelvben. CONEV nem tartja lehetetlennek, hogy a XIV. század előtt népies bolgár szó volt a *besěda*.

szláv **volchъ* minden szláv nyelvben megvan teljesen szabályos hangalakban (l. MIKLOSICH EtWb. és az én művem *oláh olasz* cikkét), de azért a m. *olasz* csak olyan szláv nyelvből eredhet, a hol a szó «italiener» jelentésű, ez a jelentés pedig csak a kaj-horvátban (*vlah*), szlovénben (*lah, vlah*), cseh-tóttan (*vlach*) és a lengyelben (*włoch*) van meg. Az orosz *volóchъ*, bolgár *vlah*, što- és ça-szerb-horv. *vlah* («nyugati ça-területen: gör. kel. szláv, keleti, što-területen: oláh, REŠETAR, Der štok. Dial. 47.) «oláh»-ot jelent.

Hogy A. kedvelt kifejezését használjam, józan észszel tehát nem lehet tagadni, hogy a szláv nyelvek közt ma lexikális eltérések is vannak. S a kinek a most és művem első részében felsorolt adat nem elég, az olvasson el bármely szláv nyelvjárstanulmányt (l. pl. Archiv XXX. 150.), s ha ez sem győzi meg, vegye kezébe MIKLOSICH «Dictionnaire abrégé de six langues slaves... Краткий словарь шести славянскихъ языковъ Vienne 1885» cz. szótárát, ebben rakásszámra fog találni lexikális szempontból összeállított különbségeket.

Az a kérdés mármost, szabad-e nekünk feltennünk, hogy a szláv nyelvek közt lexikális különbségek már a VIII—IX—X. században is megvoltak. Mert hogy hangtani, hangsúlyozási (l. VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 189.), alak-tani különbségek voltak, ahhoz a kétség legkisebb árnyéka sem férhet.

Erre a kérdésre is nem a keresztény terminológia szavaival fogunk felelni. Hiszen e téren még vitatkozni sem lehet, annyira kétségtelen, hogy voltak szóképzleti, lexikális különbségek is. Ha mi az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben, pl. a Codex Marianus-ban (l. az előfordulásokat művemben és JAGIĆ-Festschrift 213.) a «szombat»-ot *sobota* alakban találjuk, hát nem lesz szlávista, a ki azt mondaná, hogy ez a *sobota* megvolt, de kiveszett az oroszból, a bolgárból, a szerbből, hanem mindegyik azt fogja mondani, hogy ott sohase is volt meg. Hát ha még ritusbeli különbséget is esatol bizonyításához, akkor egyenesen nevetségessé válik az, a ki «megvolt, de kiveszett» jelszavakkal játszik. Mert még az egynyelvű, de vallásban különböző nép beszédében is lényeges szóképzleti különbségek lehetnek (vö. REŠETAR, Der štok. Dial. 61. l.). Nem lesz nehéz bebizonyítani,

hogy teljesen indifferens szavakról is kimutatható, hogy ebben vagy abban a szláv nyelvben már a IX., X. században sem voltak meg, — legalább a szlavisták túlnyomó nagy részének fel fogása szerint. Íme néhány példa:

α) A «Sav. kniga» cz. ó-egyh. szláv evangeliariumban Luk. X. 34. versében: *въ gospodō* (= vendégfogadóba) van, holott a többi ó-egyh. szláv emlékből a helyen *въ gostinьnicō* olvasható (l. művem I. 1:53. l.). Minthogy a szláv nyelvek közül ma csakis a cseh-tótban és a kisoroszbán jelent *hospoda*, *gospoda* «vendégfogadó»-t, VONDRÁK a Sav. kniga keletkezése helyét e szó jelentése alapján a tót-orosz nyelvhatáron keresi (újabbán hasonlóan *Revue slav.* I. 147.). Hát mért nem tette fel, hogy hiszen ez a *gospoda* szavastul, jelentésselül a IX. században meglehetett, de kiveszett a bolgárból? Mindenesetre sokkal könnyebb dolga lett volna a Sav. kniga eredetét illetőleg.

β) Az ó-egyházi szláv nyelvemlékekben a «kakas» *kurь* szóval van fordítva. A Codex Marianus azonban egy esetben a kivételével a «kakas»-t mindig *kokotь*-nak mondja. Erről a szóról a nyelvemlék kiadója, JAGIĆ ezt írja: «Különösen fontos a mi nyelvemlékünk *kokotь* szava a rendes *kurь* helyett... Nem kételkedem benne, hogy ez a szó akkor került a mi nyelvemlékünkbe, a mikor délen, a szerb-horvát nyelv határán másolták. Minthogy a tiszta ča-nyelvjárású horvátok (Dalmácia, horvát tengerpart) egész a mai napig *petèh*-nek hívják e madarat, hát nekünk fel kell tennünk, hogy a mi emlékünket valahol keletebbre vagy délebbre, délnyugati vidéken írták, a hol a mai napig él a *kokot* szó» (l. JAGIĆ, *Cod. Mar.* 468. és horv. akad. szót: «u naše se doba govori gotovo samo po jugo zapadnijem krajevima»). Mármost miért kutatta JAGIĆ a *kokotь* szó mai és az irodalmi emlékek alapján kimutatható elterjedését; miért nem szólt JAGIĆ így: benne van a *Lex. pal.*-ban,*)

*) Helyes használatára l. LESKIEN szavait az *Indogerm. Forsch.* XVII. 205. lapján: «Das *Lex. pal.* ist ein bewundernswertes Werk, aber richtig gebrauchen kann es nur, wer eine ordentliche Kenntnis der altkirchenslawischen Grammatik hat und den Wortgebrauch wenigstens der ältesten Quellen kennt, denn erstens steht bei MIKLOSICH manches, was überhaupt nicht kirchenslawisch ist; zweitens sind Wörter aus Handschriften

vagy miért nem mondta, hogy a *kokotъ* közszláv szó lévén a bolgárban meglehetett még a IX., X. században, de azóta kiveszhetett?

JAGIÓ, OBLAK, VONDRÁK s más szlavistáknak az ó-egyh. szláv nyelvemlékekről szóló műveiből vagy más dolgozataiból (vö. CONEV B.: КЪМЪ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИКЪ 86. l. és Dialekt. studiji 39, RADOSAVLJEVIĆ: Istorija bugarizma 229. l., s legutóbb JAGIÓ Arch. XXX. 456. az *alb*-ről) nem volna nehéz nekem jóval több példát is felhozni arra, hogy a IX., X. századi szláv nyelvekben lexikális különbségek is voltak. Lehet, hogy A. ennek a tételnek a helyességét is, a melyet minden hozzáértő csak helyeselhet, tagadni fogja, lehet, hogy a fentidézett JAGIÓ-féle *kurb*-, *kokotъ*-ra azt fogja mondani, hogy JAGIÓ ezt is «kissé elhamarkodva állította» (l. bír. 58. l.), mondom mindez benne lehet abban a német nyelvű czikkben (l. bír. 18. l.), a melyet az Archiv für slav. Phil.-nak ígért (l. bír. 3. l.), s a melyben szerinte «egy-egy odavetett megjegyzés» elégséges lesz az én állításaim megdöntésére. De legyen nyugodt A., a pehelykönnyűségű «odavetett megjegyzések» méltó fogadtatásban fognak részesülni. A ki tehát azt állítja, hogy az én nyelvtörténeti és nyelvjárási alapon összeállított térképeim hamisítványok, az, enyhén szólva, elárulja, hogy a szlavistáknak a lexikális eltérések terén vallott és követett elveit kevésbé ismeri. Lehet e térképek közt egyik-másik hibás, de hogy hamisított volna, olyan állítás, mely csak olyan ember részéről érthető, a ki már minden elfogadható ellenérv felsorolásából kifogyott.

Nagyon valószínű, hogy az egységesnek képzelt szláv nyelv már a Kr. szül. utáni legelső századokban is nem egységes, csupán kevesebb különbséget feltüntető nyelv

aufgenommen, deren Form oder Bedeutung unsicher ist; drittens werden kirchenslawische Wörter in einer jüngerem, späteren Lautgestalt aufgeführt; viertens ist die unmittelbar nach dem Stichwort stehende lateinische oder griechische Version oft sehr unbestimmt, gibt nicht die eigentliche Bedeutung des slawischen Wortes wieder, sondern ein griechisches Wort, das aus dem griechischen Grundtext des slawischen Übersetzers von diesem übel und böse durch ein slawisches übertragen ist.»

volt. JAGÍÓ egy helyen ezt írja (Die Kultur der Gegenwart I. Teil, Abteil. IX.: Die slawischen Sprachen 3. l.): «Auch die Trennung der einst mehr einheitlichen Sprache in grössere Dialekte, aus denen später die jetzigen Hauptsprachen hervorgingen, mag spätestens in den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung sich vollzogen haben, jedenfalls vor dem Eintritt in die Völkerwanderungsepoche . . . Unmittelbar vor der Wanderungsperiode müssen aber innerhalb dieser gemeinsamen Züge sich jene individualisirenden Merkmale entwickelt haben, die den heutigen Einzelsprachen zugrunde liegen.»*) — A szláv nyelvek**) alaphangajásai tehát e közös nyelvben a szétválás előtt már megvoltak. Hogy e kevesebb különbséget feltüntető, egyik tagot a másiktól megkülönböztető sajátságok csupán hangtaniak lettek volna, eleve is valószínűtlen. Föl kell tennünk, hogy a különbségek közt alaktaniak is, lexikálisak is voltak. Hiszen pl. az alaktan köréből mi meg tudunk nevezni egyes képzőket (vö. pl. *-atjo* VONDRÁK, Vergl. Gram. I. 450.), a melyek ma csak egy-egy szláv nyelvben vannak meg, pedig teljesen szabályos alakulások, vagy a szavak köréből tudunk olyan alakváltozatokat, a melyek már az egységesnek képzett nyelvben is meg kellett, hogy legyenek (vö. pl. **čtyr-* és *četyr-* BERNEKER EtWb. 153.).

Egyszóval, ha valaki azt mondja, hogy «a mi megvolt a közös szláv nyelvben, valamikor annak meg kellett lennie a bolgárban is» (l. A. bírálatát 52, 53, 63. l.) és azt úgy értelmezi, hogy a szlávtság eredeti szókészletének tőszavai, az alapjelentések, a képzők és ragok elemei, a közös jövevényszavak (vö. pl. *vlah* ~ *volochъ* ~ *vloch* = germ. *walh* — és JAGÍÓ, Die slaw. Sprachen 4. Die Kultur der Gegenwart I. Teil, IX. Abt.) stb. szóval a szlávtságot közösen jellemző alapidolgok valamikor minden szláv nyelvben megvoltak, hát ez teljesen helyes és igaz.

Csak az a kérdés, mikor volt ez a valamikor. Hogy ez az időpont nem a Kr. u. IX., X. század, az már az eddig fejtegetettekből is világos. A IX., X. században a szláv nyelvek közt

*) Hasonlóan LESKIEN, Gr. d. altb. Spr. 1909, 2, 3, 5. l.

**) JAGÍÓ e művében *co-* (lengy., cseh-tót, szorb), *da-* (da = hogy: délszláv: bolg., szerb-horv., szlov.), *oro-* nyelveknek (orosz) nevezi.

megvannak a különbségek, a melyek nem csupán hangtaniak, hanem alaktaniak is, lexikálisak is, jelentéstaniak is, mondat-taniak is. De ha valahol, hát itt roppant óvatosan kell eljárni. Vegyük pl. a m. *karácsony* szót. Kétségtelen, hogy szláv eredetű szó s egy *kračunъ* átvevése. Hogy e szó eredeti szláv szó, aligha lehet kétséges; hogy valamikor fontos szerepű is lehetett a pogány szlávok közös nyelvében (l. MIKL. EtWb., Vergl. Gram. II. 142.), szintén nagyon valószínű. S mégis mit látunk? A szláv nyelvemlékek és a mai szláv nyelvek alapján mi e szót csak a bolgárból (*kračion, kračunec*: jun. 21. és karácsony körül az egyik nap, talán decz. 21., l. GEROV szót.), a tót nyelvből (keleti nyelvj.: *kračún*; a nyugati és a közép nyelvj.-területén nincs meg), a kisoroszból (*kerečun, kračun*; karácsony, karácsonyi kalács) és a nagy- és fehéroroszból (*koročunъ*: halál, karácsony-estéje, l. MELICH, Szláv. jövevényszav. I. 2:312. és M. Nyelvőr XXXVII. 177.) tudjuk kimutatni. Semmivel sincs bizonyítva, hogy a szó a történelmi korban (nyelvemlékek korában) meglelt volna vagy meglenne a szerbben, a horvátban, a szlovénben, a csehben, a tót nyelv nagy részében, a lengyelben, a szorbban. A ki fölvenné, hogy mégis innen való, mert itt a szó még a IX., X., XI. században meglehetett, helytelen dolgot tanítana. Ugyanilyen eset pl. a *derék* szónak megfelelő **drěkъ*, a mely a nyelvtörténet és a mai nyelvek tanúsága szerint a szláv nyelvek történelmi korában csak a csehből (*drěk*), tótból (*driek*), szlovénből (*drěk*, gen. *drěka*, mell. *drěčen* PLETERŠNIK), a kaj- és a čahorvátból (*drěk, driek*, l. horv. Akad. nagyszót. *drěječan*), valamint a kisoroszból van kimutatva (*driek*). Nincs meg a szó a lengyelben, a magyarországon, a bolgárban, a szerbben (što-nyelvj. alak **drějek* volna; l. MELICH, Szláv jövevényszav. I. 1:97.). A mint a *karácsony* ~ *kračunъ* szónál is, úgy vallom itt is, hogy a **drěkъ* szó sem a IX., X. század óta veszett ki a bolgár nyelvből. A ezzel ellentétben azt hiszi, hogy a **drěkъ* és hozzá hasonló azon társai, a kik semmiféle tárgyi bizonyítékot nem szolgáltatnak innen vagy onnan való származásuk mellett, a IX., X., XI. században, tehát akkor, mikor mi e szavakat átvettük, a bolgárban még megvoltak. S ha mi azt kérdezzük: hol erre a bizonyíték? talán a mai nyelvben, vagy a nyelvemlékekben? — hát feleletül azt kapjuk, hogy e szavak meglehettek,

kiveszhettek, hiszen a szavak köztudomás szerint ki is szoktak veszni; tájszókról meg azt kapjuk, hogy egykor nagyobb területen lehettek elterjedve; ha azonban ezzel a lehetőséggel se vagyunk megelégedve, hát akkor kapunk még egy nagyobb hypothesis-t, a melybe azután sok minden belefér. Ez a feltevés, hogy hazánk honfoglaláskori területén: a Duna-Tisza-közön és Tiszán túl kellett lakni olyan szlávoknak, a mely bolgár szláv volt. Ez a szlávok a Balkánon sohasem lakott, hanem az egyseges szláv őshazából jött ide; «történeti forrásokban» is «hiába fogjuk keresni» e bolgárokat (l. bírálát 7. l.), mert nem találjuk meg. Ennek a szláv népnek a nyelvében pedig csak meglehetett, illetve meglehetettek az illető szavak. S ha mi ebben a honfoglaláskori bolgár szlávokban is kételkedünk, akkor már nem a hit malasztjával próbál minket ellenfelünk a maga nézetére téríteni, hanem durvább eszközökhöz folyamodik. Hivatkozik a saját józan eszére, majd a mi balgaságunkra, sötétséggel borítottja el elménket, s mikor ezen sok hizelgő jelző után se hiszünk a sok megcsillagozott, föltett bolgár-szláv szóban, mert azt valljuk, hogy «a posse ad esse non valet conclusio» s ezzel az érveléssel nem lehet pozitív művelődéstörténetet, pozitív és reális dolgokat írni, akkor ellenfelünk kijelenti, hogy térképeink, a melyek a nyelvtörténet és mai nyelvjárások alapján készültek, hamisítások, s hogy «kölesönös megértésről alig lehet szó» (l. bírálát 22. l.). — Nem, lehetséges, csak nehezen fog menni. Ha A. belátja, hogy álláspontja e szavaknál, valamint a tárgyi alapról is bizonyítható kifejezéseknél (pl. *patkó*, *király*, *koczká*) éppolyan történetietlen, mint a milyen történetietlen volt a keresztény terminológia kifejezéseinél; ha emlékezetébe idézi, hogy valamikor a *bajnok* szót a szerb-horvátból származtatta ezzel a megokolással: «mert ámbár a *boj* szó, a melyből a mi *baj* (*bajti vívni*) szónk lett, megvan valamennyi szláv nyelvben, a *bojnik* csakis a horvát-szerbben található (a cseh, tót, lengyel a harezost *bajovnik*-nak*) mondja, az orosz *bojecü*-nak, az újszlovén *boják*-nak» (l. ASBÓTH, Szláv szók 30. l.), pedig ugyanekkor nagyon jól tudta, hogy a *-nik* (l. VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 461.) képző is minden szláv nyelvben megvan s elemei közös

*) Sajtóhiba *bojovnik* helyett.

szláv nyelvek; — vagy ha visszagondol arra, hogy a magy. *habarnyicza* szót (Nyr. XXIX. 68.) egykor horvát eredetűnek magyarázta, pedig ugyanakkor feltehetette volna, hogy ez is megvolt, de kiveszett a bolgárból, mondom, ha mindez eszébe jut, hát a megértés igenis lehetséges lesz. De nem mondom, hogy könnyen fog menni. Az emberi természet olyan, hogy senki se hiszi magáról, hogy tévedhet. Ha valaki egy részleteiben hibás elméletet állít fel pl. a hidépítésnél, hát ott sokkal hamarabb kénytelen tévedését belátni, mert a gyakorlati élet a tévedés belátására kényszeríti. A mi tudományunkban az ilyen tévedés belátása — nem lévén ellenőrzőnk a gyakorlati élet — sokszor nehezebben megy. Nem szívesen mondunk le arról, a miről azt hisszük, hogy jól átgondoltuk. Ép azért egy ideig az ellentmondó adatokat ki- és megmagyarázzuk, egyik-másik ellentanút meg vagy nem vesszük észre, vagy vallomását oly semmisnek tartjuk, hogy agyonhallgatjuk. De végre az ellenérvek mégis megingatnak előbbi hitünkben. Én sem ismerem be szívesen tévedéseimet, de sokkal jobban szeretem a tudományos igazságot, mint saját elméleteimet.

Én tehát azt mondom, hogy olyan szavaknál, a melyeknél tárgyi momentum nem dönti el az innen vagy onnan való származást, az óbolgár és egyéb szláv nyelvemlékek, a mai szláv nyelvek szókészlete, a szavak jelentése alapján is igenis lehet eredményesen vizsgáldni. Ezért adtam czímül művem első részének ezt: «Az óbolgár nyelvemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai». S feladatul tűztem, hogy e szókészlet történeti, nyelvjárási, jelentéstani vizsgálata alapján is bizonyítom, hogy a magyarban szláv jövevényszavaink közt átvételi rétegek vannak. A., a ki azelőtt azt írta, hogy «tót szó alig van» nyelvünkben (l. Nyr. 31 : 70.), vagy szlovén szavak nincsenek szláv jövevényeink közt, most azt mondja, hogy a rétegeket ne bizonyítsam (l. bírálata 75, 101. l.), mert azt ő régen bebizonyította. Ő régen tanítja, hogy a magyar nyelv szláv jövevényei közt vannak bolgár és szerb-horvát szláv átvételek. Hát én nem akarom A. érdemét elhallgatni, szívesen elismerem, hogy ő több szláv kifejezésünkről kimutatta, hogy nem bolgár-szláv átvétel. A keresztény terminológia kifejezéseit figyelmen kívül hagyva, tisztázva van nagyjából következő szláv szavaink eredete:

α) Bolgár szlávok: *mezsgye, pest* (és *Pest*), *rozszda, oláh* (ez utóbbi jelentése alapján is);

β) Nem bolgár-szláv átvételek:

1. Szerb-horvátok: *bajnok, csatorna, csizma, dalia, garat, gatyá, habarnyicza, haramia, jegenye* (Nyelvészeti tanulmányok I. 48.), *kamat, kútya* (az új magyar nyúlás; vö. što-nyelvj. *kūća*, ča-nyelvj. *kūća*, kisor. *kūća*; A.-nál *kūća*, bírál. 75. l.), *macska, megye* (A. szerint e szó «a szerbekhez közeledő horvát»-ból való, mi ez? l. bírál. 78. l.), *nadragulya, olasz, parittyá, paszuly, poroszló, ragya, szavatol, vitéz*;

2. hazai szlovén: *túr*;

3. tót: *bór-*: *búr-fa* (nem helyes magyarázat MNy. IV. 344. l.), *morvány* (t. *mrván*, morva cs. *mrván* BARTOŠ, Dial. slov. mor.) *retesz*.

A figyelmes olvasó észreveheti, hogy a β) alatt felsoroltak máris többen vannak, pedig még itt pontosabb eredményt is lehetne elérni. Minthogy a szerb-horvát nyelvnek három főnyelvjárása van: *što-*, *ča-* és *kaj-*nyelvjárás (ez utóbbi szerintem szlovén), hát a β) 1. alatt felsorolt kifejezések közt van nem egy, a mely e nyelvjárások valamelyikéből való lehet csupán. Az *olasz* pl. csakis *kaj-*nyelvjárású átvétel lehet; a *garat* (*kaj-*nyelvj. *gròt*, *ča-*nyelvj.: *gròt*) például nem lehet *što-*nyelvi átvétel. A *megye*, *ragya* nem jöhetett a *ča-*nyelvjárásból és így tovább. Aztán a β) csoport szavainak számát könnyű szaporítani is. Ha majd teljesen elkészülök a «Szláv jövevényszavaink» hangtani és alfabétikus összeállításával, akkor fogjuk csak igazán látni, milyen sok szó tartozik a β) csoportba. De addig is nyugodtan állíthatom, hogy A. és az én felfogásom közt a keresztény terminológia kifejezésein kívül is van találkozás; s e találkozásban én zálogát látom annak, hogy egykor szláv jövevényszavaink eredetének kérdése tisztázva lesz; mi e szavak nagy többségéről ki fogjuk tudni mutatni, melyek a bolgárok s melyek a nem bolgárok. S ez eredménynél mellékes lesz az, ki mondta először, hogy szláv jövevényszavaink közt rétegek is vannak. De a míg a kérdést végleg tisztázzuk, addig még sok szenvedelmes hangú czikket kell nekem olvasnom, czikkeket, a melyekben az apró vállveregetések mellett (l. Nyr. 31 : 70.) a legrosszindulatúbb megjegyzések fordulnak elő (l. bírál. 90.: «állítólag gyermek-

kora óta beszél tótul»). S ez volna még a legkisebb baj. A nagyobb az, hogy e czikkeken nekem újból és újból találkoznom kell azokkal a vége-beláthatatlan hypothesisekkel, a melyek ellen ez értekezést meg könyvemet is írtam. De a lehetőségeknek is egyszer csak végük szakad. A képzelete ugyan sebes száguldású, de az is kimerül s rálép majd ő is a pozitív tények terére. S a mikor ez megtörténik, hát akkor semmi se fogja zavarni e kérdésben a teljes megértést. Hiszen egy nyelvtörténetileg eléggé ismert korszakból valók a mi szláv jövevényszavaink.

* * *

Végül a művemben tárgyalt szavak közül kettőről néhány sornyi említést kell tennem. ASBÓTH mindegyik szóról részletesen ír, s kimutatja, hogy ebben vagy abban tévedtem, a másikban meg igazam lehet. Nem tagadom, hogy magyarázataim közt hibás, tévedésen alapuló is van. A mikor azonban ezt elismerem, nem hallgathatom el azt, a mit A. az *oláh—olasz* szó magyarázatáról mond. A. e szót illetőleg mulasztással vádol s olyasfélét állít, hogy ő az *oláh—olasz* eredete kérdését rég tisztázta, a nélkül hogy én ezt valahol megemlítettem volna. A. ugyanis ezt írja (85. l.): «M. elmondhatta volna, hogy szemben a bolgár egyesszámi *vlahъ*-ból lett *oláh* szóval ASBÓTH az *olasz* (rég *olaszi*) szót a horvát többesszámi *vlási*-ból magyarázta, Njêsk.-zamêč. 48. l. Izvēst. VII. (1902): 4: 293». — Azt, hogy az *oláh* és az *olasz* egy és ugyanazon szóból eredt, tudja régóta a nyelvtudomány. Benne van már LESCHKA Elenchusában, MIKLOSICH Slav. El.-eiben stb. Az *olasz* szó *sz*-ének eredetére azonban — úgy látszik — A. mutatott rá először, de nem 1902-ben, mint ő idézi, hanem 1900-ban. Az Archiv für slav. Phil. XXII. 483. lapján ugyanis ezt írja: «*olasz* Italiener ist aus der Pluralform des gleichbedeutenden kroat. *Vlah*, also *Vlasi* entstanden und die ältere Form *olaszi* ist noch nachweisbar». A. tehát azt hiszi, hogy a mai *olasz*-nak régibb m. alakja *olaszi* s hogy ez a régibb m. alak még ki is mutatható. Ezzel szemben én azt állítom, hogy A.-ot itt valami adat nagyon megtréfálta. A m.-ban nincsen olyan «*Italicus, Italiener*» jelentésű *olaszi*, a melyből a mai *olasz* fejlődött volna. A kimutatható *olaszi* a hasonló *németi, magyari, székeli* stb. szavakkal *-i*-vel képzett mel-

léknév, a mint azt A. is igen jól tudhatja. Nagy kérdés aztán, hogy elméleti szempontból fel kell-e tennünk, hogy a m. *olasz*-nak a több. nom. *vlasi* alapján egykor mégis **olaszi*-nak kellett hangzania, s hogy szóvégi *-i*-je a magyarban tűnt-e el (vö. Gombocz, Tör. jöv. 98. l. 38. §.). — Teljesen magyarázatlan hagyja azonban A. a szókezdő m. *o*-t is a szláv *v* helyén. Pedig ezt akár úgy is meg lehet magyarázni, mint a m. *oláh* szó *o*-ját. A. ugyanis azt mondja, hogy a bolg. nyelvjárások közt vannak olyanok is, a hol a szókezdő *v*-ből *u*, majd ebből *u* lett. A bolg. *vol*-ból, *vrata*-ból, *Vràca*-ból a bolgár nyelvjárásokban *uot*: *ulòve*, *vułovi*, *urata*, *Uràca* lett. Fel kell tehát tennünk, hogy *vlah*-ból a bolgár nyelvjárásokban **ulah*, **ulah* is lett. JIREČEK Geschichte der Bulgaren 219. lapján közöl egy *Vulahi* (Sclavi aut *Vulahi*) alakot, a mely esetleg lehetne ilyen **ulah*, **vulah*-ejtés bizonyítéka. A *u*-ejtés mellett esetleg fel lehetne még hozni az erd. szász *blòch*-ot (= oláh) is, a mely eredetibb *u*-re megy vissza. A felhozott adatok alapján nagyon valószínű, hogy a m. *oláh* régebb m. **uláh*-ból való, s ez egy bolg. nyelvj. *ulàh* (*ulàh*-ból) átvevése.

Ne feledjük azonban, hogy a m. *olasz*-beli *o*- is egy szláv *vlasi*-beli *v*-nek felel meg. Nekünk ezt a m. *o*-t is meg kell magyaráznunk. E *v* - \sim *o*- magyarázatánál nem hivatkozhatunk a m. *unoka* \sim *onoka* (< egyh. szl. *внукъ*, szerb *unuk*, cs. *vnuk* stb.) szóra, mert itt a szókezdő *v*-ből a sto-nyelvjárású szerbhorv.-ban szabályosan lesz az *u* (szerb *unuk*, átmeneti bolg.-ban is *unuk* MIKL. EtWb.), s a m. szó ilyen (sto) szerb eredetű kifejezés (l. Arch. XVI. 180.)*) Nem marad más hátra, mint a m. *olasz* *o*-ját is az *oláh* szóéhoz hasonlóan *u*-ből lett *u*-ből magyaráznunk. A bolgár nyelvjárásokon kívül szláv *v* helyett *u* (s esetleg ebből fejlődött *u*) előfordul a kisorosz nyelvben (l. MIKLOSICH Vergl. Gram. I. 450.), a szerb és a szlovén nyelvben (vö. VONDRÁK Vergl. Gram. I. 282, MIKL. Vergl. Gr. I. 347: *ulažno*). — Ezek alapján a m. *olasz* eredetibb **ulasz*-ból való (vö. OklSz.

*) A népnevekkel egyik közelebb megjelenő dolgozatomban részletesen foglalkozom; ott arról is szólok, hogy többes nom.-ból magyarázandók-e a következő népnevek: *bolgár*, *lenygel*, *zsidó* stb.

uloz), s ez egy szláv *ulasi > *ulasi alak átvevése. Ez a szláv *ulasi > *ulasi alak azonban csakis kaj-horvát vagy pedig szlovén nyelvi alak lehet.

A végeredmény tehát ez: első sorban a szó jelentése s nem hangalakja alapján állíthatjuk, hogy az *oláh* (régibb m. *uláh) bolgár nyelvi, az *olasz* (régibb m. *ulasz) szlovén (ide való kaj-horv. is) nyelvi átvétel a magyarban.

A. egyéb apróbb megjegyzéseire nem válaszolok; szívesen elismerem, hogy valamint az *oláh—olasz*-ra tett megjegyzései, azonképpen többi írásai is lényegesen hozzájárultak, hogy a kérdést ma részleteiben hangtanilag is pontosabban ismerem. De nem helyeselhetem, ha valaki szláv jövevényszavaink kérdését csakis hangtani oldalról világítja meg, mert akkor — hogy egyéb példát ne említsek — könnyen úgy jár, mint VASMER M. R. járt «Greko-slavjanskije etudy» cz. munkájával (vö. e mű bírálata a Byzant. Zeitschr. XVIII. 225. l.).

SZÓMUTATÓ.

ablak 58, 59, 60.	Baranya 32, 35.
ábráz 39.	barát 35.
aczel 37, 42, 43, 60.	barázda 35.
akol 31.	barlang 17.
Alamóc 29.	Batizfalu 29.
alaputréta 30.	belén(d) 37.
álnok 34.	belice 36.
angol 35.	Benedek 25.
angyal 30.	Bereczk 25.
apácza 29.	berkenye 36.
apát 29, 33.	bérmál 37, 41.
apostol 30.	Bertalan 26.
árbocz 6, 34, 35.	bestia 6.
árkus 35.	beszéd 37, 42, 43, 45, 60.
aszat 16.	Besztercze 42.
asztal 58, 59.	bodnár 52, 60.
atracél 38.	Bogát 35.
bab 27.	bolgár 17, 18, 70.
baj 28, 60.	bolha 15, 16, 31.
bajnok 27, 28, 66, 68.	bor(-köles) 16.
Balaton 22, 23, 24, 35.	bór(-fenyő) 46, 68.
baraczk 39, 60.	borda 17.

- Boroncs 32.
 borostyán 35.
 bürü 21, 22, 52.
 czáp 35.
 czél 37, 42.
 család 35.
 császár 39, 47.
 csatorna 68.
 csáva 50.
 csép 38, 39.
 Csépan 50.
 cserép 37, 45.
 cseresnye 36.
 cseret 36.
 csizma 68.
 csolnak 17.
 Csongrád 11.
 csorba 50.
 csorda 36, 39, 40, 45, 46.
 csoroszllya 36.
 cső 37, 39.
 csődör 39.
 csuka 50.
 dalia 68.
 Décse 46.
 déd 37, 44.
 Demeter 25.
 derék 37, 42, 58, 59, 60, 65.
 dézsa 38, 59, 60.
 dinnye 42.
 dolog 17.
 Domonkos 30.
 dorong 13.
 Dömöczk 25.
 drága 31, 35.
 Dumbroa 13, 14.
 dúsnok 23, 24.
 ebéd 37, 42, 43, 45.
 eczet 17, 45.
 Egyed 25.
 elemózsia 6.
 eplény 37, 45.
 ércz 42.
 esperest 25.
 Eszék 41, 44, 45, 46.
 esztena 37.
 eszterha 36, 44.
 eszteze 17.
 familia 6.
 fillér 42.
 francia 34.
 gallér 42.
 galy 27.
 ganéj 42.
 Garam 29.
 garat 60, 68.
 garmada 33.
 gatya 31, 35, 47, 48, 68.
 gerezd 45.
 gerezna 21, 22.
 gerlicze 14, 17, 26.
 Géza 46.
 görög 21, 22, 23.
 göröncsér 17, 20, 21, 22, 24, 26.
 grádics 35.
 gyantár 52.
 gyömbér 42.
 habarnycza 28, 67, 68.
 haramia 68.
 haraszt 31, 35.
 hóhér 42.
 horvát 35.
 Husvét 6.
 Illés 42.
 Imre 26.
 istáp 26.
 istráng 26.
 István 26.
 jegenye 68.
 kalangya 31.
 kalitka 38, 42.
 kaloda 31.
 kamat 68.
 kánikula 35.
 kar (chorus) 29.
 K(k)arácsony 4, 6, 65.
 Karaszna 35.
 kása 31.
 kegyelmed 26.
 kék 45.

- kenéz 16.
 kereszt 4, 6, 21, 22, 23, 24, 26.
 Keresztély 25.
 keresztény 21, 22, 42.
 király 8, 26, 53—58, 66.
 koczka 60, 66.
 kocsány 35.
 kondér 38.
 koresma 15, 16, 19, 20, 22, 31.
 kormány 17, 18.
 kosár 27, 35.
 kovács 35.
 Körös 22, 25, 26.
 kulcs 40.
 kútya 47, 68.
 ladik 33.
 Lajos 30.
 lapát 35.
 ledér 42.
 len 17.
 lencse 48, 49.
 lengyel 7, 13, 36, 70.
 lép 37.
 lépény 42.
 lésza 37.
 lombik 32.
 macska 68.
 mák 31.
 malaszt 29.
 mandula 32.
 marázsa 39.
 medencze 36, 39, 40.
 medve 36.
 méh 37, 42.
 megye 42, 47, 48, 68.
 mér-, mércze 38, 42.
 mézga 38.
 mezgye 6, 47, 48, 68.
 mind 26.
 mise 42, 57.
 moh 16.
 moly 27.
 morotva 17, 19, 22.
 morvány 19, 46, 68.
 mostan 31, 32.
 mostoha 4, 6, 31, 32, 33, 48.
 motolla 51.
 nadragulya 68.
 né(-ki) 38, 42.
 néma 37, 42.
 német 37, 42.
 németi 69.
 nyoszolya 27.
 Ofen 9, 11.
 olaj 39.
 oláh, olasz 35, 61, 68, 69, 70, 71.
 olasz 69.
 Olmütz 29.
 Olt 32.
 otromba 13.
 ösztöke 25.
 ösztön 17.
 pádimentum 35.
 padmaly 27.
 Pádus 35.
 pajta 31.
 Palaznok 23, 24.
 palócz 59, 60.
 palota 35.
 pánczél 42.
 pap 57.
 paprika 31.
 párduez 34, 35.
 parittyá 31, 48, 68.
 parlag 39, 46.
 paszuly 68.
 patkó 28, 29, 66.
 pecsét 42.
 pelenka 37.
 pellengér 42.
 pelyva 36, 40, 44, 46.
 pencza 38.
 penész 37.
 pénz 38.
 Pest, pest 1, 2, 6, 9, 10, 11, 47, 48, 68.
 pesztonka 36.
 peták 35.
 pilis 39, 41, 42.
 pohár 52.
 pokol 17.

polgár 12.
 poroszló 58, 68.
 posztó 27.
 povedál 37.
 pöttye 48.
 Prága 35.
 pribék 37.
 Pünkösöd 6.
 rab 33.
 Rába 55.
 rabotál 33.
 rácz 20, 33, 34.
 ragya 16, 47, 48, 68.
 rák 31.
 rakottya 33.
 rázsgya 50.
 remete 25.
 rend 12.
 répa 38.
 retesz 36, 68.
 ritka 39, 42.
 rokon 32.
 rozsda 6, 47, 48, 68.
 rözse, rözsgye 50.
 silla 51, 52.
 szalad 31, 35.
 szalma 31.
 szalonna 31.
 szarka 31.
 szavatol 28, 58, 68.
 Szeben 25.
 székelyi 69.
 szekercze 36.
 szelemen 36, 40.
 szelindek 39, 42.
 szemét 38.
 széna 37, 42.
 Szepes 25.
 szerb 20.
 szerda 37, 40.
 szerecsen 25.
 Szerém 4, 32, 41, 44, 45.
 szerencse 42, 47, 48, 49, 52.
 szilva 40.

szín 39, 46.
 Szófia 55.
 Sz(sz)ombat 4, 6, 61.
 szomszéd 12, 37, 42.
 szálló 51.
 szömörke 36.
 szövétnek 37, 42.
 szuszék 37.
 taliga 39.
 tányér 42.
 Tapolcza 29.
 Temes 25.
 terem 36.
 terjék 42.
 tészta 37, 42.
 tömlőcz 16, 17, 22, 23, 24, 25.
 túr 68.
 ugre (= magyarok) 56.
 unoka 70.
 üzbég 37, 38.
 Vál 5.
 Valkó 4.
 Vászoly 5, 6.
 varsa 14, 17.
 Velenceze 25, 42.
 Vének 46.
 veréb 38.
 verecseny 36.
 Veszprém 41.
 villa 51, 52.
 Vinnye 46.
 vitéz 68.
 vitorla 6, 39, 42.
 vödör 36.
 Zágráb 35.
 zálog 31.
 Zemplén 23, 24.
 ziliz 39, 42.
 Zimony 23, 24.
 Zobor 16.
 zsellér 51.
 zsilip 39, 42.
 zsidó 70.
 zsinat 29.

Cseremisiz nyelvtan.

(Első közlemény.)

BEVEZETÉS.

A cseremiszek számáról s lakóhelyéről csak nemrég közölt pontos adatokat legújabb kutatójuk: WICHMANN GYÖRGY. Szerinte körülbelül 350,000-en vannak, főképpen a vjatkai kormányzóság délnyugati és déli részében (a jaranszki, urzsumi, malmyszi és jelábugai kerületekben), a kazáni kormányzóság északnyugati részében (a kozmodemjanszki, czarevokoksajszki és csebokszarszki kerületekben) és az ufai kormányzóság északi részében (a birszki és menzelinszki kerületekben) laknak, de vannak cseremiszek azonfölül még kisebb számban a permi kormányzóság kraszno-ufimszki, a kozstromai kormányzóság vetlugai és a nizensnyj-novgorodi kormányzóság vaszilszurszki és makárevszki kerületeiben is.

A cseremisiz nyelvjárások első fölosztói MÜLLER és GABELENTZ*) voltak. Szerintük a Volga folyó két nyelvjárásra osztja a cseremiszséget: hegyire és erdeire. Előbbi a folyó jobbpartján, az utóbbi a bal parton van. Ezt a fölosztást elfogadja WIEDEMANN is, majd azután BUDENZ. 1887-ben GENETZ a permi kormányzóság kraszno-ufimszki kerületében új nyelvjárást talál, melyet keletinek nevez. SZINNYEI «Magyar Nyelvhasonlítás»-ában ezután már ezt a három dialektust különbözteti meg.

Tőlük eltérően WESKE MIHÁLY a cseremisiz nyelv dialektusairól írt munkájában (1889. Kazán) s utána WICHMANN**) két

*) L. WIEDEMANN nyelvtanában, bev. III.

**) «Mutatvány az urzsumi cseremiszek költészetéből» cz. czikkében (NyK. XXXVIII. 205.).

főcsoportra osztja a cser. nyelvjárásokat: nyugatira és keletire, e kettőn belül a következő tájszólások különböztethetők meg: A) a nyugatihoz tartoznak 1. a kozmodemjanszki, 2. a jaranszki nyelvjárás, — B) a keletihez: 3. a czarevokoksajszki-csebokszarszki. 4. az urzsumi, 5. a malmyzsi, 6. a jelabugai, 7. az ufai és 8. a permi nyelvjárás. A 3. és 4. az eddig úgynevezett «erdei», az 5—8. a tulajdonképpeni «keleti» nyelvjárások.

Sokáig a kozmodemjanszki nyugati nyelvjárás volt legismertebb. Ezen volt írva két Újtestamentom-fordítás (Szent-Pétervár, 1821. és 1827.), s 1837-ben már nyelvtana is jelent meg Kazánban orosz nyelven, ismeretlen szerzőtől. 1845-ben jelent meg CASTRÉN latinul írt grammatikája, melynek anyagát egy cseremiszkatonna szolgáltatta; gyűjtését aztán Szibériába való utazása alkalmával átnézte újból. WIEDEMANN nyelvtana 1847-ben jelent meg, de ő csak az Újtestamentom fordítását dolgozta föl. Nem említve a későbbi orosz nyelvű kiadványokat,* legfontosabb RAMSTEDTnek 1902-ben megjelent munkája: Bergtscheremissische Sprachstudien, mely elég terjedelmes szótárt, s körülbelül 40 lapnyi szöveget foglal magában rendkívül pontos följegyzésben. R. 1898-ban volt a hegyi cseremiszek között egy egész nyáron keresztül (három hónapig). Anyagát Jušnal faluban gyűjtötte (Vilovatyj Vrag egyházmegyében, Kozmodemjanszki városka közelében). Írt egy rövid alaktant is, de, sajnos, egy részét Szibériában ellopták, s így nem adhatta ki.

A keleti nyelvjárások némelyikét még hamarabb ismertette nyelvtan, mint a nyugatiakét. Már 1775-ben megjelent Szent-Pétervárott egy orosz nyelvű grammatika. BUDENZ erdei cser.-nek tartja, de némely tekintetben különbözik tőle (pl. *c* áll erdei *č* helyén, *z* az erdei *ž* helyett, *ata* «atya» a nyK. *ätä* és kCar. *atša* között áll, ellenben a plur. képzője itt is *-šamic*, mint az erdeiben).***) Erdei cser. REGULY gyűjtése, melyet BUDENZ adott ki, s egyszersmind föl is dolgozta Cser. tanulmányában. Valószínűleg a czarevokoksajszki kerületből való ez az anyag, legalább azt gyaníttatja az a két kis pré-

*) L. SZILASI Cser. szótárának bevezetésében.

***) L. a példákat NyK. VI. 195.

dikáció, a mit REGULY másolt le az aláírás szerint az említett kerületben. Ugyaninnen való az anyag, a mit PORKKA V. gyűjtött Unža és Morki egyházmegyékben 1885. szeptemberétől 1886. áprilisáig, tehát hét hónap alatt. P. szövegeit GENETZ adta ki (1895-ben), gyűjtőjük ugyanis áldozata lett a tudomány iránt érzett lelkesedésének. Már útja kezdetén meghűlt, s pár év múlva, 1889. végén meg is halt. Hagyatékában van még szótári anyag, az alaktan és szóképzés vázlata, 20 fejezet Máté evangéliumából, s az orosz-német «Ollendorf» 99 cseremisze fordított gyakorlata. A kiadott szöveg természetesen, noha GENETZ kiadása nagy gonddal készült, nem lehet teljesen következetes, mindazonáltal rendkívül becses.

A permi nyelvjárást GENETZ gyűjteményéből ismerjük, a ki 1887-ben volt tanulmányúton a permi kormányzóság krasznoufimszki kerületében Kižnij-Potam faluban utitársával RINGVALL A. F.-el együtt, s három hónapot töltött itt, de már előbb megismerkedett egy idevaló pogány cser. családdal. A szövegek 1889-ben jelentek meg, s a bevezetésben szótára kiadását is kilátásba helyezi, de lexikális anyaga SZILASI Cser. Szótárába olvadt bele.

A többi nyelvjárásokból már sokkal kevesebb anyag áll rendelkezésünkre, noha kéziratban elég van még. Az ufai nyelvjárásból PAASONENNEK — szíves levélbeli közlése szerint — tíz ívnyi szövege is van, s ezenfölül grammatikai anyaga. Értekezéseiben azonban valami mégis megjelent. (Legtöbb a KSz.-ben a cseremiszek pogány vallásáról írt művében, továbbá a «Fu. s-laute»-ban, s a NyK. és FUF. kisebb cikkeiben.)

Nagyon sok anyaga van WICHMANNNAK, a ki fölfödözte a jaranszki, urzsumi, malmyzsi és jelábugai nyelvjárásokat. (L. Matkakertomus. Aik. XXV₈.) Az urzsumiból adott is ki mutatványt (NyK. XXXVIII: 205—245.); a jaranszki és malmyzsi nyelvjárásokból csak egyes szavakat ismerünk értekezéseiből (legtöbbet találni a FUF. VI: 17—39. «Zur geschichte der fu. anlautenden s- u. č-laute im tscheremissischen» cz. cikkében; l. még a FUF., NyK., MNyv. legújabb köteteit). A jelábugaiból még semmi sincs kiadva.

Érdekes, hogy egy cseremis� származású orosz tanító, G. KARMASIN is foglalkozik nyelvészettel. Birszkben tartózkodik

jelenleg, s az ufai nyelvjárás nyelvtanát akarja megírni. Van elég szép gyűjtése is; a mint értesített, körülbelül 400 dalt, 100 közmondást s egy pogány imádságot jegyzett föl.*)

* * *

Ez a nyelvtan leginkább RAMSTEDT, PORKKA, GENETZ, PAASONEN és WICHMANN gyűjtéseit dolgozza föl. Eredetileg nem akartam a hangtani részben túlságosan kiterjeszkedni, de mikor láttam, mily szabályosak az egyes nyelvjárások közti megfelelések, hasznosnak tartottam a finnugor nyelvtudomány céljaira ezeket is összeállítani, noha WICHMANN anyagának teljes ismerete nélkül természetesen csak ritkán vállalkozhattam az eredeti cser. hang megállapítására. Más nehézség is volt ezenfölül; PORKKA és GENETZ gyűjtésében a hangzók időtartama egyáltalán nincs megállapítva, a hangsúlyt meg csupán RAMSTEDT s részben PORKKA jelöli. E nélkül pedig alig lehet végső eredményre jutni, s majdnem lehetetlen értékesíteni SETÄLÄ fokváltakozási elméletét, mely éppen a hangsúly ismerete segítségével állítható csak föl.

Források és rövidítések.

ÁKE. = MUNKÁCSI BERNÁT: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. Magyar szójegyzék s bevezetésül a kérdés története. Budapest 1901.

BÁL. Nyelvt. = BÁLINT GÁBOR: Kazáni tatár nyelvtan. Budapest 1876.

BÁL. Szót. = BÁLINT GÁBOR: Kazáni tatár szótár. Budapest 1876.

BUD. CserSz. = BUDENZ JÓZSEF: Erdei és hegyi cseremisiz szótár. Főleg REGULY cser. szógyűjteményéből és az újtest. cser. fordításából. Pest 1866.

*) Megemlítem még, hogy ethnographusok is jártak a cseremiszeknél, és pedig A. O. HEIKEL (Die Gebäude der Čeremissen, Mordvinen, Esten u. Finnen. 1888. Aik. IV.) és legújában ALBERT HÄMÄLÄINEN (I. Matkakertomus Aik. XXV₅. 19—22. és Tšeremissiläisiä uhritapoja Aik. XXV₃. 1908.).

BUD. CsT. III. IV. = BUDENZ JÓZSEF: Cseremisiz tanulmányok. NyK. III. IV.

BUD. MNy. = BUDENZ JÓZSEF: Moksa és erza mordvin nyelvtan. Budapest 1876.

BUD. Verzweig. = BUDENZ JÓZSEF: Über die verzweigung der ugrischen Sprachen. Göttingen 1879.

CASTR. = CASTRÉN: Elementa Grammatices Tscheremissæ. Kuopio 1845.

CserGr. = Az 1775-diki cseremisiz grammatika. Ismertette BUDENZ J. NyK. VI. 191—212.

FUCHS—PATK. = FUCHS—PATKANOV: Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte. KSz. VII—.

FUF. = Finnisch-ugrische Forschungen. Helsingfors.

GEN. = ARVID GENETZ: Ost-tscheremissische sprachstudien. I. Sprachproben mit deutscher übersetzung. Helsingfors 1889. = SUS. Aik. VII.

GEN. ETV. = ARVID GENETZ: Ensi tavuun vokaalit suomen, lapin ja mordvan kaksi ja useampitavuisissa sanoissa. (Vähäisiä kirjelmiä XXIII.) Helsingissä 1896.

GEN. OP. = ARVID GENETZ: Ost-permische Sprachstudien. Helsingfors 1897. = SUS. Aik. XV₁.

HÄM. = A. HÄMÄLÄINEN: Tšeremissiläisiä uhritapoja. Helsingfors 1908. (SUS. Aik. XXV₃.)

KARJ. OL. = K. F. KARJALAINEN: Zur ostjakischen lautgeschichte. I. Über den vokalismus der ersten silbe. Helsingfors 1905. = SUS. Toim. XXIII.

KSz. = Keleti Szemle. Budapest.

Lehnwörter = YRJÖ WICHMANN: Die tschuvassischen lehnwörter in den permischen sprachen. Helsingfors 1903. = SUS. Toim. XXI.

MNyv. = Magyar Nyelv. Budapest.

MNyh^s. = SZINNYEI JÓZSEF: Magyar nyelvhasznítás. 3. kiad. Budapest 1905.

MordvHat. = STEUER JÁNOS: A mordvin határozók. NyK. XXII. — Különnyomat Budapest 1892.

MUSz. = BUDENZ JÓZSEF: Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest 1873—1881.

NyK. = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.

PAAS. CSUVSZ. = PAASONEN H.: Csuvás Szójegyzék. Budapest 1908.

PAAS. FUF. = PAASONEN köv. cikkek: Etymologische streifzüge, FUF. II: 184—191. — Streitige etymologien, FUF. VI: 120. 238—241. — Zur frage von der urverwandschaft der finnisch-ugrischen und indoeuropäischen sprachen. FUF. VII: 1—19.

PAAS. KL. = H. PAASONEN: Kielellisiä lisiä Suomalaisten sivityshistoriaan. Helsingissä 1896.

PAAS. KSZ. = H. PAASONEN: Beiträge zur kenntniss der religion und des kultus der tscheremissen. Keleti Szemle II: 30—38, 122—133, 198—210.

PAAS. Matkakert. = H. PAASONEN: Matkakertomuksia vuosilta 1900—1902. = SUS. Aik. XXI₅.

PAAS. ML. = H. PAASONEN: Mordvinische Lautlehre. Helsingfors 1903. = SUS. Toim. XXII.

PAAS. s-laute = H. PAASONEN: Die finnisch-ugrischen s-laute. I. Anlaut. Helsingfors 1903.

PAAS. TL. = H. PAASONEN: Die türkischen lehnwörter im mordvinischen. 1907. = SUS. Aik, XV₂.

PÁPAY = PÁPAY JÓZSEF: Északi-osztják nyelvtanulmányok. NyK. XXXVI—XXXVIII.

PORK. = VOLMARI PORKKA's tscheremissische texte mit übersetzung; herausgegeben von ARVID GENETZ. Helsingfors 1895. = SUS. Aik. XIII.

PORK. Aik. III. = V. PORKKA: Matkakertomus. SUS. Aik. III. 111—123.

PRÖHLE = PRÖHLE VILMOS: Tatár nyelvjárásí adalékok. 1908. NyK. XXXVIII.

RAM. = G. J. RAMSTEDT: Bergtscheremissische sprachstudien. Helsingfors 1902. = SUS. Toim. XVII.

RINGW. = RINGWALLNAK, GENETZ utitársának gyűjtése. Kiadva SZILASI szótárában.

REG. CsM. = REGULY erdei cseremisiz mondatai. Kiadta BUDENZ JÓZSEF. NyK. III: 97—156.

SET. ÄH. = E. N. SETÄLÄ: Yhteis-suomalainen Äännehistoria. I. II. Helsingissä. 1890. 1891.

SET. Festschr. = Festschrift til Vilh. Thomsen 230—245: E. N. SETÄLÄ: Über einen «gutturalen» nasal im urfinnischen.

SET. NyK. XXVI. = SETÄLÄ EMIL: A finnugor δ és δ' . NyK. XXVI: 377—437.

SET. QuantWechs. = E. N. SETÄLÄ: Über quantitätswechsel im finnisch-ugrischen. Vorläufige Mitteilung. Helsingfors 1896. (SUS. Aik. XIV₃.)

SET. FUF. II. = E. N. SETÄLÄ: Zur finnisch-ugrischen lautlehre. FUF. II: 219—276.

SET. TuM. = E. N. SETÄLÄ: Zur geschichte der tempus- und modusstambildung in finnisch-ugrischen sprachen. Helsingfors 1887. = SUS. Aik. II.

SUS. Aik. = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki 1886—.

SUS. Toim. = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki 1890—.

SZIL. = CseremisZ Szótár; GENETZ ARVID közreműködésével szerk. SZILASI MÓRICZ. Budapest 1901. (= Ugor füzetek 13. sz.) — A hol nincs más szerző megjelölve, az mind GENETZ adata.

UA. = BUDENZ JÓZSEF: Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. A szerző hagyatékával kiegészítette SIMONYI ZSIGMOND. Budapest 1884—1894.

WICHM. = WICHMANN GYÖRGY: Mutatvány az urzsumi cseremiszek költészetéből. NyK. XXXVIII: 205—245. 1908.

WICHM. FUF. VI. = YRJÖ WICHMANN: Zur geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden s - und ϵ -laute im tscheremisschen. 1906. FUF. VI: 17—39.

WICHM. FUF. VII. = YRJÖ WICHMANN: Zum stufenwechsel im ungarischen. 1908. FUF. VII: 31—53.

WICHM. JSFOu. XXI₃. = YRJÖ WICHMANN: Kurzer bericht über eine studienreise zu den syrjänen 1901—1902. SUS. Aik. XXI₃. 1903.

WICHM. VChr. = YRJÖ WICHMANN: Wotjakische chrestomathie mit glossar. Helsingfors 1901. = Hilfsmittel für das studium der finnisch-ugrischen sprachen. II.

WICHM. VVok. = YRJÖ WICHMANN: Zur geschichte des vokalismus der ersten silbe im wotjakischen, mit rücksicht auf das syrjäenische. Helsingfors 1897.

* * *

K. = keleti nyelvjárások:

kCar. M. N. U. = carevokoksajszki-csebokszarszki nyelvj. Morki, Nörop-sola és Unzában (PORKKA, WICHMANN és HÄMÄLÄINEN után).

kE. = erdei nyelvjárás (REGULY-BUDENZ és TROICKIJ-SZILASI után). — Valószínűleg azonos az előbbivel.

kM. = malmyzsi nyelvj. (WICHMANN után).

kMAz. = malmyzsi nyelvj. Azikovo faluban (WICHMANN után).

kP. = permi nyelvj. (GENETZ után).

kUfa = ufai nyelvj. (PAASONEN után).

kUr. = urzsumi nyelvj. (WICHMANN után).

Ny. = nyugati nyelvjárások:

nyJar. = jaranszki nyelvj. (WICHMANN után).

nyK. = kozmodemjanszki nyelvj. (RAMSTEDT és WICHMANN után).

A hangok és jelölésük.

A magánhangzók.

1. A nyK.-ban *a* magasabb és zártabb, mint a megfelelő finn hang, palatális hang hatása alatt *ä* benyomását teheti, *l* előtt pedig *ä*-hoz áll közel.

ä, nagyon nyílt hang, azonos a finn *ä*-vel.

e, nyíltabb, mint a német *sehen* szóban; a finn *ken*-ben van meg ez a hang.

i, szintén nyílt, mint a finn *pii* szóban.

o, zárt *o*, tehát inkább *ó*; finn fül kezdetben *u*-nak hallja.

u, zárt hang.

u, az előbbi hang palatális hang hatása alatt (*ü* és *ű* után) hangsúlyos szótagban; a finnországi svéd *u*-hoz hasonló hang.

ö, a megfelelő finn hang.

ü, nyílt, mint a finnben, pl. *e* szóban: *yrtti*.

A palatális vokálisok tehát nyíltak; a gutturálisok zártabbak, mint a megfelelő finn hangok (RAM. VI—VII.).

A kP.-ben az *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ö*, *ü* hangok ugyanazok, mint a fölnémetben. Az *e*, *o*, *ö* nem oly nyílt, mint a finnben (GEN. Vorwort 2.).

WICHM.-nál ezeken kívül a köv. hangzók fordulnak elő:

a és *a* (*a* helyett palatalis mássalhangzók után), *o*; *e* és *e*; *e*, *i*. — PAAS.-nál: *a* (régibb írása szerint *a*), kissé palatalizált *a*; *o* (régibb írása szerint *o*) igen zárt, rövid *o* (levélbeli közlése szerint és Matkakert. 8.). A hátulképzett hangok általában némileg a palatalisok felé hajlanak. (Levélbeli közlés.)

2. A tökéletlen magánhangzók minősége RAMSTEDT szerint függ mind a megelőző, mind a rákövetkező hangtól, de egyúttal az előző szótagbeli tökéletes magánhangzótól is.

Az *a*-nél, mely *e*-féle hang, a nyelv nyugvó helyzetben van, a nyelv hegye kitölti a száj elülső részét egész az alsó fogsorig.

Az *i* palatalis hangok, interdentalis *t*, s néha *s* és *š* szomszédságában fordul elő, s rövid *i*-nek hangzik, a nyelv nem éri el tulajdonképpen a bázisát.

Az *o* (RAM.-nél *o*-vel jelölve, de WICHMANN így írja át RAM.-tel való megbeszélése alapján: Lehnwörter XVI.) ajakhangok közelében fordul elő, gyengén labializált *o*. A fülre nyílt *ü*, vagy zárt *ö* benyomását teszi. — Az *a*, *o*, *i* hangok oly közel állnak egymáshoz, hogy egyének szerint váltakoznak; pl. *kəza* «kés» RAM. 48. *kəzoza* «késem» RAM. 77. *kəzo^omet* «késedet» RAM. 142. | *kətšəm* «kér, kérdez» RAM. 50. *kətšə^oza* «koldus» RAM. 50. *kətsə^oza* id. RAM. 48. | *nažām* «vakar» RAM. 87. *nažūs* id. RAM. 89.

A *ə* hátulképzett *a* hang, a nyelv erősen összehúzva fekszik a száj hátsó részén (RAM. *a*-nek írja; WICHMANN írta így át: Lehnwörter XVI.).

ə, palatalis hangoktól függ, s inkább *ö*-höz hasonlít, mint *o*-hoz. Erősen közeledhetik az *o*-höz. (Vö. *βuizəm*, RAM. 16. *βuizə^om* 118. *βuizəm* 54. *βuizəm* 164. «fejet»). RAM. VIII—IX.

A kUr.-ban WICHM. három redukált hangot jelöl: *a*, *ə* és *ə*-t; pl. tőszótagban: *ərβəzə* «fiatal» 229. (≈ nyK. *ərβə^oza* id. RAM. 44.) — *jər* «kerület» 218. (≈ nyK. *jər* id. RAM. 30.) — *nəl* «négy» 87. (≈ nyK. *nəl* id. RAM. 87.) — A többi szótagokban palatalis vokális után *ə* áll, gutturális után *ə*, pl. *šəšəm* «tavasszal»; *tələm* «télen» 206. — A nyK. és nyJar.-ban *a* és *ə* az egymásnak megfelelő redukált hang. A kCar.-ban, szerinte, mint a kUr.-ban *ə* is megfelel *ə*-n kívül más nyelvjárások *a*-jének. A kM.-ben *i* van más nyelvjárások *ə*-je helyén, míg a megfelelő

magashangot *i*, *ä*, *î* helyettesíti legtöbbször. (Szíves levélbeli közlés.) — A kM.-ben van még *o* és *u* hang is.

A kP.-ben GENETZ csak egyféle betűt használ, az *o*-t, mely kétségtelenül redukált hangot jelöl, de szerinte: «meglehetősen nyílt gutturális hang, mely az *a* és az észti *o* között áll» (Vorw. 2.). Ugyanez a jel azonban PORKKA kCar. szövegei kiadásában: «körülbelül = észti *o*» (Vorw. IX.). Az «Ost-permische Sprachstudien»-ben (SUS. Aik. XV₁. 4.) ismét mást jelent: «meglehetősen nyílt, az *a*-hoz kissé hasonló illabialis hátul képzett hang». Tehát ő maga sem volt tisztában a hang mivoltával. SZINNYBI a kP.-beli leírás alapján *ε*-vel jelöli, pl. *pεéεrem* «nyom, sajtolt» MNyh.³ 153. (~ nyK. *pəəzərüş* id. RAM. 113.); *təl* «toll» MNyh.³ 148. stb. SZILASI hátulképzett *î*-nek tartja (Cser. Szótár 3.). Az első, a ki a hang redukált voltát észrevette, PAASONEN volt, a ki *o*-vel írja e jelet mind a «Fu. s-laute»-ban (itt eredeti ufaí szavaiban is), mind a KSz.-ben megjelent kis szövegében. WICHM. és RAM. már pontosan megkülönböztetik a különféle tökéletlen hangokat, s úgy látszik ez a különbség meglesz a tjkpi keleti nyelvjárásokban is. PAASONEN szerint legalább, a kUfaiban a redukált hang színe a környezetbeli hangoktól függ. (Levélbeli közlés.) De azért PORKKA, GENETZ és PAASONEN szövegeiben csak egyszerűen *o*-t írtam.

A mássalhangzók.

3. *k*, mediopalatalis-præpalatalis, *t*, interdentalis, *p*, bilabialis zöngétlen zárhang hehezet nélkül. (RAM. X. GEN. Vorw. 2.)
g, *d*, *b*, a megfelelő zöngés hang. (U. o.)

ç a *k*-nak, *φ* a *p*-nek megfelelő zöngétlen spirans (u. o.); *ç* szó elején csak gyöngén hangzik (RAM. X.).

ɣ, *ð*, *β*, a *g*, *d*, *b*-nek megfelelő zöngés spirans. Nyílásuk foka nagyon különböző; *β* helyett néha majdnem *b*-t, néha *w*-t hallani. Rendszerint attól a világosságtól függ, melyet a beszélő szavainak adni akar. (RAM. X.) A kP.-ben «mit reduzirtem Geräusch» (GEN. Vorw. 2.).

j = német *j* «mit reduzirtem geräusch» (GEN. Vorw. 2. — RAM. *î*-vel jelöli).

s, supradentalis, mint a finnországi svédben (RAM. X.).

A kP.-ben a német *s*-sel egyenlő, a nyelv hegye le van hajlítva (GEN. Vorw. 2.).

z, a megfelelő zöngés spirans (RAM. GEN. U. o.).

š és *ž*, a környező hangtól függenek; a hangárnyalatbeli különbségek jelentékenyek, pl. š (*āš*) «ész» és ž (*āš*) «nem» (tag. ige præt. 3. pers.). *š* *t*-vel való kapcsolatban egyénileg *s*-el váltakozik: *koštan* ~ *kostan* (RAM. X.). — kP.-ben: *š* = német *sch*; *ž* a megfelelő zöngés hang (GEN. Vorw. 2.).

č és *ž* alveolaris vagy majdnem cacuminalis affricaták fölfelé hajlított nyelvhegygyel képezve (= *t+š*, *d+ž*; SET. szerint *tš*, *dž*, FUF. II. 245. PAAS. a kUfában így is jelöli cacuminalis hangoknak), a jésítés legkisebb nyoma nélkül. *č* és *ž* ellenben jésített dentalis affricaták (kb. = *t+š* és *d+ž*; az orosz *ц* a *č* és *č* között van). GEN. Vorw. 2. PORK. IX. A kCar.-ban WICHM. szerint *č* = *tš* (FUF. VI. 29.). — A nyK.-ban a *tš*-ben az *š* igen gyengén palatalizálva van (RAM. X.). WICHMANN azonban tagadja még ezt a csekély jésítést is, s nála RAM. *tš* = *tš* (FUF. VI. 27.). A *dž* RAM.-nél is jésítés nélkül van képezve (X.). PORKKA szövegeiben a *ž*-vel jelölt hang szó elején *d'*; kitetszik WICHM. újabb szövegeiből; én tehát szintén így jelöltem. Maga is írja (SZILASI nem vette észre): «*dž* väliin kuin *dj*» SUS. Aik. III. 115.

r supradentalis-alveolaris hang, erős rezdülettel. Artikulációs területe a szájüregben, s különösen a nyelvállás nagy mértékben függ magánhangzójától. Ez az oka, hogy *tər* «béke» és *tər* «határ», melyek élénk beszédben *tr* és *tr*-nek hangzanak, mégis megkülömböztethetők. A rezdület előtt gyakran hallatszik zöngéhang, pl. *raβā* ~ *raβā*. RAM. nyelvmesterénél az *r* képzések a nyelv kissé ferdén feküdt balra, s a rezdület a jobb oldalon történt. De nem figyelte meg, hogy ez általános-e (RAM. IX.). — A kP.-ben «mit der zungenspitze gerollt» (GEN. Vorw. 3.).

l, egyenlő a megfelelő finn hanggal; mélyhangú szavakban «dunkel», mint a finnben, de nem *л* (RAM. IX.). — GEN. szerint a német *l*-lel egyenlő; nem oly tompa, mint az oroszban, de nem is olyan, mint a finnben gutturalis hangzók előtt vagy után (Vorw. 3.).

Az orrhangok: *ŋ* (præpalatalis-mediopalatalis), *n* (supra-

dentalis), *m*. Könnyen hasonulnak a következő zárhanghoz, s ezért nem mindig mennek át teljesen artikulációs területükön, pl. *əpʰdäs* ~ *əpʰdäs* ~ *əndäs*. RAM. kombinált jelölésmódot használ: *əpʰdäs*, *tamʰɣa* stb. (RAM. IX.) — kP.-ben a megfelelő német hanggal egyenlők (GEN. 3.). *ɣ* GEN.-nél *ñ*, PORK. nál *ñ* (GEN. ezt is *ñ*-nek írta át).

Jésített hangok: *l*, *r*, *n*, *s*, *z*, *t* (RAM. GEN.).

WICHMANNnál zöngétlen mediák is előfordulnak.

A hangok hosszúsága és rövidsége.

4. A nyK.-ban a tökéletes magánhangzók félhosszúak, a redukáltak rövidek. Ha egy hangsúlyos tökéletes hangzó után egy másik tökéletes vokális következik, akkor az utóbbi hosszú, ha redukált jön utána, akkor a hangsúlyos hosszú. Pl. *ara* szóban az első hang félhosszúnál rövidebb, *marə* szóban ellenben hosszabb mint félhosszú (RAM. XI.).

A nyJar. kUr. kCar. kM.-ben a hangsúlyos nyílt szótagban levő magánhangzó félhosszú, ha a következő szótagbeli vokális redukált hang. Pl. nyJar. *šūʎə*, kUr. kCar. *šūʎə*, kM. *šūʎə* «klafter, faden» WICHM. FUF. VI. 18. | nyK. nyJar. kUr. kCar. *sūzə*, kM. *šūʎə* «fajdkakas» WICHM. FUF. VI. 37.

A kP.-ben GEN. szerint minden hangsúlytalan vokális rövid; hangsúlyos szótagban mindig megnyúlik némileg, körülbelül úgy, mint az oroszban (Vorw. 3.).

A mássalhangzók közül a folyékony és orrhangok rövidek; *n*, *m*, *l* gemináták is lehetnek, pl. *əlennä* «élünk», *jalann* «lábnak», *jammaš* «veszteség».

A zöngés zár- és réshangok rövidek. *z*+*z* úgy hangzik, mint *šəz*, *šəz* (vagy *šəz*, *šəz*).

A zöngétlen zár- és réshangok magánhangzók előtt, magánhangzó és folyékony hang után félhosszúak, pl. *šapʰə*, *arʰaš*, *ʰəʰələš*, *maχʰani*, *karsʰə*. Külömben rövid; pl. *kū*, *kəʎta*, *βəʎt*, *χazan* ('azan, azan), *tsaklas* (*tsalaš*), *kertʰi* (RAM.).

GEN. a mássalhangzókra nézve e tekintetben nem ad semmi fölvilágosítást.

HANGTÖRTÉNET.

I. Magánhangzók.

Az első szótag magánhangzója.

K. e ~ nyK. ä (nyJar. e).

5. kP. *βerre* «vese» SZIL. 280. ~ nyK. *βärrə* id. RAM. 12. | kP. *eyer* «folyó» SZIL. 32. ~ nyK. *änyər* «patak, folyócska» RAM. 7. | kP. *eyer* «horog» SZIL. 32. ~ nyK. *änyər* id. RAM. 7. | kP. *erde* «gomb» SZIL. 33. kE. *erde* id. BUD. CserSz. 5. ~ nyK. *ärđə* id. RAM. 7. | kP. *jer* SZIL. 50. *jer* GEN. 34. «tó» kCarM. *jer* PORK. 13. *d'er* PORK. 24. id. ~ nyK. *jár* id. RAM. 29. | kP. *kede* «vadgalamb» SZIL. 73. ~ nyK. *käđə* «galamb» RAM. 41. | kP. *kepež* «nyár» SZIL. 74. kCarM. *kepež* PORK. 24. kUr. *kepež* id. WICHM. 217. (acc. *kepežəm* WICHM. 206.) ~ nyK. *känyəž* id. RAM. 42. | kP. *lektam* «kimegy» SZIL. 109. kCarM. *lekteš* (3. pers.) id. PORK. 25., kCarN. *puren-lekma* «járás-keles» PORK. 39. kUr. *lekteš* (3. pers.) «kimegy» WICHM. 219. ~ nyK. *läktäm* «kimegy, elmegy, elindul» RAM. 67. | kP. *me* GEN. 29. kUfa *me* PAAS. KSz. II. 131. kCarM. *me* PORK. 46. kCarU. *me* PORK. 35., kUr. *me* «mi» WICHM. 221. ~ nyK. *mä* id. RAM. 77. | kP. *menge* «karó, oszlop, ezölöp» SZIL. 122. kUfa *menge* PAAS. KSz. II. 123. kCarM. *menge* id. PORK. 51. ~ nyK. *mänyə* id. RAM. 78. | kP. *šekš*, *šeyš*, *šeyš* «epe» SZIL. 213. kUfa *šekš* id. PAAS. s-laute 23. kM. *šekš* id. kUr., kCar. *šekš* id. WICHM. FUF. VI. 18. kE. *šeyš* id. (TROICKIJ) SZIL. 213. ~ nyK. *šäkš* id. RAM. 128. (nyJar. *šekš* id. WICHM. FUF. VI. 18.) | kP. *šenge*: *pušenge* SZIL. 178. kM. *pušenyə* WICHM. FUF. VI. 21. kCarM. *pu-šenge* PORK. 11. kUr. *pu-šenyə* WICHM. 207. «élőfa» ~ nyK. *šänyə* «stamm», *pu-šänyə* «baum» RAM. 128. | kP. *šer* «ér» SZIL. 214. kUfa *βür-šer* PAAS. s-laute 87. kM. *βür-šer* kUr. kCar. *βür-šer* id. WICHM. FUF. VI. 18. ~ nyK. *šär* RAM. 128. (nyJar. *βür-šer* id. WICHM. FUF. VI. 18.) | kP. *te* «ti» GEN. 11. kCarU. *te* PORK. 35. kCarM. *te* PORK. 2. 49. kUr. *te* id. WICHM. 244. ~ nyK. *tä* id. RAM. 143.

Az eredeti *ä* hang e szavakban a nyK.-ban maradt meg, mint a többi rokon nyelvek mutatják. Különösen bizonyítók a

mordvin példák, melyekben szintén végbement ez a hangváltás: cser. *jer, jár* «tó» ~ mdM. *är^Rkä, jär^Rkä*, E. *erke* id. PAAS. ML. 72. || cser. *šekš, šäkš* «epe» ~ mdM. *säp^ä, E. sepe, sepe* PAAS. s-laute 22. || cser. *šenge, šängə* «stamm» ~ f. *sänki* «stop-pel» | lp. *sagge* «pavillus, acus reticularia», K. *sa.ŋkē* «pflock, zwecke» SET. s-laute FUF. II. 255. || cser. *šer, šär* «ér» ~ vog. *tär, toär, tärcə* id. | m. *ér* (acc. eret).

K. e ~ Ny. e.

6. kP. *bele* SZIL. 279. *bele* GEN. 43. kCarM. *belə* PORK. 25. kUr. *βelə* WICHM. 213. «csak» ~ nyK. *bele, belə* id. RAM. 13. | kP. *βese, βes* «más, második» SZIL. 280. kCarU. *βesəəm* (3. sz. birtokrag + acc. ragja) ~ nyK. *βe'sə, βes* id. RAM. 13. | kCarU. *eltal-* «megölel» PORK. 43. ~ nyK. *eltäläs* id., einen armvoll nehmen RAM. 20. | kP. *erje* GEN. 14. kUfa *erje* PAAS. KSz. II. 35. kCar. *erjə* HÄM. 9. *erjə* PORK. 27. kUr. *erjə* WICHM. 231. «fiú» ~ nyK. *erjə* id. RAM. 20. | kP. *jece* GEN. 47. kCarM. *d'e'cə* PORK. 24. kUr. *jè.tšə* WICHM. 216. «hótalp, ski» ~ nyK. *ie'tšə* id. RAM. 30. | kP. *kelje* SZIL. 73. kCarU. *ke'ljə* PORK. 15. kCarM. *ke'ljə* PORK. 48. kUr. *keljə* WICHM. 207. «mély» ~ nyK. *ke'ljə* id. RAM. 44. | kP. *kem* SZIL. 74. kCarM. *kemə* PORK. 58. kUr. *kem* WICHM. 223. «csizma» ~ nyK. *kem* RAM. 44. | kP. *keram, ke'ram* «szúr, bedug, befűz» SZIL. 74. kCarM. *ke'ran* (hat. igenév) «fölfűz» PORK. 30. ~ nyK. *keräs* «aufreihen, besetzen (mit per-len)» RAM. 45. | kP. *kertam* SZIL. 75. kE. *keta'm* BUD. CserSz. 20. kCarM. *om ɣet* (tagadó rag. 1. sz.) PORK. 26. *kettəmə* (fosztó képzés) PORK. 27. kUr. *om kert* (tag. rag. 1. sz.) WICHM. 215. «bír, tud, -hat, -het» ~ nyK. *kerdäs* id. RAM. 45. | kP. *kerem* SZIL. 75. kCarM. *ke're'm* PORK. 25. «kötél» ~ nyK. *ke'rem* id. RAM. 45. | kP. *ke'cem* SZIL. 72. kCarM. *ke'ca'* (3. pers.) PORK. 26. kUr. *ke.tšə* (3. pers.) «függ, lóg» ~ nyK. *ke'tšem, -äs* id. RAM. 45. | kP. *ke'ce* SZIL. 72. kUfa *ke.tšə* FUF. VI. 238. kCar. *ke.tšə* HÄM. 9. *ke'cə* PORK. 1. «nap, nappal» kUr. *kè.tšə'bal* «dél» (világ-táj) WICHM. 206. *ilij-gè.tšə* «Illés nap» WICHM. 206. ~ nyK. *ke'tšə* «nap, nappal» RAM. 45. | kP. *leβas* SZIL. 109. kCarM. *leβas* PORK. 46. «tető; takaró» ~ nyK. *le.βäs* RAM. 67. — kP. *leβedam* SZIL. 110. kM. kCar. kU. *leβeda'm* WICHM. FUF. VII. 46. ~ nyK. nyJar. *leβə'däm* id. WICHM. FUF. VII. 46. | kP. *lele* GEN. 71.

kUfa *lele* KSz. II. 206. kCar. *nel̄* HÁM. 5. «nehéz» kUr. *nèl̄z̄əm* «nehézségét» (= *nèl̄* + *z̄* + *m*) WICHM. 220. ~ nyK. *lèl̄* «nehéz» RAM. 68. | kP. *lem* SZIL. 109. kCarM. *lem* PORK. 23. «leves» ~ nyK. *lem* RAM. 68. | kP. *mel* «mell, hímzés az ingmellen» SZIL. 122.; *melən* GEN. 73. *melən* «felé» GEN. 59. kUfa *mel̄n̄* «felé» KSz. II. 206. kUr. *pors̄ən melən* «selyem mellhímzésű (ing)» WICHM. 229. ~ nyK. *mel* «csik az ingelőn»; *mel šeš* «a mell ég»; *mel̄bo'ld̄š* «der brustknopf»; *mel̄yānd'rā* «der brustfaden (zum binden)» RAM. 78. | kP. *nelam, nelam* SZIL. 134. kCarM. *nel̄š* (3. pers.) PORK. 27. «nyel, lenyel» ~ nyK. *nel̄š* id. RAM. 86. | kP. *ner, ner* SZIL. 134. kCar. *ner* HÁM. 12. «orr» kUr. *nāl neran* «négy orrú» WICHM. 213. ~ nyK. *ner* «orr» RAM. 86. | kP. *nerestam, یرهستام* SZIL. 135. «csirázik, sarjadzik» ~ nyK. *nerestāš* id. RAM. 87. | kP. *pel* GEN. 7. *pele* SZIL. 161. kCarM. *pel* PORK. 24. *pe'l̄* PORK. 26. kCarU. *pel* PORK. 43. *pe'l̄* PORK. 44. «fele vminek» ~ nyK. *pel, pel̄* id. RAM. 99. | kP. *peltem* «olvaszt» SZIL. 161. kCarM. *pe'd̄əm̄* ü «olvasztott vaj» PORK. 51. ~ nyK. *pel̄š* (elavult) «izzásba hoz», *pe'lt̄š* (elavult) «éget, meggyújt» RAM. 99. | kP. *peledam* «virágzik» SZIL. 161. kUr. *peledal̄š* (frequ.) WICHM. 219. ~ nyK. *pele'd̄ām, -āš* id. RAM. 99. | kP. *peleštem* «beszél, szól» SZIL. 161. kCarU. *ok pelešta* (tagadó rag. 3. szem.) id. PORK. 43. ~ nyK. *peleštāš* id. RAM. 99. | kP. *repenže* «uzumó, famoha» SZIL. 189. kCarM. *repenže* «moh» PORK. 24. ~ nyK. *repen̄* «moh, kócz; flechte» RAM. 114. | kUfa *šel* PAAS. s-laute 29. kM. *šel*. kUr. kCar. *šel* WICHM. FUF. VI. 18. «zsir, szalonna» ~ nyK. *šel* id. RAM. 129. | kP. *šelam, šelam* «hasít» SZIL. 213. kM. *šelām* id. WICHM. FUF. VI. 21. ~ nyK. *šelām, -āš* «leszúr; széttép, szétvág» RAM. 129. | kUfa *šerenge* PAAS. s-laute 51. kM. *šere'ngə*, kUr. *šere'ngə*, kCar. *šere'ngə* ~ nyJar. *šere'ngə* «cyprinus rutilus» WICHM. FUF. VI. 18. | kCarM. *šerje* PORK. 26. kUr. *šerje* WICHM. 215. «fésű» ~ nyK. *šerje* id. RAM. 129. | kP. *šerje* SZIL. 215. kCarU. *šerje* PORK. 35. kUr. *šerjē* WICHM. 212. «drága» ~ nyK. *šerje* id. RAM. 129. | kP. *tele* SZIL. 245. kCarM. *te'l̄* PORK. 8. kUr. *tèl̄* WICHM. 217. «tél» (*tèl̄m* «télén» WICHM. 206.) ~ nyK. *tel* «tél» RAM. 144. | kP. *temam* «megtelik, jóllakik»; *temem* «megtölt, jóllakot» SZIL. 245. kUfa *temen* (hat. igenév) «jóllakot» KSz. II. 206. kCarM. *temə* (præt. 3. sz.) «megtelik, jóllakik» PORK. 51.

kUr. *temaş* «betölt» WICHM. 232. ~ nyK. *təm, temə*, «tele»; *te'mäm, -aş* «megtelik, jóllakik», *temem, -aş* «megtölt, kiegészít» RAM. 144. | kP. *tene, teñe* «az idén» SZIL. 245. kCarM. *tene'ja* «idei» PORK. 8. *tene'isa* «mostani» PORK. 57. kUr. *teněšə* «idei» WICHM. 245. ~ nyK. *te'nè* «az idén; most, mármost» RAM. 144. | kP. *tengece* SZIL. 246. kCarM. *tenge'ca* «tegnap» ~ nyK. *tengetšə* id.; *tengeršə* «tegnapi», *tengeršen* «tegnap óta» RAM. 144.

Kétségtelenül *e* volt az eredeti hang, melyet megőrzött valamennyi nyelvjárás.

K. *e* ~ Ny. *i*.

7. kP. *βem* «velő» SZIL. 280. ~ nyK. *βim* id. RAM. 14. | kP. *βene* «vő, sógor» SZIL. 280. kCarM. *βeña* «vő» PORK. 14. ~ nyK. *βingə* «vő» RAM. 14. | kP. *peñgəde* «erős, feszes; fukar» SZIL. 161. kCarM. *pe'ñgəda* «erős» PORK. 7. ~ nyK. *piñgəda* «erős, szilárd, kemény» RAM. 101. | kP. *peče* «sövény, kerítés» SZIL. 160. *pečem* «bekerít» GEN. 57. ~ nyK. *pitšə* «sövény»; *pitšəs* «sövénynyel bekerít» RAM. 101. | kP. *šen* SZIL. 214. kM. *šen* WICHM. FUF. VI. 20. kE. *šen* Bud. CserSz. 43. «tapló» ~ nyK. *šin* «gomba, tapló» RAM. 132. | kP. *šere* «kovásztalan, sótalan; édes» SZIL. 215. kCarM. *šerə* «édes» PORK. 45. ~ nyK. *šira* «sótalan, édeses; friss» RAM. 132. | kP. *ter* SZIL. 246. kCarÜ. *ter* PORK. 42. kCarM. *ter* PORK. 48. kUr. *tērən* (gen.) WICHM. 223. «szán» ~ nyK. *tir* id. RAM. 146.

A cser. *βem, βim* «velő» összevonás útján lett egytagú. Vö. f. *ydin* (gen. *ytimeŋ*), md. *ud'iñe, udeñe* (de votj. *vim, vijim* WICHM. VVok. 20. zürj. *vem, vəm, vim* WICHM. VVok. 67.). — cser. *šen, šin* «gomba, tapló»-ban a rokonnelvek tanúsága szerint a nyiltabb hang az eredetibb: votj. *šenyki* WICHM. FUF. VI. 20. | f. *sieni, est. sēn* | lp. *čadna* (PAAS. *s-laute* 127.).

kUfa, kUr. kCar. *e* ~ kP. kM.; nyK. nyJar. *i*.

8. kUfa *šeme* PAAS. *s-laute* 125. kUr. *šem* WICHM. 208. kUr. kCar. *šəmə* WICHM. FUF. VI. 18. kCarM. *šem* PORK. 25. «fekete» ~ kP. *šime* id. GEN. 1. kM. *šimə* id. WICHM. FUF. VI. 18. nyK. *šimə*, RAM. 132. *šimə*, nyJar. *šimə* WICHM. FUF. VI. 18. id.

A md. (M. *sāmāi*, *sānāh*, E. *čehēi* «rost» PAAS. s-laute 125.) szerint a nyiltabb hang eredetibb.

e ~ *ö*.

9. kP. *erjem* «ökkel» GEN. 7. ~ kCar. *örje'n* (igenév) PORK. 5. id. | kP. *nemnan* GEN. 6. kUfa *menman* PAAS. KSz. II. 205. kCar. *memnan* PORK. 35. 46. [nyK. *mänmän* RAM. 2.] «mienk» ~ kUr. *nömnān* id. WICHM. 224. | kP. *tendan* GEN. 75. kCar. *temd'an* PORK. 16. 35. [nyK. *täm'dän* RAM. 183.] «tietek» ~ kUr. *tömdān* WICHM. 242. || kP. *kö* GEN. 63. kUr. *kö* WICHM. 208. [nyK. *kü* RAM. 60.] ~ kCar. *ke* PORK. 3. 43. «ki?» || kP. *šörmác* GEN. 2. kM. *šörmāts* WICHM. FUF. VI. 23. kCar. *šörmōts*, kUr. *šörmōts* WICHM. 236. (és *šer'mōts* FUF. VI. 23.) «zabola» ~ nyK. *ser'mats* id. WICHM. FUF. VI. 23. || kP. *kešēflak* GEN. 8. és *kōšōflak* GEN. 40. «vadkecskék».

K. *e* ~ nyK. *ə*.

10. kP. *enyž* «szeder» SZIL. 32. kCarU. *eyež* «málna» PORK. 39. kUr. *enyž* id. WICHM. 207. ~ nyK. *enyž* id. RAM. 21. | kP. *enydem* «melegít» SZIL. 32. «megtüzesít» GEN. 32. kE. *engdem* «ég (tűz), süt (nap)» BUD. CserSz. 4. ~ nyK. *enygš* «megfakul, színét veszti (a napon), elég»; *enydš* «rauchen, räuchern» RAM. 21.

K. *i* ~ Ny. *i*.

11. kCarM. *βi* «erő» PORK. 9. ~ nyK. *βi* id. RAM. 14. | kP. *βijaš*, *βiaš* «egyenes; igazságos» SZIL. 281. kCarM. *βiaš* «egyenes» PORK. 58. kE. *vijakše* «őszinte, őszinteség» BUD. CserSz. 80. ~ nyK. *βiäs* «egyenes; becsületes, igazságos» RAM. 14. | kP. *βik* «egyenes» SZIL. 281. ~ nyK. *βik* id. RAM. 14. | kP. *βiš* SZIL. 282. kCar. *βiš* PORK. (M.) 7. (U.) 15. «nyitott» ~ nyK. *βiš* id. RAM. 14. | kP. *βiškedē* «folyékony, híg» SZIL. 282. kE. *viškedē* (ə: *βiškedē*) «híg» BUD. CserSz. 80. ~ nyK. *βiškedē* «folyékony, híg, hajlékony» RAM. 14. | kP. *βište* SZIL. 282. kUfa *βiste* PAAS. FUF. II. 186. «tönköly», kE. *vište* «tönkölybúza» BUD. CserSz. 80. ~ nyK. *βišta* «tönkölybúza, tönkölydara» RAM. 14. | kP. *βičerange*, *βičerange* «venyige, inda» SZIL. 281. ~ nyK. *βičš* «weidenband, rute» RAM. 15. | kP. *i* SZIL. 37. kCarM. *i* PORK. 2. kUr. *i* WICHM. 207. «év» ~ nyK. *i* id.; *kokiš* «két éves» RAM. 24. | kP. *iye*

«állat fia» SZIL. 38. «gyermek» GEN. 61. kCarM. *iγə* id. PORK. 58. kUr. *iγə* id. WICHM. 219. ~ nyK. *iγə* id. RAM. 24. — kCarM. *ikšəβə* HÄM. 9. *ikšəβə* «gyermek» PORK. 46. ~ nyK. *əðəri kʰšəβə* «leány» (*əðər* id.), *püeryi kʰšəβə* «fiú» (*püeryə* «férfi») RAM. 25. | kP. *ik* (adi.) GEN. 2. *ikte* (abs.) GEN. 26. kCarM. *ik* PORK. 24. kCarN. *iktə* PORK. 10. «egy» ~ nyK. *ik*, *i* RAM. 24. *iktə* 25. id. | kP. *ihā*, *ihāste* «taval»; *imasše* «tavali» SZIL. 40. ~ nyK. *imeštə* «taval», *iməšə* «tavali» RAM. 25. | kP. *imnie* GEN. 2. kUfa *imniəžəm* (3. sz. birtokrag+acc. ragja) PAAS. KSz. II. kCar. *i'mniə* PORK. (M.) 56. (N.) 11. «ló». kUr. *imüət* (2. sz. birt.-rag) WICHM. 222. ~ nyK. *imni* id. RAM. 33. | kP. *it*, GEN. 69. *ida* GEN. 70. (a tagadó ige imperativusa sing. és plur. 2. személye), kUfa *idə* PAAS. KSz. II. 131. kUr. *it* WICHM. 209. *idə* 223. id. ~ nyK. *it*, *idə* id. RAM. 25. | kP. *ize* SZIL. 42. kUfa *ize* PAAS. FUF. II. 187. kUr. *izi* WICHM. 209. «kicsiny» ~ nyK. *izi* id. RAM. 26. | kP. *kiem* SZIL. 77. kCarN. *kie'm* PORK. 11. kUr. *kiyə* (3. pers.) WICHM. 212. «fekszik» *kışə* «fekvő» WICHM. 233. ~ nyK. *ki'em*, *-äš* id. RAM. 49. | kP. *kinde* SZIL. 77. kUfa *kinde* (2. sz. birt.-rag) PAAS. KSz. II. kCarU. *kinə* PORK. 37. kCarM. *kinə* PORK. 26. kUr. *kinə* WICHM. 207. «gabona; kenyér» ~ nyK. *ki'ndə* id. RAM. 49. | kP. *kiš* GEN. 48. kM. *kiš* WICHM. FUF. VI. 32. kCarM. *kiš* PORK. 31. «gyanta, szurok» ~ nyK. *kiš* «gyanta, fenyőgyanta» RAM. 49. | kP. *liam* GEN. 69. kUfa *lijze* (imp. 3. pers. sing.), *lijza* (imp. 2. pers. plur.) PAAS. KSz. II. 131. kM. *liq's* (inf.), kUr. kCar. *liq's* WICHM. FUF. VII. 42. kCarU. *liam* PORK. 44. kUr. *liqš* (3. pers.) WICHM. 206. «lenni» ~ nyK. *liäm*, *-äš* id. RAM. 68. | kP. *miem* GEN. 1. *mijem* SZIL. 123. kUfa *idə mi je* (tag. rag. imp. plur. 2. pers.) PAAS. KSz. II. 131. kCarM. *miem* PORK. 2. kUr. *miə* WICHM. 215. «megy, jön» ~ nyK. *miäš* «jön, odaér» RAM. 78. | kP. *ni* «hárs» SZIL. 135. ~ nyK. *ni* «lindenbast» RAM. 89. | kP. *pi* SZIL. 163. kCarM. *pi* PORK. 6. kUr. *pi* WICHM. 208. «kutya» ~ nyK. *pi* id. RAM. 100. | kP. *pidam* SZIL. 164. kCarU. *pidə's* (3. pers.) PORK. 23. kUr. *pidqš* (3. pers.) WICHM. 217. «köt, kötöz» ~ nyK. *pidäš* id. RAM. 100. | kP. *pište* SZIL. 165. kUr. *pišə* WICHM. 214. kCarM. *pi'stə* (s!) PORK. 24. 25. «hársfa» ~ nyK. *pi'stə* id. RAM. 101. | kCarM. *piž* «kesztyű» PORK. 26. 58. ~ nyK. *pižom* «die lederwanten» RAM. 101. | kP. *pižam* «hozzáragad, fennakad, birkózik» SZIL. 166. kCarM.

pižan (præt.) PORK. kUr. *ok piž* (tag. rag. 3. pers.) WICHM. 209. ~ nyK. *pižam*, -äs «ragad», *pižüdäläs* «birkózik» RAM. 101. | kUfa *ši-γol* «harcsa» s-laute 54. kM. *ši-γol* WICHM. FUF. VI. 20. ~ nyK. *ši-γol* id. RAM. 132. | kP. *ši* GEN. 7. kUfa *šij* PAAS. s-laute 54. KSz. II. 124. kM. *šij* WICHM. FUF. VI. 20. kUr. *ši* WICHM. 214. 215. kCarM. *ši* PORK. 25. «ezüst» ~ nyK. *ši* id. RAM. 132. | kP. *šiktem: fujam š.* «panaszol» SZIL. 216. kE. *siam* «megver» BUD. CserSz. 44. kCarM. *šina* (plur. 1. pers.) «csépel» PORK. 21. ~ nyK. *šiam*, -äs «ver» RAM. 132. | kP. *šiste* SZIL. 219. kUfa *šiste* PAAS. s-laute 111. kM. *ši-štə* PAAS. FUF. VI. 20. kCarM. *ši-štə* PORK. 27. «harkály» ~ nyK. *ši-štə* id. RAM. 133. | kP. *tič* GEN. 58. kUfa *tič* KSz. II. 129. kCarM. *tič* PORK. 51. kUr. *tiš* WICHM. 224. «tele» ~ nyK. *tsits* id. RAM. 152. | kP. *ciem*, *čijem* SZIL. 20. kM. *tsie'm*, kUr. kCar. *tsie'm* FUF. VI. 29. «föölöttözik» ~ nyK. *tsiem*, -äs RAM. 157. *tsiem*, nyJar. *tsiem* WICHM. id. FUF. VI. 29. | kP. *čia* SZIL. 20. kM. *tsi-ä* WICHM. FUF. VI. 29. kCarM. *čia* PORK. 24. «szín, festék» ~ nyK. *tsi-ä* id. RAM. 157.

Az eredeti hang *i*; *miem*, *mijem* «megy» vocalisa csak a *j* (<*i*) hatása alatt lett *i*-vé. (Vö. md. *mehems*, *mähems*, f. *menee* stb.) Éppígy: kP. *i* SZIL. 37. kCar. *i* PORK. 1. kUr. *iž* (3. sz. birtokraggal) WICHM. 215. nyK. *i* RAM. 24. «jég» ~ kE. *ej*, *ij* BUD. CserSz. 3. TROIICKJ *ěj* SZIL. 43. id. (vö. mdE. *ej*, mdM. *áj*, *jáj*, zürj. *ji*, *ji*, votj. *je*, *d'e*, *d'ö*, *jö*) | kP. *iam*, *ijam* SZIL. 38. nyK. *iäm* RAM. 24. «úszik» ~ kE. *ejam*, *ajam* BUD. CserSz. 3. TROIICKJ *ejam* SZIL. 43. | nyK. *ip: tälip* «szikra» RAM. 25. ~ TROIICKJ *ějp* SZIL. 43. — Szintén ilyen eredetű a szókezdő *j* talán ebben: kP. *iške* SZIL. 42. kUr. *iškə* WICHM. 215. kCar. *iškə* PORK. 25. nyK. *iškə* RAM. 25. «ék, szeg» ~ mdM. *jäškä*, mdE. *iške*, *eske*, *eska* PAAS. ML. 75.

kP. kUfa kUr. Ny. *i* ~ kCarM. *ə*.

12. kP. *kiša* «nyom» GEN. 60. nyK. *kšä* «nyom, bázda» RAM. 49. ~ kCarM. *kaša* «nyom» SZIL. 78. | kP. *kit* SZIL. 78. kUfa *kit* PAAS. KSz. II. 126. kUr. *kitkəłš* *kidəš* «kézből kézbe» WICHM. 213. nyK. *kit* «kéz» RAM. 50. nyJar. *ki-D-lapa* «handfläche, flache hand» WICHM. FUF. VII. 42. ~ kCarM. *kət* id. PORK. 22. 53.

K. *i* ~ Ny. ?

13. kP. *šinjem* SZIL. 218. kM. kCar. *šindžém*, kUr. *šindžém* WICHM. FUF. VI. 24. «ül» ~ nyK. *šyndzem, šyndzem* id. RAM. 133. *šynzém* WICHM. FUF. VI. 24. nyJar. *šyndzém* id. WICHM. FUF. VI. 24. | kP. *šinja* GEN. 6. kUfa *šinj'a* PAAS. s-laute 34. kM. kCar. *šindža* kCar. *šinja* PORK. (M.) 52. (U.) 44. kUr. *šindža* WICHM. FUF. VI. 23. *šindža* WICHM. 223. «szem» ~ nyK. *šyndža, šyndža* id. RAM. 133. *šynža* WICHM. FUF. VI. 23. nyJar. *šyndža* id. FUF. VI. 23.

kP. kCar. kUr. *i* ~ Ny. ? ~ kCarM. *a*.

14. kP. *šinjem* GEN. 3. kM. kCar. *šindžém* WICHM. FUF. VI. 23. kCarM. *ok šinja* (tag. rag. 3. pers.) PORK. 53. kUr. *šindžém* FUF. VI. 23. «tud» ~ nyK. *šyndžás, šyndžás* RAM. 133. *šynzém*, nyJar. *šyndzém* id. FUF. VI. 23. ~ kCarU. *ok šonja* id. (tag. rag. 3. sz.) PORK. 35.

kP. *i* ~ Ny. ? ~ kCar. *a*.

15. kP. *šiner* «vászón» GEN. 17. ~ nyK. *maner* id. RAM. 79. ~ kCarU. *maner* id. PORK. 40. | kP. *kihelam* «fölkél (fekvéséből)» SZIL. 77. ~ nyK. *kyňalás* «fölebred», *kyňaltás* «fölebreszt» RAM. 50. ~ kCarM. *köneleš* (3. pers.) PORK. 25. *köneleš* (part.) PORK. 22. «fölkél» | kP. *kižat* «most» SZIL. 78. ~ nyK. *kžit* «nemsokára, mindjárt» RAM. 50. ~ kCarM. *kžat* «most» PORK. 13.

A 12—15. alatt felsorolt szók első szótagbeli hangzója nyilván szintén *i* volt.

K. *i* ~ Ny. *a*.

16. kP. *ilem* SZIL. 39. kCarN. *ilem* PORK. 10. kCarM. *ilaš* PORK. 2. kUr. *ilə* WICHM. 207. «él, lakik» ~ nyK. *a'láš* id. RAM. 20. | kP. *indeš* GEN. 57. *indeše* 58. kCar. *indeš* PORK. (U.) 18. (M.) 26. kUr. *indeš* WICHM. 230. «kilencz» ~ nyK. *əndekšə* id. RAM. 21. | kP. *iza, izaj* «nagybátya, testvérbátya» SZIL. 42. kCarM. *iza* «testvérbátya» PORK. 24. *izaj* id. PORK. 3. kUr. *izəšə* (3. szem. birtokraggal) id. WICHM. 217. ~ nyK. *əzə* («zűjem, əzəm 1. szem. birt.-raggal) id. RAM. 22. | kP. *irem* «melegszik» SZIL. 41. ~ nyK. *a'rəš* id. RAM. 21. | kP. *kiša* SZIL. 78. kCarN.

kisa PORK. 9. «pinty» ~ nyK. *kəsiä* id. RAM. 48. | kP. *čiče* SZIL. 32. kM. *tšvzi*, kMAZ. *tšvzi* WICHM. FUF. VI. 29. kCarM. *čičo* PORK. 24. kUr. *tšizi* WICHM. 214. «csecs, tögy» ~ nyK. *tsəzə* id. RAM. 152.

kP. kUfa kM. kUr. *i* ~ kCar. *i*, *ə* ~ nyK. *ə*.

17. kP. *kiñe* «kender» GEN. 42. ~ kCarM. *kəñe* id. PORK. 24. 26. kCarU. *kənem* (acc. *n!*) PORK. 39. ~ nyK. *kəñe* id. RAM. 46. | kP. *kiške* GEN. 15. kUr. *kiškə* WICHM. 213. «kigyó» ~ kCarM. *kiška* id. PORK. 27. 30. *kəškə-βui-soja* «kragen mit muscheln besetzt» PORK. 52. ~ nyK. *kəška* «kigyó» RAM. 48. | kP. *kičekem* «lovat befog» SZIL. 76. kUr. *kiškälən* (frequ. hat. igenév) WICHM. 218. ~ kCarU. *kičekem* id. PORK. 17. 40. kCarM. *kəčekem* id. PORK. 52. 5. 27. ~ nyK. *kətskem*, -*áš* id. RAM. 48. | kP. *šide* «harag, gyűlölet» SZIL. 217. ~ kE. *šerde*, *širde* «harag» BUD. CserSz. 43. ~ nyK. *šəðə* id. RAM. 129. | kP. *šičš* GEN. 8. *šikš* GEN. 15. kUfa *šikš* PAAS. KSz. II. 127. kUr. *šikšš* WICHM. 215. «füst» ~ kCarU. *šičš* PORK. 18. 19. *šičšəm* (acc.) PORK. 15. kCarM. *šəčš* id. PORK. 25. ~ nyK. *šəčšš* id. RAM. 130. | kP. *šičte* GEN. 56. kUfa *šičte* PAAS. s-laute 112. kM. *šičta* WICHM. FUF. VI. 20. «viasz» ~ kCarU. *šičta* id. PORK. 45. ~ nyK. *šəšta* id. RAM. 132.

K. *i* ~ nyK. *ə*.

18. kP. *βič* GEN. 7. kCar. *βič* PORK. (U.) 41, (M.) 39. kUr. *βičš* WICHM. 227. «öt» (adi.) ~ nyK. *βəčts* id. RAM. 19.; kP. *βičət* id. (abs.) SZIL. 283. ~ nyK. *βəčəət* id. RAM. 19.

A nyK.-ban a β hatása alatt ment végbe a labializálódás.

kP. kUr. *i* ~ kCar. *i*, *ə* ~ nyK. *ə*.

19. kP. *βičkəž* «erős (szél)» GEN. 72. kUr. *βičkiž* «vékony, keskeny» WICHM. 19. ~ kCarU. *βičkiž* id. PORK. 41. 44. kCarM. *βəčkəž* id. PORK. 45. 48. ~ nyK. *βəčtskəž* id. RAM. 19. | kP. *βičkemše* «sötét, sötétség» SZIL. 164. ~ kCarM. *βəčkeməš* «sötétség» PORK. 53. 57. kCarN. *βəčkeməšaldəš* (inf.) «besötétedik» PORK. 10. ~ nyK. *βəčts* «teljesen bezárt; sötétség»; *βəčts-keməš* «sötétség, sötét» RAM. 112.

Szintén az ajakhangú *p* és *β* után áll az *ə* hang.

K. *i, ə* ~ nyK. *ə*.

20. kP. *pižarem* SZIL. 166. *pəžarem* SZIL. 169. kUfa *pəžarem* PAAS. FUF. II. 187. kCarN. *pəžarne'n* (hat. igenév) PORK. 22. «nyom, sajtól» ~ nyK. *pəžəräs* id. RAM. 113. | kP. *pižle*, *pižle* SZIL. 166. kUfa *pəžlə* PAAS. FUF. II. 187. «sorbus aucuparia» kUr. *pižlě-γitskě* «vörösberkenye» WICHM. 207. ~ nyK. *pəžəə'lmä* «eberkirsche» RAM. 113.

A magánhangzó labializálódása a nyK.-ben itt is csak ajakhangú mássalhangzó után történt meg.

kP. *i* ~ nyK. *ü*.

21. kP. *piktem* «megfojt» SZIL. 164. kE. *piktem* id. BUD. CserSz. 70. ~ nyK. *püktäs* id. RAM. 107.

K. *ö* ~ Ny. *ö*.

22. kP. *jörem* «elalszik» SZIL. 57. kCarM. *d'öräktə* «oltsd el!» PORK. 23. kUr. *jöräktě* id. WICHM. 209. ~ nyK. *jöräs* «elalszik» RAM. 34. | kP. *jörem* «gördít», *jöram* «eldül» SZIL. 57. kCarM. *d'örle* (præt. 3. pers.) «földül» PORK. 22. ~ nyK. *jörem*, *-äs* «abwerfen» RAM. 34. | kP. *körjö* GEN. 56. kUfa *körjö* PAAS. KSz. II. 129. kCarU. *körjə* PORK. 43. kUr. *körjě* WICHM. 222. «belseje vminek» ~ nyK. *körjə* id. RAM. 58. | kP. *mör* «földi eper» GEN. 73. kM. *mör*, kUr. kCar. *mörə* «gartenerdbeere» WICHM. NYK. XXXVIII. 275. kCarM. *mörə* «földi eper» PORK. 46. ~ nyK. *mör* id.; «bogyó» RAM. 80. *mör*, nyJar. *mör* «bogyó» WICHM. NYK. XXXVIII. 275. | kP. *nörem*, *nörem* «ázik» SZIL. 138. kUr. *nöralnä* (frequ. præt. plur. 1. pers.) WICHM. 242. ~ nyK. *nöräs* id. RAM. 88. | kP. *nörjö* «porezogó» SZIL. 138. ~ nyK. *nörjə* id. RAM. 88. | kE. *öram* «csodálkozik» BUD. CserSz. 12. kCarM. *örän* (præt. 3. pers.) «megijed» PORK. 2. ~ nyK. *öräm*, *-äs* «zavarba jut. megzavarodik» RAM. 93. | kP. *ördem* «hízik» SZIL. 150. ~ nyK. *ördäm*, *-äs* id. RAM. 93. | kP. *ördəž* «oldal; félreeső, idegen» SZIL. 150. kCarN. *ördəžəna* «oldal-deszka» PORK. 11. kCarM. *ördəškərak* «kissé félre» PORK. 9. ~ nyK. *ördəž* «oldal»; *ördəž* «idegen, messziről való», *ördəštə* loc. *ördəškə* lat. RAM. 93. | kP. *örš* «bajusz» SZIL. 151. ~ nyK. *örəš* «pelyhedző bajusz; dér» RAM. 94. | kP. *ört* «lélek, bátorság» GEN. 68. ~ nyK. *ört* «ijedtség», *ört* *keäs* «kővé válik (az ijedt-

ségtől)» RAM. 93. | kP. *örtner* SZIL. 152. kCarU. *örtner* PORK. 44. «nyereg» ~ nyK. *örtner* id. RAM. 93. | kP. *pörš* «zuzmara (a fán)» SZIL. 174. kUr. *pörš* id. WICHM. 207. kE. *pöröš* id. Bud. CserSz. 74. ~ nyK. *pöršü'gšä* «reif» RAM. 104. | kP. *pörtem* «megfordít, kanyarít», *pörtam* «fordul, körüljár» SZIL. 174. ~ nyK. *pörtäs* «drehen, wenden» RAM. 104. | kP. *pörž* «az asszony v. a férj öcsese» SZIL. 174. kCarM. *pöräž* «a férj öcsese» PORK. 47. ~ nyK. *pöräž* «a férj öcsese (az asszonynál is fiatalabb)» RAM. 104. | kP. *pöčäs* «kransbeere» SZIL. 169. ~ nyK. *pöčšäž* «veres áfonya» RAM. 104. | kP. *sör* «szöglet, él» SZIL. 268. kM. *sör* «kante, seite» WICHM. FUF. VI. 21. kCarM. *sör* «széle vminek» PORK. 49. ~ nyK. *sör* «él, szöglet» RAM. 135. | kP. *sörem* «fölbont, fölfejt, lebeszél» SZIL. 228. kM. *sörém* «fölfejt», kCar. kUr. *sörém* id. WICHM. FUF. VI. 18. ~ nyK. nyJar. *sörém* id. WICHM. FUF. VI. 18. | kP. *sörtüö* SZIL. 229. [? *sörtüö* GEN. 7.], kUfa *sörtüö* PAAS. s-laute 26. kM. *sör'düö* WICHM. FUF. VI. 21. «arany» ~ nyK. *sörtüö* id. RAM. 136. | kP. *törrem* «szökik, ugrik» SZIL. 253. kCarU. *törren* (hat. igenév) id. PORK. 16. ~ nyK. *töräš, ä* id. RAM. 148.

K. ö ~ nyK. ü.

23. kP. *kö* «ki?» GEN. 63. kUr. *kö* id. WICHM. 208. kE. *kö* id. Bud. CserSz. 25. [kCar. *ke* id. PORK. (U.) 43. (M.) 3.] ~ nyK. *kü* «ki? (teljesen ismeretlenről)» RAM. 60. | kP. *lölpö* «égerfa» SZIL. 114. kCarM. *nörpə* «ismeretlen fa» PORK. 48. kE. *lörpö* «jegenyefenyő, pinus abies» Bud. CserSz. 91. ~ nyK. *lülpə* «égerfa» RAM. 72. | kP. *löttam* «emel», *löttam* «emelkedik» SZIL. 114. kCarU. *nöлта* «épít» (3. pers.) PORK. 38. kUr. *nöltten* (hat. igenév) WICHM. 243. ~ nyK. *lültem* «fölemel, fölállít», *lültäm, -äs* «fölemelkedik, fölegyenesedik» RAM. 72. | kP. *nöšmö* SZIL. 138. kCarM. *nöšmə* PORK. 8, 27. «mag» ~ nyK. *nüšmə* id. RAM. 88. | kP. *nöštalam* «gyúr» SZIL. 138. ~ nyK. *nüštaläm, -äs* «gyúr; fürdik» RAM. 88.

K. ö ~ nyK. ə.

24. kP. *möngö* «hátra való, nem egyenlő, hitványabb»; *mönges* «vissza, haza» SZIL. 126. kUr. *möngö* WICHM. 211. kCar. *mö'ngə* PORK. 9. «után» ~ nyK. *mə'ngə's* «zurück, wieder» RAM. 84.

kP. ö ~ nyK. ő.

25. kP. *sőnzalam* «nyerít» GEN. 47. ~ nyK. *šānʒalaš* id. RAM. 139.

K. ü ~ nyK. e.

26. kP. *küleş* SZIL. 96. kUr. *küleš* WICHM. 206. kCar. *küleš* PORK. 3. «kell, szükségés» ~ nyK. *ke'láš, -eš* id. RAM. 44.

K. ü ~ nyK. i.

27. kP. *büdem* SZIL. 287. kCarU. *büden* PORK. 28. «vezet» ~ nyK. *βi'dáš* id. RAM. 14. | kCarU. *βüta* «istálló» PORK. 28. ~ nyK. *βitā* «kis istálló; szalmakunyhó» RAM. 14.

βüdem «vezet» ü-je, úgy látszik, a labialis mássalhangzó hatása folytán támadt. Vö. mdM. *veda-, vetə-,* mdE. *veda-, vit'i-* «führen, leiten, bringen» PAAS. FUF. VII. 11. | f. *vetää* «húz».

K. ü ~ Ny. ü.

28. kP. *büdem* «vet (säen), szór» SZIL. 287. kUfa *βüdümö* (part. præter.) PAAS. KSz. II. 201. kCar. *üdaš* (inf.) PORK. (M.) 8. (U.) 39. kUr. *βüdaš* (inf.) WICHM. 206. «vet» ~ nyK. *ü'dem, -aš* id. RAM. 161. | kP. *jüam* SZIL. 59. kUfa *ida jüj* (tag. rag. imp. plur. 2. pers.), *jüjan* (hat. igenév) PAAS. KSz. II. 131. *jüjam* MNyh.³ 39. kCarU. *d'üeš* (3. pers.), kUr. *d'üaš* (inf.) WICHM. 233. «iszik» ~ nyK. *jüäm, -aš* RAM. 35. | kP. *jüštö* «hideg, hidegség» SZIL. 61. kCarU. *d'üštə* «hideg» PORK. 28. [TROICKIJ *ju gušto* SZIL. 61.] ~ nyK. *üštə* «hideg, fagyos» RAM. 161. | kP. *kü* GEN. 46. kUfa *küj* MNyh.³ 38. kCarM. *kü* PORK. 27. kUr. *kü* WICHM. 221. «kö» ~ nyK. *kü* id. RAM. 60. | kP. *küam* «megérik, megfő, megsül» SZIL. 92. kUfa *küjšö* («sütött») PAAS. KSz. II. 206. kCarM. *küeš* (3. pers.) PORK. 47. *küäš* (inf.) 56. «megfő, érik» kUr. *küšə* «érett» WICHM. 237. ~ nyK. *küäm, -eš, -aš* «megfő, megérik» RAM. 60. | kP. *kükšö* «magas» GEN. 66. kCarN. *kükšən* «fönt» PORK. 34. ~ nyK. *kükšə* «magas, hochgewachsen» RAM. 60. | kP. *küšəl* «fölső» GEN. 59. *küšan* «föl» SZIL. 101. *küškö* id. 102. *küšnö* «fönt» GEN. 64. kUfa *küšnö* «fönt» PAAS. KSz. II. 202. *küšəčən* «föülről» PAAS. KSz. II. 131. kCarM. *küšəl* «fölső» HÄM. 2. *küšnə* «fönt» PORK. 22. *küšəčən* «föülről» PORK. 32. kUr. *küšütš* «föülről» ~ nyK. *küšəl* RAM.

61. *küšän, küškə, küšnə, küša_ots* id. RAM. 60. | kP. *lüja* (3. pers.) GEN. 21. kCarU. *lüšəm* PORK. 38. kCarM. *lüšəm* (vagy *lišəm*) PORK. 45. kUr. *lüälän* (frequ. hat. igenév) WICHM. 231. kE. *lüe'm* BUD. CserSz. 91. «ló» ~ nyK. *lü'äs* id. RAM. 72. | kP. *lüdam* SZIL. 116. kCarM. *ot lüt* (tag. rag. 2. pers.) PORK. 1. «félni» kUr. *om lüðəktə* «nem ijesztelek» WICHM. 226. ~ nyK. *lüdäm, -äs* «félni» RAM. 72. | kP. *lüðö* SZIL. 117. kUfa *rüðö* NyK. XXXVIII. 192. «csapda» ~ nyK. *lüðə* id. RAM. 72. | kP. *mü* SZIL. 127. kCarU. *mü* PORK. 43. «méz» ~ nyK. *mü* id. RAM. 81. | kP. *mükš* GEN. 59. *müxš* SZIL. 128. kUfa *mükš* PAAS. KSz. II. 129. kCarU. *mükš* PORK. 16. *müxš* 35. kCarM. *mü'γəš* 26. kUr. *mükš* WICHM. 219. «méh» ~ nyK. *mü'kxš* id. RAM. 81. | kP. *pü* GEN. 178. kCarM. *pü* PORK. 24. kUr. *pü* WICHM. 213. «fog» ~ nyK. *pü* id. RAM. 107. | kP. *püxš* «dió» SZIL. 180. kCarM. *pü'γəš* «mogyoró» PORK. 25. 54. kUr. *pükxš* id. WICHM. 225. ~ nyK. *pükxš* id. RAM. 107. | kP. *püktem* «kotlik» SZIL. 181. ~ nyK. *püktem* id. RAM. 107. | kP. *püzβüt* «izzadság» (βüt «víz») SZIL. 187. ~ nyK. *püzβə_ot* id. RAM. 107. | kP. *šü* SZIL. 230. kUfa *šüj* PAAS. s-laute 37. kM. *šüi* WICHM. FUF. VI. 21. kE. *šü, šüja* (TROICKI) s-laute 37. «nyak», kUr. *šüetəm* «nyakadat» WICHM. 236. ~ nyK. *šü* «nyak» RAM. 138. | kP. *šü* SZIL. 230. kUfa *šüj* PAAS. s-laute 53. kM. *šüi* WICHM. FUF. VI. 21. «szén», kCarU. *šü* «a fáklya hamva» PORK. 27. ~ nyK. *šü* «szén» RAM. 138. | kP. *šü* SZIL. 231. kUfa *šü, šüj* PAAS. s-laute 15. kM. *šüi*, kUr. kCar. *šü* WICHM. FUF. VI. 18. «genyedtség» ~ nyK. *šü* id. RAM. 138. *šü* (WICHM.), nyJar. *šü* id. WICHM. FUF. VI. 18. — kP. *šüam, šüjam* «genyed, rothad» SZIL. 231. kCarM. *ok šü* «nem rothad» PORK. 23. 8. ~ nyK. *šü'äs, šü'ès* «genyed» RAM. 135. | kP. *šüaltem* «mosogat, öblöget» SZIL. 231. kUr. *šüalten* «öblögetve» WICHM. 241. ~ nyK. *šü'ältäs* «öblöget, leöblít» RAM. 138. | kP. *šüdem* SZIL. 232. kCarM. *šüde'n* (hat. igenév) PORK. 2. «parancsol» ~ nyK. *šü'däs* id. RAM. 138. | kP. *šüðö* GEN. 48. kM. *šü'də* WICHM. FUF. VI. 21. kCarM. *šü'də* PORK. 26. kUr. *šü'də* WICHM. 212. «száz» ~ nyK. *šü'də* id. RAM. 138. | kP. *šüm* GEN. 78. kCarM. *šüm* PORK. 25. 31. kUr. *šüm* WICHM. 241. «szív» ~ nyK. *šüm* id. RAM. 138. | kP. *tüž* GEN. 57. kCarU. *tüž* PORK. 16. «terhes» ~ nyK. *tüž* id. RAM. 155. | kP. *cüktem* (és *ciktem*) SZIL. 28. «meggyújt» kM. *tšüktəm* id. WICHM. FUF. VI. 29. ~ nyK.

tšü·ktäs id. RAM. 158. *tšü·ktém* id. WICHM. FUF. VI. 29. | kP. *čüčam* SZIL. 27. kM. *tšü·tšá·m* WICHM. FUF. VI. 28. «bezár» ~ nyK. *tšütsám*, -*äs* id. RAM. 158. *tšü·tšám* id. WICHM. FUF. VI. 28. | kM. *tšütské·m*, kMAZ. *tšütské·m*, kUr. kCar. *tšütské·m* «auf einer stelle, mit den achseln zuckend, tanzen»; kCar. még «hockend od. kauern d hupfen» WICHM. FUF. VI. 36. ~ nyJar. *tsütském* «mit den achseln zucken» WICHM. FUF. VI. 36. | kP. *ü* «vaj» SZIL. 266. kUfa *üjan* «vajas» PAAS. KSz. II. 124. kCarM. *ü* «vaj» PORK. 24. kUr. *ü* id. WICHM. 208. ~ nyK. *ü* id. RAM. 161. | kP. *ülöl* «alul levő» GEN. 59. *ülkő* (lat.) GEN. 16. kUfa *ülčän* (abl.) PAAS. KSz. II. 131. kUr. *übüts* (abl.) WICHM. 208. ~ nyK. *ül-* «unter, unten»; *ülkə* (lat.), *ülnə* (loc.), *ülts*, *ültsən* (abl.) RAM. 161. | kP. *üp* SZIL. 271. kCarM. *üp* PORK. 24. kUr. *üp* WICHM. 216. «haj» ~ nyK. *üp* id. RAM. 161. | kP. *üps*, *üβs*, *üφs* SZIL. 271. kCarU. *üβs* PORK. 39. «illat» ~ nyK. *üps* id. RAM. 161. | kP. *üs* «bunkó» SZIL. 273. ~ nyK. *üs* «ein (runder) schlängel, klotz; mangelholz» RAM. 161. | kP. *üzam* SZIL. 275. kCarM. *üže·s* PORK. 2. «hív, meghív» ~ nyK. *üzám*, -*äs* id. RAM. 161.

Nem mindenütt eredeti a labialis hang. Megelőző ajakhangú mássalhangzó folytán jött létre ebben: cser. *βüdem*, *üdem* «vet»; vö. mdM. *vidəms* id. PAAS. ML. 35. | m. *vet* || cser. *ü* «vaj» *üjan* «vajas» ~ md. *vaj*, *voj* | zürj. *viž* | votj. *vej* | f. *voi* MNyh³. — A vocalis után eredetileg labiális mássalhangzó állt: cser. *kü*, *küj* «kö» ~ md. *kevé* PAAS. ML. 35. | f. *kivi* id. Úgy látszik, a nagyrészt már lekopott tövégi *j* is ily hatású volt, a mely néha szintén labialis eredetű (vö. *kü*, *küj*), pl. cser. *pü* «fog» ~ md. *pej*, *pej*, *pev* PAAS. ML. 35. | f. *pii* | votj. *piñ* id. WICHM. VVok. 25. || cser. *sü*, *süj* «nyak» ~ mdE. *šivē*, *šivā*, M. *šivā* PAAS. s-laute 37. | osztj. *sābət*, *sābal* KARJ. OL. 2. | vog. *sip*, *šip* MUNK. SZIL. || cser. *sü* «genyedtség» ~ md. *sij*, *si* PAAS. ML. 68. | m. *ev*.

K., nyK. *ü* ~ kCar. *ö*.

29. kP. *šüm* SZIL. 235. kUfa *šüm* PAAS. s-laute 35. kM. kUr. *šüm*, nyK. *ko·l·šüm* [nyJar. *ko·l·šüm*] «halpikkely» WICHM. FUF. VI. 24. ~ kCar. *šöm* és *šüm* id. WICHM. FUF. VI. 24. | kP. *šün* SZIL. 236. kUr. *šün*, kM. *šün*, nyK. nyJar. *šün* WICHM. FUF. VI. 18. «ín» ~ kCar. *šön* id. WICHM. FUF. VI. 18.

K. ü ~ nyK. u.

30. kP. *küzem* GEN. 4. kCar. *küzem* PORK. 46. kUr. *küzə* WICHM. 208. «fölmegy, fölmászik» ~ nyK. *ku'zaš* id. RAM. 59. (vö. md. *kužems* «hinaufsteigen» PAAS. ML. 26.) | kP. *püçö* SZIL. 179. kUfa *pü'şşö* PAAS. FUF. VII. 9. [kCar. *pi'čo* PORK. 6.] «rén-szarvas» ~ nyK. *put'sšö* id. RAM. 107. (vö. még kP. *šüam*, *šüjam* SZIL. 231. kCar. *šün* (præt.) PORK. 8. *ok šü* (tag. rag.) PORK. 23. nyK. *šü'äs*, *-əs* RAM. 135. «genyed, rothad» ~ kCar. *šuum* PORK. 51. nyK. *šuum* RAM. 136. «gähren».)

K. ü ~ nyK. u.

31. kP. *jük* GEN. 17. kUr. *d'ük* WICHM. 214. kCar. *jük* PORK. 9. «hang, kiáltás, zaj» ~ nyK. *juuk* «stimme, gesangweise» RAM. 34. | kP. *jür* GEN. 72. kUr. *d'ür* WICHM. 206. kCar. *d'ür* PORK. (U.) 35. (N.) 19. «esó» ~ nyK. *ju'ur* id. RAM. 34.

Az *u* hang az előző *j* hatása alatt jött létre.

K. ü ~ Ny. ə.

32. kP. *kür*, *kür* «vastag hársfaháncs» SZIL. 99. kCar. *kür* «hársfaháncs» PORK. 28. ~ nyK. *kər* id. RAM. 4. | kP. *kürthö* GEN. 15. kCarM. *kürtnə* PORK. 27. kUr. *kürdnə* WICHM. 212. «vas» ~ nyK. *kərtnə* és *kərtni* (elavult) id. RAM. 47. | kP. *küžrö* SZIL. 104. kCarM. *küžra* PORK. 45. «vastag» ~ nyK. *kəžra* id. RAM. 49. | kP. *nüškö* «tomba» SZIL. 140. ~ nyK. *nəškə* id. RAM. 87. | kP. *nüžam* «vakar» SZIL. 140. ~ nyK. *nəžəm*, *-äs* «vakar, borotvál» RAM. 87. *nü'zäs* id. RAM. 89. | kP. *šüðər* «orsó, tengely» SZIL. 232. kCar. *šüðər* «orsó» PORK. (U.) 41. (M.) 26. kUr. *šüðər* id. WICHM. 213. ~ nyK. *šəðər* id. RAM. 129. | kP. *šüðəs* «abrincs» GEN. 48. kUfa *šüðəs* «karika, abroncs, koszorú» PAAS. s-laute 45. kM. *šü'ðəs* «abrincs» WICHM. FUF. VI. 21. kCarM. *šüðə-š üðəšan* «százabrincsú» PORK. 26. kE. *šüdtükš* «abrincs» BUD. CserSz. 50. ~ nyK. *šəðəs* id. RAM. 130. | kP. *šüjərem*, *šüðrem* «fon; húz, vonszol» SZIL. 23. kCarU. *šüðə're'n* (hat. igenév) «vonszol» PORK. 29. ~ nyK. *šəðə'rem*, *-äs* «fon»; *šəðərkä'läs* «die füsse schleppen, schürfend gehen» RAM. 130. | kP. *šükem* «taszít» SZIL. 233. ~ nyK. *šəkäs* «taszít, tol» RAM. 130. | kP. *šülö* SZIL. 235. kUfa *šülö* PAAS. s-laute 19. kM. *šü'lo*, kUr. kCar. *šü'lö* WICHM. FUF. VI. 18. kCarM. *šülə* PORK. 6. »öl; faden, klafter»

~ nyK. *šal* id. RAM. 130. (WICHM.) FUF. VI. 18. [nyJar. *šū'ln* id. WICHM. FUF. VI. 18.] | kP. *šürjö* «arcz» SZIL. 237. kUr. *šürrem* (1. sz. birtokraggal) WICHM. 241. ~ nyK. *šərrə* id. RAM. 131. | kM. *šürro* «wald auf einer anhöhe, bergwald» WICHM. FUF. VI. 21. ~ nyK. *šərrə* «erdő» RAM. 130. | kP. *šürtö* «czérna, fonál; drót» SZIL. 237. kCarM. *šürde* «gedreht» PORK. 27. ~ nyK. *šərtə* «fonál, czérna» RAM. 131. | kP. *šüškam* «töm, betöm» SZIL. 238. kM. *šüškäm* «hineinstopfen» WICHM. FUF. VI. 21. kCarM. *šüškan* (hat. igenév) id. PORK. 6. *šüsmə ü* «köpült vaj» PORK. 51. ~ nyK. *šəškäs* «benyom, betol» RAM. 131. | kP. *šüškəlam* «vág (állatot)» SZIL. 238. ~ nyK. *šəškə'läs* «umbringen, abschlachten, abstechen» RAM. 132. | kP. *türbö* SZIL. 264. kCarM. *türbə* PORK. 45. «ajak» ~ nyK. *tərbə* id. RAM. 145. | kP. *türbənjam* «prüsszög» SZIL. 264. ~ nyK. *tərbən'dzäs* id. RAM. 145. | kP. *türedam* «vág, arat, nyír, borotvál» SZIL. 263. ~ nyK. *t're-däs* id. RAM. 145. | kM. *tšü'tšo*, kUr. *tšü'tšə*, *tü'tšə*, kCar. *tšü'tšü* «nagybátya, az anya testvére» ~ nyK. *tšə'tšə* id. nyJar. *tšə'tšə* id. FUF. VI. 32. | kP. *üðər* GEN. 14. kCar. *üðər* PORK. (M.) 2. (U.) 44. kUr. *üðər* WICHM. 208. «leány» ~ nyK. *əðər* id. RAM. 20. — kCarM. *üðəramas* PORK. 58. kUr. *üðəramas* WICHM. 208. «asszony» ~ nyK. *əðəramäs* id. RAM. 20. | kP. *ülöl* «alul levő» GEN. 59. kUfa *üləčən* «alulról» PAAS. KSz. II. 131. kUr. *ülütš* id. WICHM. 208. ~ nyK. *əβäl* «alsó», *əβälənə* (loc.), *əβälkə* (lat.), *əβäts*, *əβätsən* (abl.) RAM. 20. [Vö. nyK. *ül-* «unter, unten»; *ülkə* (lat.), *ülnə* (loc.), *ülts*, *ültsən* (abl.) RAM. 161.] | kP. *üstö* SZIL. 274. kCarM. *üstə* PORK. 27. kUr. *üstəm* (1. sz. birtokraggal) WICHM. 229. «öv» ~ nyK. *əštə* id. RAM. 22.

K. ü ~ Ny. ə.

33. kP. *βüdəlam* «begöngyöl, fölteker» SZIL. 287. ~ nyK. *βə'ə'öläs* «einhüllen, einwickeln» RAM. 18. | kP. *βür*, *βür* SZIL. 288. kUfa *βür* PAAS. KSz. II. 127. kM. *βür*, kUr. kCar. *βür* WICHM. FUF. VI. 18. kCar. *βür* PORK. (M.) 7. (U.) 29. «vér» ~ nyK. *βə'r* id. RAM. 18. nyJar. *βnr* id. WICHM. FUF. VI. 18. | kP. *βüt* GEN. 2. *βüč* GEN. 58. [*βič* GEN. 4.], kCar. *βüt* PORK. (M.) 25. (U.) 28. kUr. *βüt* WICHM. 206. «víz» ~ nyK. *βə't* id. RAM. 18. | kE. *lüβäl* «alj, fenék» BUD. CserSz. 92. ~ nyK. *lə'βäl* «unter, unten»; *lə'βälənə* «alatt», *lə'βäkə* «alá», *lə'βäts* «alól»

RAM. 74. | kP. *lüm* SZIL. 117. kUfa *lüm* PAAS. KSz. II. 206. «név» ~ nyK. *löm* id. RAM. 74. | kP. *münder* «messze» SZIL. 129. kCarU. *münder* id. PORK. Aik. III. 122. kUr. *mündür* id. WICHM. 221. ~ nyK. *məndər* id. RAM. 84. | kP. *müskər* GEN. 26. kCarM. *müskər* PORK. 26. kUr. *müskör* WICHM. 213. «has» ~ nyK. *məškar* id. RAM. 84. | kP. *pünzö* GEN. 40. kCar. *pünzö* PORK. (M.) 26. (U.) 27. kUr. *pündzö* WICHM. 216. «fenyő» ~ nyK. *pəndzə* «horst, hain, dichter hügel mit jungen fichte» RAM. 111. | kP. *rümbalyem* «szürkül, sötétedik» SZIL. 191. ~ nyK. *rəm* «szürkület», *rəmälɣə* «szürkület; szürkülő», *rəmälɣäs* «szürkül» RAM. 115. | kP. *šüβö* «áldozatra szánt darab, kenyér v. hús» GEN. 61. ~ nyK. *šəβä* «los; anteil (im spiele)» RAM. 140. | kP. *šüβal-βüt* SZIL. 239. kM. *šüβal-βüt* WICHM. FUF. VI. 21. «nyál» ~ nyK. *šəβal*, *šəβəɣβət* id. RAM. 140. — kP. *šüβedem*, *šüβalam* «köp» SZIL. 239. kUfa *šüβedem*, *šüβalam* id. *šüβaltəs* «köpés» PAAS. s-laute 33. ~ nyK. *šəβem*, -*äs* «speien, spucken»; *šəβe'däs* «spucken; in zwischenräumen regnen» RAM. 140.

A labialis hang részben a környező ajakhangú consonans miatt: cser. *βür*, *βər* «vér» ~ md. *vér*, *vär* | votj. *vér*, *vir* WICHM. VVok. 54. || cser. *βüt*, *βət* (de *βič* is) «víz» ~ md. *väd*, *ved* PAAS. ML. 73. | f. *vesi* || cser. *šüβal*, *šəβal* «nyál» ~ m. *šelje*, *šelgä*, *sälgä* id. PAAS. s-laute 33.

K. ü ~ nyK. ä.

34. kCar. *pünzalam* «kinyom» PORK. 16. ~ nyK. *pən'dza'las* «festbinden, anspannen, drall drehen, trocken drehen (wäsche)» RAM. 108. | kP. *püskalam* «szúr (rovar)» SZIL. 186. kCar. *ši oksam püškelen* «mit silbermünzen verziert» PORK. 40. ~ nyK. *pəš-kälas* «beissen, stechen»; *pəškäl* «stich beim brodieren» RAM. 110. | kP. *šüč* SZIL. 232. kUfa *šüč* PAAS. s-laute 14. kM. kCar. *šüts* WICHM. FUF. VI. 23. «korom» ~ nyK. *səts*, *šəts*, nyJar. *šəts* id. WICHM. FUF. VI. 23.

K. ü ~ Ny. ē (ə).

35. kP. *jülem*, *jülem* SZIL. 60. kM. *jü'lä*, kCar. *d'ü'lä* WICHM. FUF. VII. 53. *d'ülas* PORK. 44. [*d'ula* (!) PORK. 42.] kUr. *d'ülaš* (inf.) WICHM. FUF. VI. 36. *d'ülä* (3. pers.) WICHM. 214.

«ég» ~ nyK. *ĩđ'laš* RAM. 31. nyK. nyJar. *jđ'là* WICHM. FUF. VII. 53. «ég, meggyulad» | kP. *jüt* GEN. 72. kUfa *jüđäđäm* (2. sz. birt.-rag+acc.) PAAS. KSz. II. kCarN. *jüt* PORK. 11. kCarM. *đ'üt* PORK. 47. «éj» kUr. *đ'üt* «észak» ~ nyK. *ĩđt* «éj» RAM. 31.

K. ü ~ Ny. ı.

36. kP. *küć* «köröm» SZIL. 93. kUfa *küćan* «mit hufen» PAAS. KSz. II. 124. kUr. *küťš* «karom» WICHM. 206. ~ nyK. *küťš* «köröm, karom» RAM. 50. | kP. *küćem* «kér, koldul» SZIL. 93. kCarM. *küćämä* «eingeladen» PORK. 21. ~ nyK. *küťšem*, -*áš* «begehren, fragen»; *küťšəzə* «koldus» RAM. 50. *kəťšəzə* id. RAM. 48. | kP. *tüŋ* «tövég, kezdet» SZIL. 261. kCarM. *tüŋ* «wurzel-seite» PORK. 8. ~ nyK. *tüŋ* «a törzs alsó része» RAM. 146. | kP. *tüŋaləš* (3. pers.) GEN. 3. kCarN. *tüŋalət* (plur. 3. pers.) PORK. 11. kUr. *tüŋaləš* WICHM. 207. «kezd» ~ nyK. *tüŋgäläm*, -*áš* id. RAM. 147. | kP. *čüŋgem* «csíp, mar (kigyó)» SZIL. 29. kM. *tšüŋ-gə'm*, kCar. *tšüŋgalə'm*, kUr. *tšüŋgə'm* id. WICHM. FUF. VI. 32. ~ nyK. *tšüŋgáš* «picken, stechen» RAM. 158. *tšüŋgəm* «csíp, mar (kigyó)» nyJar. *tšüŋgəm* WICHM. FUF. VI. 32.

K. a (ä) ~ Ny. a.

37. kCarU. *βaštar* «jávör» PORK. 34. 47. kUr. *βaštar-je,tšđ* «hótalp» WICHM. 226. ~ nyK. *βaštar* «jávör» RAM. 10. | kCarU. *kangā* «sovány» PORK. 16. ~ nyK. *kangā* (ritka) «hart, steif, dicht» RAM. 38. | kM. kUr. kCar. *lap* «alacsony (asztal, szék, ház)» ~ nyK. nyJar. *lap* id. nyJar. még: «niederung» WICHM. FUF. VII. 42. | kP. *manam* «mond, szól» SZIL. 120. kUfa *manən* (hat. igenév) PAAS. KSz. II. 125. kUr. *ida man* (tag. rag. imp. plur. 2. pers.) WICHM. 209. id. ~ nyK. *manam*, -*áš* id. RAM. 76. | kP. *mardež* GEN. 59. kUfa *mardež* PAAS. KSz. II. 35. kCar. *mardež* PORK. (M.) 1. (U.) 15. kUr. *mardež* WICHM. 20. «szél, wind» ~ nyK. *ma'rdež* id. RAM. 77. | kP. *paškar* «schraube(?) oder unterlage, stall(?) für die saiten eines musikinstrumente» GEN. «szegek, melyekre a húrokat fölcavarják» Bud. CserSz. 68. «toboz, gyűjtőskatulya» (ТРОИЦКИ) SZIL. 159. kCarM. *peške-paška'r* «hordócsap» PORK. 27. ~ nyK. *paška'r* «klinke; wirbel (der violine u. der gusli)» RAM. 97. | kP. *pačas* «réteg, emelet» SZIL. 155. kCarM. *šüđə-βačəša'n* «százréttí» PORK. 27. kUr. *ik*

pa. tsás «egyszer» WICHM. 207. ~ nyK. *pašás* «mal, reihe, ordnung; lager» RAM. 97. | kP. *šaryenze* «nisse» SZIL. 212. kUfa *šaryinze* id. PAAS. s-laute 40. ~ nyK. *šarye'ne* «nisse, eier der läuse» RAM. 127. | kM. kCar. kUr. *taptem* «hämmern, schmieden (bes. äxte, sensen); nieten» ~ nyK. *taptem* id. WICHM. FUF. VII. 44. | kM. *tsárja'*, kMAZ. *tsárja'*, kUr. kCar. *tsárja'* «durchdringend, scharf (stimme, augen)» WICHM. FUF. VI. 34. ~ nyK. *tsar'ra* id. WICHM. FUF. VI. 34. *tsar'ra* «hell, durchdringend» RAM. 34. | kP. *časka* «nyír» GEN. 34. *časkar* «nyires» GEN. 77. kM. *tsáska'* «reisig», *tsáskar* id. «reisehaufe», kMAZ. *tsáska'* «reisig», *tsáska'r* id. «reisehaufe» WICHM. FUF. VI. 34. ~ nyK. *tsa'skër* «reis, reisig» RAM. 150. | kP. *čatkata* «rossz, kegyetlen» SZIL. 18. kM. *tsatkata'*, kMAZ. *tsatkata'* «accurat, genau, dicht u. gut gemacht (kleider, schuhe, pferdegeschirr)» WICHM. FUF. VI. 29. ~ nyK. *tsa'tkøn* «erdei szellem» RAM. 150. | kMAZ. *tsáz'ra'* «scharf, herb, sauer (von der bodenbeschaffenheit)», kUr. *tsáz'ra'*, *tsáz'rata* «heiter (stimme)» WICHM. FUF. VI. 34. ~ nyK. *tsaz'arta* «erős, keserű» RAM. 150. *tsaz'*, *tsaz'rata* «scharf, herb, bitter» WICHM. FUF. VI. 34.

Föltünő megőrzése az *a* hangnak mindkét nyelvjárásban. A nyugatiban különben *ä* lett.

K. *a* ~ Ny. *ä*.

38. kP. *ašnem* «tart, táplál» SZIL. 12. kCarM. *ašnena* (plur. 1. pers.) PORK. ~ nyK. *äsnäs* «öriz, ápol» RAM. 8. | kP. *aca* GEN. 27. voc. *acaj* GEN. 4. kCar. *a'tša* HÄM. 10. *aca* PORK. 21. kE. *ata* CserGr. NyK. VI. 196. «atya» ~ nyK. *ätä* id. voc. *äti* RAM. 8. | kP. *ate* GEN. 59. kUr. *ätə* WICHM. 241. «edény» ~ nyK. *ätə* id. RAM. 8. | kP. *βaja* «hosszú szőr az állatbőrön, gubancz» GEN. 66. ~ nyK. *βäjä* «verbrämung mit lämmerfell» RAM. 12. | kCarM. *βa'γəs* PORK. 27. kCarU. *βa'γs* PORK. 19. kUr. *βak's* WICHM. 217. «malom» ~ nyK. *βäk's* id. RAM. 12. | kP. *βa'γšam*, *βakšam* «kiterít, pallóz» SZIL. 277. kUr. *βak'sən* (hat. igenév) «kiterít» WICHM. 240. ~ nyK. *βäk'säm*, -äs «kiterít, pallóz» RAM. 12. | kP. -bal, -βal «oldal, fél»: *tembal* «ez az oldal», *tumbal* «az az oldal», *ümbal* «fölső rész», *tüžβal* «külső oldal», *kečəβal* «dél» SZIL. 277. kUr. *kə'tšəβal* «dél» WICHM. 206. *məlandə βal nə* «föld fölött» WICHM. 207. ~ nyK. -βäl

csak összetételekben: *alβäl* «alsó rész» RAM. 20. *l^oβäl* id. RAM. 74. *ketsβäl* «dél» RAM. 12. | kP. *βayem* «leleskedik, figyel, öröködik» SZIL. 277. ~ nyK. *βä'ngäs* «leleskedik, kémkedik» RAM. 12. | kE. *βapsš, βaβš* «háló» (TROICKIJ) SZIL. 276. ~ nyK. *βäp^oš* id. RAM. 12. | kP. *βara* GEN. 69. kÜr. *βara* WICHM. 215. «rúd, pózna» ~ nyK. *βärä* id. RAM. 12. | kP. *βarasš* «sólyom» GEN. 5. kCarM. *βarasš* «ölyv, héja» PORK. 23. kE. *βa'raksš* «héja» BUD. CserSz. ~ nyK. *βärüs* «héja» RAM. 12. | kP. *βaš* «szemközt, ellenében» GEN. 57. kCarM. *βaš-omsa* «doppeltüre» PORK. 26. kÜr. *βaš* «szembe» WICHM. 208. ~ nyK. *βäs* «szemben, átellenben» RAM. 12. | kCarU. 20. *βaša'k* «maradék» ~ nyK. *βäsäk* (elavult) id. RAM. 13. | kP. *βate* GEN. 14. kCar. *βatə* PORK. (M.) 2. (U.) 29. kÜr. *βätə* WICHM. 210. «asszony, feleség» ~ nyK. *βätə* «asszony» RAM. 13. | kP. *jakte* «mindennemű szálfa (fenyő, nyír)» SZIL. 46. kCarM. *d'akter* «szálfaerdő» PORK. 45. kÜr. *jaktə* «erdei fenyő» WICHM. 224. ~ nyK. *iäktə* «fenyő», *iä'kter* «fenyves» RAM. 29. | kCarM. *jangar* «redves (fa)» PORK. 26. ~ nyK. *jängär* id. RAM. 29. | kP. *üp-jarəm* «hajfűrt» GEN. 3. ~ nyK. *iärəm* «szalma», *üpiärəm* «haj» RAM. 29. | kCarM. *-kanə* «szor» PORK. 21. kÜr. *kandaš-kana* «nyolcezszor» WICHM. 232. *kum-γana* «háromszor» WICHM. 219. ~ nyK. *kəmgänük* «háromszor», *ləγänük* «tízszer» RAM. 42. | kP. *kandaše* GEN. 49. kCarM. *kandaš* PORK. 26. kÜr. *kandaš* WICHM. 223. «nyolcz» ~ nyK. *kändä'kšə* id. RAM. 42. | kP. *kanəl* «nyugodt, csendes» SZIL. 67. ~ nyK. *känəl* «bequem, bequemlichkeit» RAM. 42. | kP. *kap* SZIL. 67. kCarM. *kap* PORK. 45. «test» ~ nyK. *küp* id. RAM. 42. | kP. *naləm* «vesz, megvesz, elfogad» SZIL. 132. kÜfa *nal* (imp. sing. 2. pers.) PAAS. KSz. II. 126. kCarM. *naleš* (3. pers.) PORK. 25. kÜr. *naləš* (inf.) WICHM. 232. «vesz» ~ nyK. *näləm, -äš* «vesz, vásárol» RAM. 86. — kP. *nan kajem* (< *nalən kajem*) «elvisz, elvezet» SZIL. 133. kCarU. *nangaja'* (3. pers.) PORK. 29. [kCarM. *nəngajina* plur. 1. pers. PORK. 48.], kÜr. *nəngainə* (plur. 1. pers.) id. WICHM. 230. ~ nyK. *nənge'äs* (< *nälən + geäs*) id. RAM. 86. | kP. *-nare, -nar* «-nyi» SZIL. 133. ~ nyK. *närək* id.; *i(k) nārək* «ép anyyi», *tənärək* «annyi» RAM. 86. | kP. *parak* «női szeméremtest» SZIL. 158. ~ nyK. *pärək* id. RAM. 98. | kP. *paša* «munka» SZIL. 159. ~ nyK. *päsü* «arbeit, besorgung» RAM. 99. | kP. *šajek-sünzan* «kancsal» (RINGW.) SZIL. 209. ~ nyK. *šäi'k, šäi'k-šm'dzän* id.

RAM. 128. | kP. *šarange* SZIL. 212. kUfa *šaranye*, *šartno* PAAS. s-laute 106. kCarU. *šarangažo* (3. szem. birt.-raggal) PORK. 34. «füzfa» ~ nyK. *šartne* id. RAM. 129. | kP. *taše* «kütgém» SZIL. 244. kCarM. *tašə* «küt» PORK. 26. ~ nyK. *tä·βə*, «brunnenschwengel» RAM. 143. | kE. *čar* «vékony, ilia» BUD. CserSz. 38. ~ nyK. *tsär* «der seitenteil der weichen; der teil des weichen leibes, der sich an den beiden seiten zwischen der letzten (untersten) rippe und den hüftbein befindet» WICHM. FUF. VI. 34. | kM. *tsáza*, kMAz. *tsáza*, kUr. *tsáza*, kCar. *tsá·tsá* «kinderspielzeug, hübsches spielzeug; nett, hübsch» ~ nyK. nyJar. *tsä·tsä* id. WICHM. FUF. VI. 34.

A k. nyelvjárásokban maradt meg az eredeti hang. A csuvasból átvett szók is már átmentek e hangváltozáson (pl. kP. *šašem* GEN. 212. nyK. *šäšem* RAM. 127. «hint, szór» < cs. *sap* id. PAAS. CsuvSz. 114.

K. o ~ Ny. a.

39. kP. *šodar* «tögy» GEN. 24. ~ nyK. *šadār* id. RAM. 9. | kP. *šodo* «este», *šotno* «tegnap este» SZIL. 276. ~ nyK. *ša·dä*, *šartnə* id. RAM. 9. | kE. *šoktam* «megnyes, meghámoz» BUD. CserSz. 80. ~ nyK. *ša·ktäm*, -*äs* «schälen, die rinde von den bäumen nehmen» RAM. 9. | kP. *šolem* SZIL. 284. kCar. *šolaš* (inf.) PORK. (U.) 23. (M.) 24. kUr. *šolem* WICHM. 216. «leereszkedik, leszáll» ~ nyK. *ša·lem*, -*aš* «sich hinunterfallen lassen» RAM. 9. | kP. *šoljədo* «világos, világosság» SZIL. 285. kCarM. *šoljədə* «világos» PORK. 53. ~ nyK. *ša·ljədə* (elavult) «fehér» RAM. 9. — kP. *šoljaltam* «világít, fénylik» SZIL. 285. kCarM. *šoljaldeš* (3. pers.) «villámlik» PORK. 56. kUr. *šoljalteš* «ragyog» WICHM. 231. ~ nyK. *šaljaltəš* (elavult, csak választékos beszédben) «kivilágosodik» RAM. 9. | kP. *šondo* «szál, bot, bokor» SZIL. 285. kCarM. *kənžəla·βo·ndə* «orsó» PORK. 25. *šondə* «szár, bokor» PORK. 47. kUr. *tošar·šondə* «fejszenyél» WICHM. 245. ~ nyK. *pa·ndə* «bot; bokor» RAM. 95. | kP. *šonžem* «átkel a vízen» SZIL. 285. kCarM. *šonžaš* (inf.) id. PORK. 23. kCarM. *šonžə* «átkelés» PORK. 21. kUr. *šondžələš* (frequ. inf.) «átmegy» WICHM. 244. ~ nyK. *šan·džəš* «über einen fluss gehen u. fahren» RAM. 10. | kP. *šošt* «keresztül, át» SZIL. 285. kUr. *šošt* id. WICHM. 223. ~ nyK. *šašt* id. RAM. 10. | kP. *šaštareš* «elébe; ellen» SZIL. 286. ~

nyK. *βašta'rēs* id. RAM. 10. | kP. *βoštār* «vessző» SZIL. 286. *üster-βoštār* «seprű» SZIL. 274. kCarM. *βoštār* «ág» PORK. 24. *üster-r-βoštār* «seprű» PORK. 26. ~ nyK. *βaštār* «seprű; ág, galy» RAM. 11. | kP. *βot* «feszés kötél», *engeremše β.* «garn (nicht gewebe) der spinne» SZIL. 286. ~ nyK. *βat* «fonál, kötél» RAM. 11. | kP. *βožam*, *βožjam* «niederfallen, sich niederlegen, haften, anschlagen; geraten, kommen» SZIL. 286. kCarM. *βoze's* (3. pers.) «lefekszik» PORK. 25. kUr. *βožeš* id. WICHM. 208. ~ nyK. *βazam*, *-as* «esik, le hull, lefekszik; lenyugszik (a nap)» RAM. 11. | kP. *βož* «gyökér, ág, fog» SZIL. 286. kUfa *βoššam* (3. sz. birt.-rag + acc.) PAAS. KSz. II. 201. kCarM. *kornā-βož* «keresztút» PORK. 25. kUr. *kornā-βož* id. WICHM. 214. ~ nyK. *βaž* «gyökér; el-ágazás» RAM. 11. | kP. *joške* «-ig» SZIL. 58. ~ nyK. *ja'ktè* id. RAM. 27. | kP. *jol* SZIL. 55. kUfa *jol* PAAS. KSz. II. 205. kCarM. *jol* PORK. 58. kCarM. *d'ol* PORK. 19. 23. kUr. *jol* WICHM. 223. «láb» ~ nyK. *jal* id. RAM. 27. — kP. *jolaš* GEN. 28. kCarM. *d'ola's* PORK. 23. «nadrág» kE. *jolakš* «lábravaló, bugyogó» Bud. CserSz. 35. ~ nyK. *ja'laš* «nadrág» RAM. 27. | kP. *jolaštem* SZIL. 56. kCarM. *d'olašta* (3. pers.) PORK. 26. «megkötöz» ~ nyK. *jalštem*, *-as* id. RAM. 27. | kP. *jomam* «elvész, eltéved» SZIL. 56. ~ nyK. *jamam*, *-as* «verloren gehen, verunglücken» RAM. 27. | kP. *jonyez*, *jonyež* SZIL. 57. kCarM. *d'onyež* PORK. 17. «íj, kézíj» ~ nyK. *ja'ngèž* «bogen, armbrust; ein kleiner apparat, womit man wolle weicht» RAM. 28. | kP. *jonyžem*, *jonyežem* «öröl, rág» SZIL. 57. ~ nyK. *ja'ngəžaš* «kauen, wiederkauen», *ja'ngəštaš* «mahlen» RAM. 28. | kP. *joškar* GEN. 49. kCarM. *joška'r* PORK. 58. kCarU. *d'oška'r* PORK. 27. | kUr. *joškar* WICHM. 213. «vörös» ~ nyK. *ja'kšərrə* «vörös; tojás sárgája» RAM. 27. | kP. *kobašte* SZIL. 91. kUfa *kobašte* PAAS. KSz. II. 130. kM. *kobaštī*, kCar. kUr. *kobaštē* «bőr» ~ nyK. nyJar. *kaβaštē* id. WICHM. FUF. VII. 52. | kP. *koja* SZIL. 84. kUr. *koja* WICHM. 211. «kövér, kövérség» ~ nyK. *kajia* «fett, fleischreich» RAM. 36. | kP. *kojam* «mutatkozik, látszik, megjelenik, fénylik» SZIL. 84. kCarN. *kojdaleš* (3. pers.) «úgy látszik» PORK. 34. kUr. *kōjē* (præt. 3. pers.) «látszik» WICHM. 240. ~ nyK. *ka'iaš*, *kajes* «sich zeigen» RAM. 36. | kP. *kojašan* «vidám» GEN. 64. kCarM. *kojē* «tréfálkozás» PORK. 43. «öröm» 48. «játék» 55. kUr. *kojšəžə* (3. sz. birt.-raggal) «kérékedés» WICHM. 211. ~ nyK. *kajšəš* «unart, unbändigkeit», *ka'isən*

«stolz, trotzig; spielend, unbändig» RAM. 36. | kP. *kola* SZIL. 86. kUfa *kola* PAAS. II. 201. kUr. *kolā* WICHM. 208. «egér» ~ nyK. *ko'la* «egér; patkány» RAM. 37. | kP. *kondem* SZIL. 87. kUfa *kondō* (imp. sing. 2. pers.) PAAS. KSz. II. 206. kCarM. *konda's* (inf.) PORK. 2. kUr. *kondāššm* (præt. 1. pers.) WICHM. 232. «hoz» ~ nyK. *ka'ndaš* id. RAM. 38. | kP. *korana'm* «útról letér» SZIL. 88. ~ nyK. *karangaš* «entweichen, weg geben» RAM. 38. | kUr. *korem* «folyó» WICHM. 219. *korēmāšitō* (loc.) 206. ~ nyK. *kar'em* «hügeliges flussufer» RAM. 38. | kP. *korštem* «fáj» SZIL. 89. ~ nyK. *karštaš* «kränkeln, schmerzen» RAM. 39. | kP. *košar* (attr.) SZIL. 90. *košarje* (præd.) GEN. 57. kCarM. *košar'je* PORK. 21. «hegyes» ~ nyK. *kaša'rrā* «spitz, stehend», *kaša'r-βanda's* «spitzbärtig» RAM. 40. | kP. *košalam* «merít» SZIL. 90. ~ nyK. *kašta'laš* id. RAM. 40. | kP. *koštam* SZIL. 90. kCarM. *košta'm* PORK. 24. kCarU. *košte's* (3. pers.) PORK. 27. kUr. *košteš* WICHM. 213. ~ nyK. *ka'staš* «gehen, wandern, spazieren» RAM. 40. | kE. *koče* «keserű» (TROICKIJ) SZIL. 83. ~ nyK. *kà'tšō* id. RAM. 41. | kP. *koško* «savanyú» GEN. 58. ~ nyK. *ka'skš* «faul (von getränkent)» RAM. 40. | kP. *kočkam* SZIL. 83. kUfa *koč'kam* PAAS. s-laute 28. kUr. *kotškaš* (inf.) WICHM. 233. *kotškeš* (3. pers.) WICHM. 208. «eszik» ~ nyK. *kaš'kam*, -aš id. RAM. 39. | kE. *lođem* «kiváj» (TROICKIJ) SZIL. 113. ~ nyK. *ladaš* «einen einschnitt ins holz machen» RAM. 65. | kP. *loššange*, *loššange* «darázs» SZIL. 115. kUfa *loššarje* «käfer, mistkäfer» PAAS. s-laute 111. ~ nyK. *lap'šangō* «hummel (insect)» RAM. 67. | kP. *mo* GEN. 30. kCarM. *mo* PORK. 52. kUr. *mo* WICHM. 221. «mi?» ~ nyK. *ma* id. RAM. 76. | kP. *modam* SZIL. 125. kCarU. *modelda* (frequ. 3. pers.) PORK. 37. kUr. *modaš* (inf.) WICHM. 207. «játszik» ~ nyK. *mađaš* id. RAM. 76. | kP. *monar* «fenkő» GEN. 32. ~ nyK. *ma'nār* id. RAM. 77. | kP. *lomaš* «pózna, sövényléc» SZIL. 115. kE. *loma'kš* id. (TROICKIJ) SZIL. 115. *noma'kš* id. (TROICKIJ) SZIL. 138. kE. *loβakš* «vastag pózna» BUD.CserSz. 90. ~ nyK. *na'māš* «gespaltene junge bäume, zaunstangen» RAM. 85. | kP. *nošmo* «szájpadlás, kopoltyú» SZIL. 138. ~ nyK. *na'smā* «die kiemen» RAM. 86. | kP. *om*, *ot*, *o* (és *ořeš*) *ona*, *oda*, *ořat* GEN. kCar. *om* (és *ořom*), *ot*, *ok*, *ona* (és *ořna*), *oda* (és *ořada*), *ořat* PORK. tagadó ige ~ nyK. *am* (és *ařom*), *at* (*ařat*), *ak* (*ařeš*), *ana*, *ada*, *ařep* id. RAM. 1. | kP. *omas* «sátor, kunyhó», kE. *omakš* «kunyhó» BUD. CserSz. 10. ~ nyK. *a'māš* «zelt,

hütte, erdhütte» RAM. 3. | kP. *omo* GEN. 69. kCarM. *omə* PORK. 25. «alvás, álom» [kP. *umalem* SZIL. 269. *malas* GEN. 17. «alszik»] ~ nyK. *amalaš* «alszik, szunnyad» RAM. 3. [om «álmom» RAM. 91.] | kP. *onem* «gyúr» SZIL. 147. ~ nyK. *anaš* «backen, einen laib formen» RAM. 3. | kP. *onžem* SZIL. 148. kCarM. *onža* (3. pers.) PORK. 4. kUr. *onđzet* (sing. 2. pers.) WICHM. 210. «tekin, megnéz, utána néz» ~ nyK. *anđžas* (inf.), *anđe-đä* (plur. 2. pers.) «betrachten, nachsehen, berichtigen» RAM. 4. | kP. *onžal* GEN. 56. «eleje vminek, elül levő», kUfa *onž'al* «vorne» PAAS. KSz. II. 123. kCarM. *onđž'kē* «elé» HÄM. 5. *pörtenžal* (assim.) «ház előtt levő hely» PORK. 46. kUr. *onđž'el* WICHM. 228. *onđž'al* WICHM. MNyV. IV. 307. «előtt levő» ~ nyK. *anđzal* «vordere, das vordere» RAM. 3. | kP. *onáš* «előre, el» GEN. 1. ~ nyK. *a'něš* «vorwärts, künftighin» RAM. 4. | kP. *oškal* «lépés», *oškalam* «lép, jár» SZIL. 153. kCarN. *oškalalam* (frequ. præt. 1. pers.) PORK. 34. ~ nyK. *a'skal* «lépés», *aške'dáš* «treten, gehen, steigen» RAM. 5. | kP. *ožno* SZIL. 154. kCarN. *ožnə* PORK. 9. «ezelőtt, előbb» ~ nyK. *ažnə* (elavult) «früher, vorlängst» RAM. 5. | kP. *pondaš* GEN. 2. kUr. *pondaš* WICHM. 212. «szakál» ~ nyK. *pa'n-daš* id. RAM. 95. *pandakš* (Lexicon Comparativum Metropolitanum) BUD. CserSz. 73. | kP. *poremeš* (3. pers.) «gyógyul», *poremd-* «gyógyít» GEN. 4. ~ nyK. *pare'mäs*, *pare'm'däs* id. RAM. 96. | kP. *pormo* «lócsimbó, bögöly» SZIL. 174. [kE. *purmo* «pöcsök, tabanus» BUD. CserSz. 76.] ~ nyK. *par'mə* «stechfliege, pferdesteher» RAM. 96. | kP. *pošem* «elszaporodik, buján terem» SZIL. 175. ~ nyK. *pašaš* «wimmelnd werden; stark zunehmen» RAM. 97. | kP. *pot* GEN. 2. kUfa *pot* PAAS. KSz. II. 123. kCarM. *pot* PORK. 25. kUr. *pot* WICHM. 214. «fazék» ~ nyK. *pat* id. RAM. 97. | kP. *poč* SZIL. 169. kCarM. *poč* PORK. 26. kUr. *poš* WICHM. 211. «vég, fark» ~ nyK. *paš* id. RAM. 97. — kP. *pošte* «vég; mögött, után» SZIL. 175. ~ nyK. *pašte'k* «nach, darauf» RAM. 97. | kP. *počanam* «hever» SZIL. 169. ~ nyK. *paša'ngas* «hömpölyög, hengereg» RAM. 97. | kP. *počam* «kinyit» SZIL. 169. kCarM. *počalde-š* (3. pers.) «kinyílik» PORK. 27. kUr. *pošša* (imp. plur. 2. pers.) «kinyit» WICHM. 232. ~ nyK. *paššaš* id. RAM. 98. | kUfa *poškaltaren* (hat. igenév) «leráz» PAAS. KSz. II. 126. kE. *poške'm* «kiráz, megráz» BUD. CserSz. 72. ~ nyK. *paš'kem*, *-aš* «schütteln, rütteln, schwingen, werfen» RAM. 98. |

kP. *šoyem* SZIL. 224. *šolyem* SZIL. 226. kCarM. *šoya* PORK. 25. *šolyə* (imp. 2. pers.) PORK. 21. kUr. *šofà* WICHM. 215. «áll» ~ nyK. *šalyem*, -aš id. RAM. 126. *šaya-lam*, -aš «sich erheben, stellen» RAM. 125. | kUfa *šojəl-* «das hintere»: *š.-jol* «hinterfuss», *šolno* (< *šojəlno*) «mögött», *šolko* (< *šojəlko*) «mögé», *šojəlč*, *šojč* «mögül» PAAS. s-laute 72. *šojlan* «utóbb» PAAS. KSz. II. 131. [kP.-ben a *j* hatása folytán palatalis hangzóval *šölnö*, *šölan*, *šölkö*, *šölc*, *šölcən* id. SZIL. 225—6.] ~ nyK. *šajəl*; *šajəlñä*, *šajkə*, *šajtsən* id. RAM. 125. | kP. *šoktem* «hangszeren játszik, cseng, hangzik» SZIL. 225. kCarM. *šoktəmə* (part. præt.) PORK. 24. ~ nyK. *šaktem*, -aš id. RAM. 125. | kP. *šokte* SZIL. 225. kCarM. *šokte* PORK. 50. «szita» ~ nyK. *šakte* id. RAM. 125. — kP. *šoktem* «szítál, kiszemel» SZIL. 225. kUfa *šoktem* «szítál» PAAS. s-laute 48. ~ nyK. *šaktem*, -aš id. RAM. 125. | kCarM. *šon a'n-pəl* «szivárvány» (*pəl* «felhő») PORK. 27. ~ nyK. *šanaβəl* id. RAM. 126. | kP. *šopem* «savanyodik» SZIL. 228. ~ nyK. *šapem*, -aš id. RAM. 126. — kP. *šopo* SZIL. 228. kCarM. *šopə* PORK. 23. «savanyú» ~ nyK. *šapə* id. RAM. 126. | kP. *šopke* GEN. 46. *šopke* SZIL. 227. kCar. *šopke* PORK. (M.) 45. (U.) 28. kUr. *šopke* WICHM. 217. «nyárfa» ~ nyK. *šapki* id. RAM. 127. | kP. *šopšar* SZIL. 228. kCarM. *šopšar* PORK. 23. «létra (ágas fából)» ~ nyK. *šapšar* «ein ästiges, langes holz an der rieke» RAM. 127. | kP. *šoptər* GEN. 6. kUfa *šoptər* PAAS. s-laute 85. kCarU. *šoptər* PORK. 39. «ribiszke» ~ nyK. *šaptər* «ribiszke, szőlő» RAM. 129. | kP. *šoram* «zum stuhl gehen, durchfall haben» SZIL. 228. kUr. *ok šor* (tag. rag. 3. pers.) WICHM. 211. ~ nyK. *šaraš* id. RAM. 127.*) | kP. *šordə* GEN. 60. kCarM. *šorđə* PORK. 6. ~ nyK. *šarđə* id. RAM. 127. | kP. *šočam* SZIL. 223. kUfa *šočam* PAAS. KSz. II. 35. kM. *šotšam* kUr. kCar. *šotšám*, kE. *čočam*, *šočam* BUD. CserSz. 40. «születik» ~ nyK. *šatšám* id. RAM. 127. *šə'tšam* WICHM. FUF. VI. 33. nyJar. *šə'tšam* id. WICHM. FUF. VI. 33. | kP. *toškem* «lép, tapos, tipor» SZIL. 254. kCarU. *toškaləm* (frequ. præt. 1. pers.) PORK. 43. *toška'ltəš* «létra» PORK. 23. kUr. *om toškal* «nem tiporlak» WICHM. 226. *toškaltəš* «lépcső» WICHM.

*) Vö. kP. *šur* GEN. 236. kCarM. *šur* PORK. 24. *šor* PORK. 25. «kot, dreck» ~ nyK. *šor* «schmutz, kot» RAM. 135. *šər* «kot, unrat, dreck» RAM. 140.

235. ~ nyK. *taškaš* «lép, sokáig áll vmin» RAM. 143. | kP. *ćoma* GEN. 57. kM. *tšoma*; kMAZ. *tšoma*; kUr. kCar. *tšoma* WICHM. FUF. VI. 29. «csikó» ~ nyK. *tsama* id. RAM. 149. nyJar. *tsa'ma* id. WICHM. FUF. VI. 29. | kP. *ćora* «feines häutchen unter der haut» SZIL. 26. kM. *tšora*; kMAZ. *tšora*; kUr. *tšora* «häutchen» WICHM. FUF. VI. 29. 30. ~ nyK. *tsara* id. RAM. 149. *tsa'ra* WICHM. FUF. VI. 29. nyJar. *tsa'ra* id. WICHM. FUF. VI. 30. [kCar. *tšar-* id. FUF. VI. 30.] | kP. *ćokčedo* «erős» (RINGW.) SZIL. 27. kCarM. *ćot* id. PORK. 22. ~ nyK. *tsat* «igen sűrű»; *tsatkədəš* «feszés» RAM. 150. | kP. *ćok*, *ćoka*, *ćokata* «vastag; sűrű (kása, fésű, fű)» SZIL. 25. kM. *tšokata* «dicht u. warm (zeug), voll, satt», kCar. *tšoka* «sűrű» WICHM. FUF. VI. 31. ~ nyK. *tsaka'ta* «dicht, fest, kompakt» WICHM. FUF. VI. 31. | kP. *ćonem* «ácsol» SZIL. 26. kM. *tšoněm*, kUr. kCar. *tšoněm* «zimmer, kerben» WICHM. FUF. VI. 31. ~ nyK. *tša'ngas* «einbauen, einschneiden» RAM. 157. *tša'ngem* WICHM. FUF. VI. 31. nyJar. *tsà'ngem* WICHM. FUF. VI. 31.

Itt kétségtelenül *ä* volt az eredeti hang, mely a két nyelv-járásban kétféleképpen fejlődött. SETÄLÄ is több szóban eredeti fu. *ä* hangot vesz fel (QuantWechs. 25.).

K. o ~ Ny. o.

40. kP. *βokten* GEN. 72. *pokten* id. SZIL. 171. kCarU. *βokten* id. PORK. 28. kUr. *βokten* WICHM. 231. «mellette, hosszában, mentén» ~ nyK. *βo'ktèn* «längs, auf» RAM. 15. *po'ktèn* «in der nähe, nahe» RAM. 102. | kP. *βopš* GEN. 59. kCarM. *βo'βəš* PORK. 25. «méhkas egy faüregben» ~ nyK. *βop'š* «waldbienenstock» RAM. 15. | kP. *jo'em* «folyik» SZIL. 54. kCarM. *jo'əšə* (part.) «folyó» PORK. 57. kCarU. *d'o'əšə* id. PORK. 38. kUr. *ok jə'əš* (tag. rag. 3. pers.) «folyik» WICHM. 209. ~ nyK. *jo'əš* id. RAM. 33. | kP. *kođam* «marad», *kođem* «hagy, hátrahagy, elhagy» SZIL. 83. kCarM. *kođe's* (3. pers.) «marad» PORK. 22. kUr. *kođas* (inf.) WICHM. 209. *kođenà* (plur. 1. pers.) WICHM. 230. «hagy», *kođəš* (3. pers.) «marad» WICHM. 208. ~ nyK. *kođam*, *kođem* id. RAM. 51. | kP. *kok* (adi.) GEN. 35., *koktat* (abs.) GEN. 13. kCarM. *kok* PORK. 26. «kettő» kCarU. *koktan* «ketten» PORK. 36. kUr. *kok* «kettő», *kəłə* «hús» WICHM. 214. ~ nyK. *kok*, *koktə* «kettő», *kəłə* «hús» RAM. 52. | kP. *kol* GEN. 85. kCarM. *kol* PORK. 27.

kUr. *kol* WICHM. 208. «hal» ~ nyK. *kol* id. RAM. 53. WICHM. FUF. VI. 24. nyJar. *kol* id. FUF. VI. 24. | kP. *kolam* SZIL. 85. kCarM. *kolat* (2. pers.), kUr. *koləš* (3. pers.) WICHM. 207. «hall» ~ nyK. *kolam*, -*aš* id. RAM. 53. | kP. *kole'm* SZIL. 86. kCar. *ok ko'la* (tag. rag. 3. pers.), kUr. *kolà* WICHM. 208. «meghal» ~ nyK. *kolem*, -*aš* id. RAM. 53. | kP. *koltem* SZIL. 87. kUfa *koltq* (imp. sing. 2. pers.) PAAS. KSz. II. 126. kCarU. *kolten* (hat. igenév) PORK. 40. kUr. *koltāšəm* (præt. 1. pers.) WICHM. 217. «küld, ereszt, leereszt» ~ nyK. *koltaš* «küld» RAM. 53. | kP. *kolmo* «lapát, kapa, evező» GEN. 53. ~ nyK. *kolmā* «spaten, schaufel» RAM. 57. | kP. *kom* «kenyérhég» SZIL. 87. ~ nyK. *kom* «die kruste (des brotes)», *pālydm* «himmel, wolkengewölbe» RAM. 54. | kP. *kombo* GEN. 44. kCarM. *komba* PORK. 4. kUr. *kombā* WICHM. 206. «lúd» ~ nyK. *kombā* id. RAM. 54. | kP. *komdāk* «hanyatt» GEN. 33. ~ nyK. *komdāk* id. RAM. 54. | kP. *kon* «szapu» SZIL. 87. ~ nyK. *kon* «laugenwasser» 54. 217. | kP. *koŋ la-namal* «hónalj» SZIL. 88. ~ nyK. *koŋgāla*, *koŋgā'la* «achselhöhle, achselstück (im hemde)» RAM. 54. | kP. *kormāž* SZIL. 89. kCar. *kormāž* PORK. (U.) 16. (M.) 25. kUr. *kormāškā* (lat.) WICHM. 214. «marok» ~ nyK. *kormāž* «faust, offene hand» RAM. 54. | kP. *korno* GEN. 69. kCarM. *korna* PORK. 25. kUr. *kornā* WICHM. 213. «barázda, út, csík» ~ nyK. *kornā* «weg, steig, pfad» RAM. 54. | kP. *koškem* «szárad», *koštem* «szárit» SZIL. 90. kCarM. *košte'n* (hat. igenév) «szárit» PORK. 7. ~ nyK. *koškaš*, *koštaš* id. RAM. 55. | kP. *kožla* «fenyves» GEN. 46. kUfa *kožla* id. PAAS. KSz. II. 129. kCarM. *kož* «fenyő» PORK. 31. kUr. *kožla* «erdő» WICHM. 210. ~ nyK. *kož* «fenyő», *kožlā* «fenyő; a Volga tulsó partja» RAM. 56. | kP. *lojalam* «hozzáér, talál» SZIL. 113. kUr. *lojaləš* «jut (neki)» WICHM. 208. ~ nyK. *lojaš*, *lojalam* «ökkel (szarvval)» RAM. 69. | kP. *lojar* SZIL. 114. kCarU. *loja'r* PORK. 23. kUr. *lojar* WICHM. 210. «torok» ~ nyK. *loje'r* «torok, nyak» RAM. 70. | kP. *loktem* «megront bővöléssel» SZIL. 114. kUfa *iđg loktq* (tag. rag. imp. plur. 2. pers.) id. ~ nyK. *loktem*, -*aš* «behexen, bezaubern» RAM. 70. | kP. *lombo* SZIL. 115. kCarM. *lomba* PORK. 52. «ahlkirschbaum, faulbeerbaum», kUr. *lomber* «zelniczeliget» WICHM. 227. ~ nyK. *lomba* «zelnicemeggy» CASTRÉN 66. | kP. *lomāž* «hamu» SZIL. 115. «homok» GEN. 22. kCarU. *lomāž* «hamu» PORK. 23. ~ nyK. *lomāž* id. RAM. 70. | kP. *mokš* SZIL. 125. kCarM. *mokšāž* (3. sz. birt.-raggal)

PORK. 31. *moγsəzə* (3. sz.) PORK. 25. «máj» ~ nyK. *mòkš* id. RAM. 79. | kP. *molo* SZIL. 125. kCarM. *mo'lə* PORK. 4. «más» ~ nyK. *mo'lə* «néhány, többi» RAM. 79. | kP. *moγər* GEN. 72. kUfa *moγər* PAAS. KSz. II. 127. kCarU. *moγər* PORK. 29. «test, oldal» ~ nyK. *mongər* id. RAM. 79. | kP. *nolyo* «szilfa (ulmus campestris)» SZIL. 137. [vö. kP. *nulyo* «fehér jegenye (abies picea)» SZIL. 139.] ~ nyK. *nolyə* «egy szilhez hasonló fa» RAM. 87. | kP. *oltem* «füt» SZIL. 145. ~ nyK. *oltaš* id. RAM. 91. | kP. *oγ* «mell» SZIL. 147. kCarM. *oγ* id. PORK. 2. *βüt-ongə* «hullám» PORK. 32. kUr. *oγ* «eleje» WICHM. 207. ~ nyK. *əγ* «mell» RAM. 92. | kP. *oγlaš* SZIL. 148. kCarU. *oγəlaš* PORK. 43. «áll» ~ nyK. *oγgəlaš* id. RAM. 92. | kP. *optem* «ugat» SZIL. 149. kUr. *ok optə* (tag. rag. 3. pers.) id. WICHM. 215. ~ nyK. *optəš* id. RAM. 92. | kP. *optem* SZIL. 149. kCarM. *opten* (praet. 3. pers.) PORK. 53. kUr. *optə* (3. pers.) WICHM. 209. «rak, rárok» ~ nyK. *optəš* id. RAM. 92. | kP. *podəlam* «szörpent, kanállal eszik» SZIL. 170. kCarU. *podəlat* (2. pers.) «szörpent» PORK. 43. ~ nyK. *podəlaš* «schlucken, verschlingen, manschen» RAM. 102. | kP. *pokšəl* SZIL. 171. kUr. *pokšəl* WICHM. 231. «középe vminek» ~ nyK. *pokšə'lβarńa* «középső ujj» RAM. 102. | kP. *pokšəm* GEN. 52. kCarU. *pokšəm* PORK. 40. «dér, fagy» ~ nyK. *po'kšəm* id. RAM. 102. | kP. *poktem* SZIL. 171. kUfa *poktə* (imp. 2. pers.) PAAS. KSz. II. 206. kUr. *poktələn* (frequ. hat. igenév) WICHM. 243. «hajt» ~ nyK. *po'ktaš* «treiben, jagen» RAM. 102. | kP. *poldəš* SZIL. 171. kCarU. *po'ltəš* PORK. 16. «gomb» kUr. *poltəšan* «gombos» WICHM. 229. ~ nyK. *po'ldəš* «gomb» RAM. 103. | kP. *pongo* «gomba» SZIL. 172. ~ nyK. *pongə* «schwamm, pilz, kornbrand, mehltau (der gerste)» RAM. 103. | kP. *poməš* «kebel» SZIL. 172. kCarM. *poməš* «öl» PORK. 31. ~ nyK. *pongəš* «kebel» RAM. 103.* | kP. *rok* «föld» GEN. 33. kCarM. *tuβra's-rok* «füllsel auf dem oberen boden» PORK. 26. ~ nyK. *rok* «erde, mull» RAM. 117. | kP. *šodo* «tüdő» SZIL. 224. ~ nyK. *šodə* id. RAM. 134. | kP. *šokšo* GEN. 56. kUfa *šokšəγəč* (abl.) PAAS. KSz. 201. kCarU. *šo'kšə* PORK. 16. kUr. *šokšə* WICHM. 206. «meleg, forró» ~ nyK. *šə'kšə* id. RAM. 134. | kP. *šokš*, *šoyš*, *šoyš* SZIL. 225. kUfa *šokš* PAAS. s-laute 70. «ruha-ujj» ~ nyK. *šə'kš* id. RAM. 134. | kP. *šolo* «bél» SZIL. 226. ~

* Vö. PAAS. FUF. VI. 240.

nyK. *sol* id. RAM. 134. | kP. *šolo* SZIL. 226. kCarU. *šolə* PORK. 41. «szilfa» kUr. *šolər* «szilfaliget» WICHM. 242. ~ nyK. *sol* «szilfa» RAM. 134. | kP. *šolam* «fő, bugyborékol» SZIL. 225. kCarM. *šoleš* (3. pers.) «fő» PORK. 31. kUr. *šoləš* «forr» WICHM. 214. ~ nyK. *šoleš*, *-aš* «kochen, sieden, gekocht werden, lärmern» RAM. 134. | kP. *šolem* «jégeső» GEN. 58. ~ nyK. *šolem* id. RAM. 135. | kP. *šoləštam* «lop», *šoləp* «titkon» SZIL. 226. kUfa *šolo-mari* «der gefährte des bräutigams, welcher ihm behülflich ist die braut wegzurauben», *šolštam* «lop» PAAS. *s-laute* 49. *idə šoləšt* (tag. rag. imp. plur. 2. pers.) PAAS. KSz. II. 131. ~ nyK. *šolə* «tolvaj», *šolštam*, *-aš* «lop» RAM. 135. | kP. *šoy* GEN. 29. kCarU. *šoy* PORK. 38. «hab» ~ nyK. *šoy* id. RAM. 135. | kP. *šongo* SZIL. 227. kCar. *šongə* PORK. (M.) 1. (U.) 28. «öreg» ~ nyK. *šongə* id. RAM. 135. | kP. *šošəm* GEN. 62. kCarM. *šošəm* PORK. 8. kE. *šošo* [šáššá] BUD. CserSz. 45. kUr. *šošəm* WICHM. 206. «tavasz» (er. acc. = «tavaszszal» ~ nyK. *šošəm* id. RAM. 135. | kP. *šož* GEN. 80. [kE. *šáž* BUD. CserSz. 45.] kM. kUr. kCar. *šož* WICHM. FUF. VI. 33. «árpa» ~ nyK. *šož* id. RAM. 136. WICHM. FUF. VI. 33. nyJar. *šož* id. WICHM. FUF. VI. 33. | kP. *tolam* SZIL. 251. kUfa *tolšəm* (præt. 1. pers.) PAAS. KSz. II. 206. kCarM. *toleš* (3. pers.) PORK. 22. kUr. *toleš* WICHM. 206. «jön» ~ nyK. *tolam*, *-aš* «jön, megérkezik» RAM. 142. | kP. *tošto* SZIL. 255. kCar. *toštə* PORK. (M.) 4. (U.) 19. kUr. *toštə* WICHM. 209. «ó, régi» ~ nyK. *toštə* id. RAM. 148. | kP. *čoņeštem* SZIL. 26. kM. *tšoneštem* WICHM. FUF. VI. 28. kUr. *tšonešten* (hat. igenév) WICHM. 217. «repül» ~ nyK. *tšoneštəš* id. RAM. 158.

Mindkét nyelvjárásban megmaradt az eredeti hang.

K. o ~ nyK. ō.

41. kP. *moštem* SZIL. 127. kCar. *ažna moštə* (tag. rag. præt. plur. 2. pers.) PORK. 46. «tud, ért» ~ nyK. *māštem*, *-aš* id. RAM. 83.

K. u ~ nyK. a.

42. kP. *umalem* «alszik» GEN. 5. (de: *malaš* *božžət* «aludni mennek» GEN. 17.) ~ nyK. *ama-laš* id. (vö. kP. *omo* GEN. 69. kCar. *omə* PORK. 25. nyK. *om* RAM. 91. «álom») | kP. *numalam* SZIL. 139. kUr. *numaləš* WICHM. 217. kCar. *numaleš*

PORK. 26. «visz, hord» ~ nyK. *nama'laš* id. RAM. 85. (vö. votj. G. *nuñi*, M. *nuni*, I. MU. *nuini* «führen, tragen, holen», zürjl. *nuni* «fortbringen» WICHM. VChr. 86.)

K. u ~ Ny. o.

43. kP. *ju* «varázsló ige» GEN. 50. ~ nyK. *jo* id. RAM. 33. — kP. *južo* «varázsló» SZIL. 62. ~ nyK. *jo'zā* «zauberer, hexenkämpfer» RAM. 33. | kP. *jua'lye* «nedves» SZIL. 59. ~ nyK. *ida'lyā* RAM. 33. [*iu'a'lyā* RAM. 34.] «hűvös, kissé hideg» | kP. *kuem* «ás» SZIL. 92. ~ nyK. *ko'aš* «graben, aufwerfen (mit dem spaten)» RAM. 51. | kP. *kuem* «sző» SZIL. 92. kCarU. *kušam* (præt. 1. pers.) id. PORK. 41. kUr. *kūmā* «szövés» WICHM. 215. ~ nyK. *ko'aš* «sző» RAM. 51. | kP. *kue* GEN. 63. kCarU. *kue* PORK. 40. kUr. *kue* WICHM. 218. «nyírfa» ~ nyK. *ko'ri* id. RAM. 52. | kP. *ku'zo* SZIL. 95. kUfa *ku'z* PAAS. KSz. II. 33. kCarM. *ku'u* PORK. 22. kUr. *ku'zu* WICHM. 208. «nagy» ~ nyK. *ko'zo* id. RAM. 52. | kP. *lušto* «között, mellett», *luēš* (lat.), *lu'žāc* (abl.) [vö. *surt-lo mēlande* «der boden eines landgutes»] SZIL. 116. ~ nyK. *lo* «das innere; zwischen, unter»; *loškā* (lat.), *loēš* (lat.), *lo'p'tsən* (abl.) RAM. 69. | kP. *muam* SZIL. 127. kCarN. *mu'am* PORK. 9. «talál» ~ nyK. *moam*, *-aš* id. RAM. 79. | kP. *nultem* «rág, rágcsál» SZIL. 139. ~ nyK. *no'ltāš* «wieder zu wehen anfangen, sich wieder öffnen»; *šušār nol'ta* «die wunde wird schlimmer u. schlimmer» RAM. 87. | kP. *ruem* SZIL. 190. kCarM. *ru'aš* (inf.) PORK. 6. «vág, levág» ~ nyK. *roem*, *-aš* id. RAM. 114. | kP. *šuum* SZIL. 231. kCarU. *šuum* PORK. 41. kUr. *šueš* WICHM. 209. «odaér, megérkezik» ~ nyK. *šoas*, *-eš* id. RAM. 134. | kP. *šue* SZIL. 233. kCarU. *šue* PORK. 39. kUr. *šue* WICHM. 242. «ritka, gyér» ~ nyK. *šoe* «undicht, porös» RAM. 134. | kP. *šue*: *kutko šue* «hangyaboly» GEN. 48. kCarM. *kutka-šue* id. PORK. 32. kUr. *kutka-šue* id. WICHM. 214. ~ nyK. *kātkā-šoe* id. RAM. 134. | kP. *šue* «gänsejäger, mergus merganser» SZIL. 204. kE. *šue* «récze» BUD. CserSz. 48. ~ nyK. *ala'šoe* «tauchente» RAM. 2. *šoje* (WIED.) BUD. 28. | kUfa *undō* (tő *undā-*) «(bären)spiess, stachel, insektenstachel» PAAS. FUF. VI. 240. kCarM. *u'mdā* «nyárs» PORK. 7. ~ nyK. *o'pada* «жало» (ТРОИЦКИЙ) PAAS. FUF. VI. 240.

K. u ~ Ny. u.

44. kP. *βuj* SZIL. 28. kCar. *βui* HÄM. 10. kUr. *βui* WICHM. 212. *βuǰm* (acc.) WICHM. 210. «fej, vég» ~ nyK. *βui* id. RAM. 16. | kP. *βulno* SZIL. 288. kCar. *βulnə* PORK. (N.) 34. (M.) 48. «ólom, ón» ~ nyK. *βulnə* id. RAM. 16. | kP. *kuas* «sekély víz» GEN. 32. kE. *kuakš* id. BUD. CserSz. 26. kUr. *kuas* id. WICHM. 220. ~ nyK. *ku'as* «sandbank; flach, untief» RAM. 57. | kP. *ku-dalam* SZIL. 93. kCarM. *ku-daleš* PORK. 24. kUr. *ku-daleš* WICHM. 216. «fut, vágtat, nyargal» ~ nyK. *ku-daleš*, -*aš* «rennen, galoppieren» RAM. 61. | kP. *ku-do* «siede u. waschhaus; gebärmutter» SZIL. 94. kUfa *kuδə* «ház» PAAS. KSz. II. 206. kCarM. *kuδə* id. PORK. 26. kUr. *kūδə* «kunyhó» WICHM. 229. ~ nyK. *kuδə* «ház» RAM. 57. | kP. *kujam* «den beischlaf ausüben» SZIL. 95. ~ nyK. *kuiaš* id. RAM. 58. | kP. *ku'kšo* SZIL. 96. kCar. *ku'kšo* PORK. (U.) 39. (M.) 21. kUr. *kukšə* WICHM. 208. «száraz» ~ nyK. *kukšə* id. RAM. 58. | kP. *kuktem* «összekuszál» SZIL. 96. ~ nyK. *kuktaš* id. RAM. 58. | kP. *kup* GEN. 72. kUr. kCar. *kup* WICHM. FUF. VII. 42. «mocsár» ~ nyJar. nyK. *kup* id. WICHM. FUF. VII. 42. | kP. *kurnəž* GEN. 1. kUr. *kurnəž* WICHM. 208. «holló» ~ nyK. *ku'rnəž* id. RAM. 58. | kP. *kuřəm* «életkor» SZIL. 100. kCarM. *kuřmeš* (lat.) PORK. 26. ~ nyK. *kuřəm* «jahrhundert, zeitalter, lebenszeit, ewigkeit» RAM. 59. | kP. *kuškam* «nő»; *kuštem* «növeszt, fölnevel» SZIL. 102. ~ nyK. *kuškam*, -*aš* «nő»; *kuštem* «erziehen, grossziehen» RAM. 59. | kP. *kuštem* SZIL. 102. kCarM. *kušta* (3. pers.) PORK. 26. kUr. *kuřšten* (hat. igenév) WICHM. 213. «tánczol» ~ nyK. *kuštem*, -*aš* id. RAM. 59. | kP. *kuštəlyə* «könnyű» SZIL. 102. kUr. *kuštəlyə* «könnyűség» WICHM. 220. ~ nyK. *kuštəlyə* «könnyű, gyöngye» RAM. 59. | kP. *kut* GEN. 7. kCarM. *kut* PORK. 27. kUr. *kut* WICHM. 227. «hat» ~ nyK. *kut* id. RAM. 59. | kUfa *kutkəš* «sas» PAAS. s-laute 28. ~ nyK. *kutškəž* id. RAM. 59. | kP. *kužo* GEN. 66. kUfa *kužə* PAAS. KSz. II. 127. kCarM. *kužə* PORK. 13. 46. *kužužə* (3. sz. birt. raggal) PORK. 48. kCarU. *kužu* PORK. 20. kUr. *kužu* WICHM. 206. «hosszú» ~ nyK. *kužə* id. RAM. 60. | kP. *lu* «csont» GEN. 4. kCarM. *luδəmə* «szálkátlan (hal)» PORK. 27. ~ nyK. *lū* «knochen, bein» RAM. 71. | kP. *lu* «tíz» GEN. 73. ~ nyK. *lu* RAM. 10. | kP. *lu-do* SZIL. 117. kCarM. *luδə* PORK. 1. «szürke» ~ nyK. *luδə*

id. RAM. 71. | kP. *muš* «csepü, kócz» SZIL. 130. kUr. *muš* «kócz» WICHM. 213. ~ nyK. *muš* «werg, hode, fasern» RAM. 80. | kP. *mužeděš* (3. pers.) «jósol» GEN. 4. *mužanše* «jós» SZIL. 131. ~ nyK. *mužedáš* «zaubern, wahrsagen; ahnen» RAM. 81. *mužan* «zauberer» RAM. 81. | kP. *nudo* «jüngere schwester des mannes od. der frau» SZIL. 138. ~ nyK. *nu'də* «schwester des mannes» RAM. 88. | kP. *nuž* «csalán» GEN. 1. ~ nyK. *nùž* id. RAM. 88. | kP. *nuž* «csuka» GEN. 27. ~ nyK. *nùž* id. RAM. 87. | kP. *pu* GEN. 66. kUfa *pu* PAAS. KSz. II. 35. kCar. *pu* PORK. (M.) 26. (U.) 23. kUr. *pu* WICHM. 212. «fa» ~ nyK. *pu* id. RAM. 105. | kP. *puem*, *pualam* (frequ.) «fú» SZIL. 178. ~ nyK. *pualáš* «anschwellen» RAM. 105. | kP. *puem* SZIL. 178. kUfa *pū* (imp.) PAAS. KSz. II. 127. kCarM. *ok pu* (tag. rag. 3. pers.) PORK. 22. kUr. *ok pu* WICHM. 210. ~ nyK. *puem*, *-aš* «geben, belohnen, erweisen, abgeben» RAM. 105. | kP. *puláš* «hónalj, väll» SZIL. 182. kE. *pulukš* «felső kar» BUD. CserSz. 76. ~ nyK. *pu'ləš* «väll» RAM. 106. | kP. *puštam* SZIL. 186. kCarM. *pu'stən* (præt. 3. pers.) PORK. 5. «megöl» ~ nyK. *puštaš* id. RAM. 106. | kP. *pušto* «dicker brei aus gekochtem u. gemahlenem getreide» SZIL. 186. ~ nyK. *pu'stə* «gedörrtes hafermehl» RAM. 106. | kP. *ru* «kovász» 190. ~ nyK. *ru* «hefe» RAM. 115. — kP. *ruaš* GEN. 25. kCarM. *ruaš* PORK. 24. kE. *ruakš* BUD. CserSz. 87. «kovász», kUr. *ruaš* «kelő tészta» WICHM. 214. ~ nyK. *ruaš* «tészta, kovász» RAM. 115. | kP. *šu* «korpa» SZIL. 230. kUfa *šū* «zabkorpa» PAAS. *s-laute* 40. kUr. *šu* «polyva» WICHM. 210. ~ nyK. *šu* «korpa» RAM. 136. | kP. *šu: ime šu* «túfok» SZIL. 230. ~ nyK. *im-š u ž* (3. sz. birt.-raggal) id. RAM. 137. | kP. *šuaš* (inf.) GEN. 4. kCarN. *šueš* (3. pers.) PORK. 38. «gyalul» ~ nyK. *šua*, *-aš* «schneiden, zuschneiden» RAM. 136. | kCarM. *šun* (hat. igenév) «gähren» PORK. 51. ~ nyK. *šua*, *-aš* id. RAM. 136. | kCarM. *šua* «dob, vet» PORK. 22. ~ nyK. *šuem*, *-aš* id. RAM. 136. | kP. *šubəš* «tömlő» SZIL. 239. ~ nyK. *šubəš* «blasebalg, lederne sack, schlauch, stiefelstulpe» RAM. 136. | kP. *šudalam* «szid, megátkoz» SZIL. 232. kUr. *šudáš* «átok» WICHM. 211. ~ nyK. *šuda'laš* «zanken, einen verweis geben» RAM. 136. | kP. *šudo* SZIL. 233. kM. *šū'do* WICHM. FUF. VI. 36. kCarM. *šu'də* PORK. 24. 26. kUr. *šudə* WICHM. 224. «fü, széna» ~ nyK. *šudə* id. RAM. 136. | kP. *šukš* GEN. 58. kUfa *šukš* PAAS. KSz. II. 201. kCarM. *šurəš* PORK. 27. «féreg» ~ nyK. *šukš* id.

RAM. 137. 219. | kP. *šuko* SZIL. 234. kUfa *šuko* PAAS. KSz. II. 131. kCarM. *šukə* PORK. 6. kUr. *šukə* WICHM. 207. «sok» ~ nyK. *šukə* id. RAM. 137. | kP. *šulam* «metsz, szel, szab» SZIL. 234. ~ nyK. *šulaš* «scheren, nehmen» RAM. 137. | kP. *šuldo* SZIL. 235. kCarM. *šulda* PORK. 52. kUr. *šulda* WICHM. 212. «olcsó» ~ nyK. *šulda* id. RAM. 137. | kP. *šun* GEN. 23. kM. kCar. kUr. *šun* WICHM. FUF. VI. 24. «agyag» ~ nyK. *šun* id. RAM. 137. nyJar. *šun* id. WICHM. FUF. VI. 24. | kP. *šur* GEN. 7. kCarM. *šur* PORK. 25. kUr. *šur* WICHM. 214. «szarv» ~ nyK. *šur* id. RAM. 137. | kP. *šurno* GEN. 55. kUfa *šurno* PAAS. KSz. II. 129. kCarM. *šurnə* PORK. 25. «gabona» ~ nyK. *šurnə* id. RAM. 137. | kCarM. *šurša* «bolha» PORK. 25. ~ nyK. *šurša* id. RAM. 137. | kP. *šuzo*, *šujzo* SZIL. 239. kUfa *šuzo*, *šujzo* PAAS. s-laute 46. kM. *šùžo*, kCar. kUr. *šùžə* id. WICHM. FUF. VI. 37. «fajdkakas» ~ nyK. *šuzə* RAM. 123. *šùžə* WICHM. FUF. VI. 37. nyJar. *šùžə* WICHM. FUF. VI. 37. id. | kUfa *šuz* «poröses, knorpelartiges ende eines knochens» PAAS. s-laute 27. ~ nyK. *šuz* «loch; porösität», *šəkar-šuz* «die kleinen löcher od. blasen im brote» RAM. 27. | kP. *šuzem* SZIL. 239. kUfa *šuzen* (hat. igenév) PAAS. KSz. II. 206. kCarM. *šuze'n* PORK. 6. «éhezik» ~ nyK. *šuzam*, -aš id. RAM. 138. | kP. *tumo* GEN. 15. kCar. *tumə* PORK. (M.) 25. (U.) 35. kUr. *tumə* WICHM. 214. «cserfa, tölgyfa» ~ nyK. *tumə* id. RAM. 154. | kP. *tuməš* SZIL. 260. kCarM. *tuməš* PORK. 58. «folt» ~ nyK. *tuməš* «lumpen, fetzen» RAM. 154. | kP. *tup* «hát» GEN. 60. *tupən* «háttal fordulva» GEN. 59. kUfa *tupən* id. PAAS. KSz. II. 206. kCarM. *tup* «hát» PORK. 23. kUr. *tup* id. WICHM. 207. ~ nyK. *tup*; *tupən* id. RAM. 154. | kP. *tur* «alap» SZIL. 262. ~ nyK. *tur* id. RAM. 154. | kP. *tuto* «tömött, szilárd» SZIL. 265. ~ nyK. *tutš* «érett (gyümölcs)» RAM. 154. | kP. *čucam* «üt» SZIL. 27. kM. *tšu,čša'm*, kCar. *tu,čša'm*, kUr. *tšu,čšám*, *tu,čšám* «einen schlag versehen» WICHM. FUF. VI. 28. ~ nyK. *tšu,čšám* id. WICHM. FUF. VI. 23. [*tšutšám*, -aš «treffen» RAM. 158.], nyJar. *tutšám* «treffen» WICHM. FUF. VI. 28. | kP. *u* SZIL. 266. kCarM. *u* PORK. 20. kUr. *u* WICHM. 207. «új» ~ nyK. *u* id. RAM. 159. *uj* NyK. XXXVIII. 191. | kP. *ukš*, *užš* SZIL. 268. kCarM. *uržəš* PORK. 24. kUr. *ukšə* WICHM. 214. «ág» ~ nyK. *ukšə* id. RAM. 159. | kP. *ulam*, *ulat*, *ulo* GEN. kCarM. *ulə* PORK. 49. kUr. *ulə* WICHM. 207. «van» ~ nyK. *ulə* id. RAM. 160. | kP. *upš* «sapka»

SZIL. 271. kCarM. *uβās* «fökötő, sapka, kalap» PORK. 25. kUr. *up⁹šš* «sapka» WICHM. 223. 231. ~ nyK. *up⁹š* (elavult) id. RAM. 160. | kP. *ur* GEN. 10. kCarM. *ur* PORK. 45. «mókus» ~ nyK. *ur* «mókus; fillér, garas» RAM. 160. | kP. *urmāžam* SZIL. 272. kUr. *urmāžēs* WICHM. 208. «vonít» ~ nyK. *urmāžam* «schreien, winseln, heilen, bellen» RAM. 160. | kP. *užat* SZIL. 275. kCarM. *užat* (2. pers.) PORK. 22. kUr. *užat* WICHM. 210. «lát» ~ nyK. *užam*, *-aš* id. RAM. 160.

Az *u* hang megmaradt mindkét nyelvjárásban.

K. *u* ~ nyK. *a*.

45. kP. *nuno* GEN. 3. kCar. *nu'nə* PORK. 7. «azok» ~ nyK. *nənə* id. RAM. 87. | kP. *tu*, *tudo* SZIL. 256. kUr. *tu* WICHM. 207. *tūdē* 209. kCar. *tu'də* PORK. 34. 36. «az» ~ nyK. *tə* RAM. 144. *tədə* 145. id. | kP. *tuštam*, *tuštem* «kitalálásra föläd» SZIL. 264. kP. *tušto* GEN. 45. kUr. *tuštə* WICHM. 212. «rejtvény», *tuštšäm* (præt. 1. pers.) «találás mesét föläd» WICHM. 217. TROICKIJ *tušl-* «figyel, kikutat» SZIL. 264. ~ nyK. *təšlāš* «genau betrachten, ausspähen, ausforschen» RAM. 146.

K. *u* ~ Ny. *ə* (nyJar. *ə* is).

46. kP. *βurrem* GEN. 63. kCarM. *βurrem* PORK. 7. «ruha» ~ nyK. *βərrəm* id. RAM. 17. — kP. *urrem* SZIL. 272. kCarU. *urra* (3. pers.) PORK. 44. «varr» ~ nyK. *ərrəm*, *-aš* id. RAM. 165. | kP. *βučem* «vár» SZIL. 287. kCarM. *βučales* (frequ. 3. pers.) PORK. 47. ~ nyK. *βəššās* id. RAM. 17. | kP. *kudo* «ki?» GEN. 32. kCarM. *kuš* «hova» PORK. 1. ~ nyK. *kədə* «ki?» RAM. 61. *kəš* «hova» RAM. 174. | kP. *kuβa* «öregasszony» GEN. 1. kCarM. *kuβa* PORK. 1. kUr. *kuβa* WICHM. 212. ~ nyK. *kəβə* «weib des vatersbruders; tante (in allg.)» RAM. 61. | kUr. kCar. *kūβəl* «wasserblase» ~ nyK. *kəβəl* [nyJar. *kəβəl*] id. WICHM. FUF. VII. 51. | kP. *kudašēs* (3. pers.) GEN. 5. kCarM. *kudašəna* (plur. 1. pers.) «ruháját leveti» PORK. 3. ~ nyK. *kədə'šās* id. RAM. 61. | kP. *kum* GEN. 31. kUfa *kum* PAAS. KSz. II. 206. kCarU. *kum* PORK. 35. kUr. *kum* WICHM. 219. «három» ~ nyK. *kəm* id. RAM. 61. | kP. *kumem* «(szemet) huny» SZIL. 97. ~ nyK. *kəmāš* «blinzeln; zucken» RAM. 61. | kP. *kumalam* «meghajtja magát» SZIL. 97. kUfa *kumales* PAAS. KSz. II. 125. kUr. *kumalēs* «hajlong» WICHM. 213. ~ nyK. *kəma'laš* «sich verbeugen» RAM. 61. | kP. *kumda*

GEN. 46. kCarU. *kumda* PORK. 18. «széles» ~ nyK. *kāmndà* «breit, weit» RAM. 62. | kP. *kumāk* «fölfordulva, arezczal lefelé» SZIL. 97. kCarM. *kumākteⁿ* (hat. igenév) «megfordít» PORK. 26. kUr. *kūmākten* id. WICHM. 215. ~ nyK. *kāmāk* «um; umgewendet» RAM. 62. | kP. *kumāž* GEN. 77. kCarM. *kumāž* PORK. 33. «nyírfahéj» ~ nyK. *kāmāž* id. RAM. 62. | kP. *kuralam* «szánt» SZIL. 99. ~ nyK. *kāra^{laš}* id. RAM. 63. | kP. *kurkalem* «fut» SZIL. 100. kCarU. *kurkalem* «lovat hajt» PORK. 38. ~ nyK. *kāryāžas* «rennen, laufen» RAM. 63. | kP. *kurāk*, *kuruk* SZIL. 100. kCarM. *kurāk* PORK. 18. kCar. *kuruk* PORK. (M.) 46. (U.) 35. kUr. *kūrāk* WICHM. 222. «hegy» ~ nyK. *kārāk* id. RAM. 63. | kP. *kuškedam* «tép, szakít» SZIL. 102. ~ nyK. *kāškedām* id. RAM. 64. | kP. *kuškāžam* «lovagló formán ül» SZIL. 102. ~ nyK. *kāškāž* «reitend, rittlings»; *kāškāžas* «sich auf das pferd setzen, zu reiten anfangen» RAM. 64. | kP. *kuškāžmo* «kedd» SZIL. 102. ~ nyK. *kāškāžmā* id. RAM. 64. | kP. *kut* SZIL. 103. kCarM. *kut* PORK. 25. kUr. *kut* WICHM. 213. «hosszúság» ~ nyK. *kāt* id. RAM. 64. | kP. *kučem* «fog, tart, használ, bír» SZIL. 93. kCarM. *kučeⁿ* (præt. 3. pers.) PORK. 2. kUr. *ku^{tš}as* WICHM. 225. «fog» ~ nyK. *kātšas* «tart, bír; fog» RAM. 65. | kE. *kužam* «hugyoz», *kuž^βüt* «húgy» BUD. CserSz. 27. ~ nyK. *kāžas*, *kāžβot* id. RAM. 65. | kP. *ludam* «olvas, számlál» SZIL. 116. kCarU. *lu^dān* (hat. igenév) PORK. 17. kUr. *ludam* WICHM. 228. ~ nyK. *lādam*, *-as* id. RAM. 72. | kP. *ludo* «récze» GEN. 47. «lúd» GEN. 60. kCarM. *lu^dā* «récze» PORK. 25. kUr. *lu^dā* id. WICHM. 218. ~ nyK. *lā^dā* «récze»; *lādi^{re}* «kis récze» RAM. 73. | kP. *lu^{re}m* «kever» SZIL. 117. ~ nyK. *lā^{re}m*, *-as* «kneten, treten; umrühren, umrütteln» RAM. 73. | kCarM. *lui* PORK. 34. kUr. *lui* WICHM. 231. «nyest» ~ nyK. *lāi* id. RAM. 73. | kP. *luktam* SZIL. 117. kCarM. *lukta^m* PORK. 27. kUr. *lukteš* (3. pers.) WICHM. 208. «kivisz, kihúz, kinyújt» ~ nyK. *lāktaš* «hin-austragen, -führen» RAM. 73. | kP. *lum* GEN. 47. kCarM. *lum* PORK. 8. kUr. *lum* WICHM. 206. «hó» ~ nyK. *lām* id. RAM. 73. | kP. *lume^{kož}*, *lume^{rož}* «boróka» SZIL. 118. ~ nyK. *lām^{rož}* id. RAM. 73. | kP. *lupš*, *lu^βš* SZIL. 119. kCarU. *lu^βš* PORK. 16. kUr. *lup^š* WICHM. 224. kE. *rupš* (ТРОИЦКІ) SZIL. 191. «harmat» ~ nyK. *lāp^š* id. RAM. 73. | kP. *lupš* SZIL. 119. kCarM. *lu^βš* PORK. 23. *lu^βš* 24. kUr. *lup^š* WICHM. 237. «ostor» ~ nyK. *lāp^š* id. RAM. 73. | kP. *mundra* GEN. 39. kCarU. *mundāra* PORK. 41. kUr. *mundra*

WICHM. 212. «gombolyag» ~ nyK. *mā'ndāra* id. RAM. 82. | kP. *mu'ni* «fekete béka» SZIL. 129. ~ nyK. *mā'ni* «kröte» RAM. 82. | kP. *mu'no* «tojás, mony» SZIL. 129. kCar. *mu'nā* PORK. (M.) 47. (N.) 28. kUr. *mū'nā* WICHM. 212. «tojás» ~ nyK. *mā'nā* id. RAM. 82. | kP. *muškam* SZIL. 130. kUr. *muš'kān* (hat. igenév) WICHM. 241. «mos» ~ nyK. *mā'skaš* «überspülen, waschen» RAM. 83. | kP. *muš'kāndo* «ököl» SZIL. 131. ~ nyK. *māš'kāndā* id. RAM. 83. | kP. *mučaš* «vég, csúcs; folyó felső folyása, forrása» SZIL. 128. *mučno* (loc.) «végig, hosszában», *mučko* (lat.) «át», *mučan* (lat.) «végén», SZIL. 127. kUfa *muč'ko* (lat.) PAAS. KSz. II. 130. kUr. *muč'saš* WICHM. 244. ~ nyK. *māč'sāš* «ende, schluss»; *māč'sān*, *māč'skā*, *māč'sāts* RAM. 83. | kP. *mužo* «betegség; gonosz szellem» SZIL. 131. ~ nyK. *māž* «betegség, láz» RAM. 84. | kP. *nulem* «nyal» SZIL. 139. ~ nyK. *nālem*, *-aš* id. RAM. 88. | kP. *nur* GEN. 12. kCarM. *nur* PORK. 24. kUr. *nur* WICHM. 234. «mező, szántóföld» ~ nyK. *nār* id. RAM. 88. | kP. *pudeštam* «csattog, sistereg; rá-rivall, czivakodik» SZIL. 179. ~ nyK. *pāde'stāš* «zerspringen, zerreißen, bersten (mit Geräusch)» RAM. 108. | kP. *pudər'γo* «darab, morzsa» SZIL. 179. kCarM. *pudər'γa* «darab» PORK. 54. kCarN. *pudur'γa* «forgács» PORK. 42. ~ nyK. *pā'dār'γā* «bisschen, krümmchen» RAM. 108. — kP. *pudər'γem* «eltörik, megreped, forgácsolódik» SZIL. 179. kCarM. *pudər'γen* (prät. 3. pers.) PORK. 35. ~ nyK. *pā'dār'γaš* «brechen, zerbrechen; sich biegen» RAM. 138. — kP. *pudər'tem* «tör, darabol» SZIL. 179. ~ nyK. *pā'dār'taš* «tör, széttör» RAM. 108. | kP. *pun* «toll, szőr» SZIL. 182. kUfa *pun* «haj» PAAS. KSz. II. 124. kCar. *pun* PORK. (M.) 24. (U.) 28. «toll, szőr» ~ nyK. *pān* «haj, toll» RAM. 108. | kP. *punem* SZIL. 182. kCarM. *punaš* (inf.) PORK. 52. «fon» ~ nyK. *pānem*, *-aš* «winden, zwirnen, flechten» RAM. 108. | kP. *pundaš* SZIL. 182. kCarU. *pundaš* PORK. 43. «fenék, alja, vége vminek» kUr. *pundaš* «fenék» WICHM. 212. ~ nyK. *pāndaš* «fenék» RAM. 108. | kP. *purem* SZIL. 183. kCarM. *pura* (3. pers.) PORK. 25. kUr. *purā* WICHM. 214. «bemegy, befér» ~ nyK. *pārem*, *-aš* id. RAM. 109. | kP. *puram* «harap, rág» SZIL. 183. kCarU. *purle's* (frequ. 3. pers.) PORK. 23. kUr. *ok purāl* (tag. rag. 3. pers.) «mar (kutya)» WICHM. 215. ~ nyK. *pāram*, *-aš* «rág, eszik, harap» RAM. 109. | kP. *puš* GEN. 68. kCarM. *puš* PORK. 48. «csónak» ~ nyK. *pāš* id. RAM. 110. | kP. *puš'kado* GEN. 66. kCarU. *puš'kado* PORK. 42. «puha» ~

nyK. *pāškādā* «weich, sanft, nachgiebig» RAM. 110. | kP. *puč* «szár; síp» SZIL. 178. kCarM. *šēma-βuč* «schilf» (*šēma* [tat.] «sima») PORK. 24. ~ nyK. *pātš* «stengel, rohr» RAM. 110. | kP. *pučem* «apad, fogy, elpárolog» SZIL. 178. ~ nyK. *pātšam, -aš* «abdunsten, sich senken (wasser), mager werden (vieh)» RAM. 110. | kP. *šujem* SZIL. 233. kM. *šujēm* WICHM. FUF. VI. 24. kCar. kUr. *šujēm* «kinyujt» ~ nyK. *šājēm* «faden von der länge eines nadelhubes» [nyJar. *šūjēm* «kinyujt»] WICHM. FUF. VI. 24. | kP. *šulem* SZIL. 234. kUfa *šulem* PAAS. s-laute 19. kM. *šul-* WICHM. FUF. VI. 19. | kCarM. 32. *šulem* PORK. 32. «olvad» ~ nyK. *šlaš* id. RAM. 139. | kP. *šuldār* «szárny, úszószárny» SZIL. 235. kCarU. *šuldār* PORK. 16. kUr. *šuldār* WICHM. 217. «szárny» ~ nyK. *šlādār* «flügel, fittich» RAM. 139. | kP. *šungaltam* SZIL. 236. kUfa *šungaltam* «arczraesik, alábukik» PAAS. s-laute 21. ~ nyK. *šəngem, -aš* «stossen, umfällen»; *šəngəltam, -aš* «stolpern, fallen» RAM. 139. | kP. *šupšam* GEN. 15. *šučšam* GEN. 46. «húz, szopik, dohányoz, tubákol», *šučšalam* «csókol» SZIL. 236. kUfa *šupšam* PAAS. s-laute 105. kCarM. *šupšam* PORK. 24. kCarU. *šučša'm* PORK. 28. kUr. *šupšam* WICHM. 212. «húz, szopik, dohányoz, tubákol» ~ nyK. *šəpšam, -aš* «húz, szopik, dohányoz» RAM. 139. | kUfa *šurem* «(im mörser) stossen, stampfen» PAAS. s-laute 135. ~ nyK. *šərem, -aš* «stossen, bleuen, stechen, stecken» RAM. 140. | kP. *šurmanše* (RINGW.) SZIL. 237. kM. *šurma'ňši* WICHM. FUF. VI. 23. kCarU. *šurmange's* PORK. 17. kCar. *šurma'ňšš* WICHM. FUF. VI. 23. «hiúz» ~ nyK. *šərmə* id. [nyJar. *šə'rmə* id.] WICHM. FUF. VI. 23. | kP. *šuzar* GEN. 5. kM. *šuzar* WICHM. FUF. VI. 19. kCar. *šuzar* PORK. (M.) 47. (U.) 37. «hug» ~ nyK. *šəžar* id. RAM. 140. | kP. *tüβər* SZIL. 258. kCar. *tüβər* PORK. (M.) 31. (U.) 29. kUr. *tüβər* WICHM. 209. «ing» ~ nyK. *təγər* «ing; fehérmű» RAM. 155. | kP. *tul* SZIL. 259. kUfa *tul* PAAS. KSz. II. 127. kCar. *tul* PORK. (M.) 24. (U.) 23. kUr. *tul* WICHM. 208. «tüz» ~ nyK. *təl* id. RAM. 155. | kP. *tunemam* SZIL. 261. kCarM. *tunemaš* PORK. 12. «tanul, megszokik» ~ nyK. *təmənaš* «tanul», *təmdaš* «tanít» RAM. 156. | kP. *turžam* «dörzsöl» SZIL. 264. ~ nyK. *tə'ržam, -aš* «zerknittern, zerdrücken» RAM. 156. | kP. *tuškaltem* «bemárt» SZIL. 264. ~ nyK. *təškaš* «ankleben, befestigen», *təška'ltas* «sich festkleben; kleben, sitzen bleiben» RAM. 156. | kP. *čumem* SZIL. 28. kM. *tšumém, kCar.*

kUr. *tšumém* WICHM. FUF. VI. 28. «megrug» ~ nyK. *tšémaš* id. RAM. 158. *tšémém*, nyJar. *tsémém* id. WICHM. FUF. VI. 28. | kP. *uđđlam* SZIL. 267. kCarM. *u'đđlān* (hat. igenév) PORK. 16. «imádkozik» ~ nyK. *đđlāš* id. RAM. 164. | kCarM. *užra* PORK. 31. kUr. *užra* WICHM. 240. «bunda» ~ nyK. *š'žrā* «báránybórból való bunda» RAM. 165.

A keleti nyelvjáráások őrizték meg az eredeti hangot.

K. *u* ~ Ny. *ē*.

47. kCarM. *jul* PORK. 21. kCarU. *d'ul* PORK. 16. «Volga (folyó)» ~ nyK. *īl* id. RAM. 30. | kP. *jumo* GEN. 2. kUfa *jumo* PAAS. NyK. XXXVII. 15. kCarM. *ju'mə* PORK. 8. kCar. *d'umə* PORK. (M.) 22. (U.) 35. kUr. *jümə* WICHM. 207. «isten» ~ nyK. *īmā* id. | kP. *šuja* «a kakas sarkantyúja» SZIL. 233. ~ nyK. *šēja* id. RAM. 132.

Az eredeti hang itt is az *u*; a redukált hang *ē* színe az előtte vagy utána levő *j* hang miatt jött létre.

kP. *u*, nyK. *u*, *ē* ~ kUr. kCar. *o*.

48. kP. *luškədo* SZIL. 119. nyK. *lāškəđə* RAM. 74. «gyenge» ~ kE. *loškudo* BUD. CserSz. 90. | kP. *mudo* «eine beere, die hinter der Ufa wächst (heidelbeere, schwarzbeere)» SZIL. 128. kM. *mūđo*, nyK. nyJar. *mū'đə* ~ kUr. kCar. *mō'đə* «heidelbeere, blaubeere (vaccinium myrtillus)» WICHM. NyK. XXXVIII. 273. | kP. *pul-βuj* GEN. 53. nyK. *pul-βuj* RAM. 106. «térd» ~ kE. *polvuj*, *polbä* SZIL. 181. id. | kP. *run* SZIL. 191. nyK. *run* RAM. 115. «takony» ~ kE. *ron* «turha» BUD. CserSz. 86.

kP. kCar. *ə* (kUr. *ə*, *ē*, *ə*) ~ Ny. *ə*.

49. kP. *ərβeže* GEN. 71. *rβeže* GEN. 192. [*urβeže* GEN. 59.], kUfa *ərβeže* PAAS. KSz. II. 131. kCar. *ərβe'zə* PORK. (U.) 28. (N.) 11. kUr. *ərβežə* «fiatal, ifjú» WICHM. 229. ~ nyK. *ərβə'zə* id. RAM. 21. | kP. *əštem* SZIL. 45. kUfa *əšte* (imp.) PAAS. KSz. II. 124. kCarU. *əšta* (3. pers.) PORK. 25. kUr. *əštā* WICHM. 213. «csinál» ~ nyK. *əštāš*, *əštāš*, *əštem* id. RAM. 22. | kP. *jár* GEN. 28. kCarM. *d'ər* PORK. 26. «kör; körül», kCarN. *kum d'ər* «háromszor» PORK. 19. kUr. *jár* «kerület» WICHM. 218. ~ nyK. *īər* «im kreise herum, rund, um; krümmung, umweg» RAM. 30. | kP. *kəđal*

GEN. 17. kCarU. *kəda'l* PORK. 28. kUr. *kədal* WICHM. 223. «a test dereka, közepe, lágyék» ~ nyK. *kədäl* «die hüfte»; *kədäläs* «középső» RAM. 46. | kCarU. *opsa-kəl* «klammer an der tür» PORK. 28. kUr. *opsà-kəl* «ajtófogantyú» WICHM. 212. ~ nyK. *kəl* «fogantyú» RAM. 46. | kP. *kəlmem* «fázik»; *kəlme* «fagyott, fagy» SZIL. 79. kUr. *kəlmen* «fagyva» WICHM. 215. ~ nyK. *kəlmäs* «erfrieren»; *kəlmə*, «erfrozen» RAM. 46. | kP. *kəlamde* SZIL. 79. kCarU. *kə'lamdə* PORK. 28. «köldök» ~ nyK. *kələ'm'udə* id. RAM. 46. | kP. *-kəni* (encl.) GEN. 15. kCarU. *kən* PORK. 23. kUr. *kən* WICHM. 206. «ha» ~ nyK. *kəni*, *kəniə* RAM. 46. *kəni*, *kəniə* RAM. 50. «wenn, als» | kCarM. *kənie'r* PORK. 25. kUr. *kənier* WICHM. 213. «könyök» ~ nyK. *kənièr* id. RAM. 46. | kCarN. *kəške'm* «dob, önt» PORK. 11. kUr. *kəškàs* WICHM. 209. ~ nyK. *kə'skem*, *-às* «dob»; *kəškäläs* «önt» RAM. 48. | kP. *kəškar* «motolya; seite, die seiten eines geschirrs, eines kastens» SZIL. 81. ~ nyK. *kə'skär* «eine rolle zum aufwickeln des fadens» RAM. 48. | kP. *nəl* GEN. 7. kCarM. *nəl* PORK. 24. kUr. *nəl* WICHM. 213. «négy» ~ nyK. *nəl* id. RAM. 87. | kP. *nəzəlye* «sima» SZIL. 137. ~ nyK. *nəzəlyə* «weich, glatt» RAM. 87. | kP. *šərale* SZIL. 220. kUfa *šərale* PAAS. s-laute 59. «szömörce» ~ nyK. *šəral'* id. RAM. 130. | kP. *šəlam* SZIL. 220. kCarM. *šəlan* (hat. igenév) PORK. 58. «elrejtőzik» ~ nyK. *šəlās* id. RAM. 130. | kP. *tələze* SZIL. 249. kCarU. *tə'lezə* PORK. 18. kCarM. *tə'lčə* PORK. 25. 31. kUr. *tə'lezə* WICHM. 214. «hold, hónap» ~ nyK. *tə'lezə* id. RAM. 145.

Kétségtelen, hogy már az eredeti vokális redukált volt. Színezetét az anyag alapján nem lehet megállapítani.

K. ə (= ə, ē, ē) ~ Ny. ē.

50. kP. *jəβəšt* «titkon» SZIL. 54. ~ nyK. *ḡəβərt* «heimlich; geheimniss»; *ḡəβəšt* «schweigt, nicht geplaudert!»; *ḡəβəšyè* «heiml.ch, still» RAM. 30. | kCar. *d'əda'l* «bocskor (hárshól)» PORK. (M.) 26. (U.) 39. ~ nyK. *ḡə'dal* id. RAM. 30.

A redukált magánhangzó hátsó képzésű volt (ē), mely az előző j hang hatása folytán változott meg.

K. ə (= ə, ē, ē) ~ Ny. ɿ.

51. kP. *jəda* (postp.) «-nként; valahányszor (part. után)» GEN. 74. ~ nyK. *ḡə'də* id. RAM. 32. | kP. *jəl* «esőféreg» SZIL. 52. ~

nyK. *jil* id. RAM. 32. | kP. *jəle* «nemsokára, hamarost» SZIL. 52. ~ nyK. *jule* id. RAM. 32. | kP. *jəlme* GEN. 73. *ńəlme* SZIL. 136. kUfa *jəlme* PAAS. KSZ. II. 127. kCarM. *jəlmə* PORK. 30. kCarU. *d'ə'lmə* PORK. 15. 27. kUr. *jəlmə* WICHM. 214. «nyelv» ~ nyK. *jilmə*, «zunge, sprache, glockenschwengel» RAM. 32. 216. | kP. *jəpš* SZIL. 53. *jəpš* GEN. 52. «fulánk» ~ nyK. *jəpš* «lándzsa, nyárs» RAM. 32. | kP. *kəčalam* SZIL. 78. kCarN. *kəčalən* (præt. 3. pers.) PORK. 9. «keres» ~ nyK. *kəš'äləm*, -*äs* id. RAM. 50. | kP. *mən* «én» GEN. 7. ~ nyK. *mən* id. [dat. *mən'länem*, *mälän'em*, *mə'lä'm*] RAM. 79. | kP. *ńəktam* SZIL. 136. kCarM. *ńəkteš* (3. pers.) PORK. 9. «nyúz» ~ nyK. *ńəktäš* id. RAM. 89. | kP. *šəndem* SZIL. 231. kCar. *šəndaš* (inf.) PORK. (U.) 34. (M.) 6. kUr. *šəndenə* (plur. 1. pers.) WICHM. 230. «ültet, letesz, állít» ~ nyK. *šəndem*, -*äs* «setzen, legen, bleiben lassen» RAM. 133. | [kP. *tiń* GEN. 1.] (dat.): *talanet* GEN. 66. kUfa *təj* PAAS. KSZ. II. 131. kCar. *təj* HÄM. 5. kUr. *təjə* WICHM. 210. «te» ~ nyK. *tiń* id. [dat. *tińlanet*, *t'länet*, *'lä't*] RAM. 146. | kP. *təngə* «bremse (kiseb, als *pormo'*; schlägt nicht nieder)» SZIL. 249. ~ nyK. *təngü* «wespe» RAM. 147.

A redukált vokális *ə* színe részben a közelben levő palatalis mássalhangzó hatása folytán állt elő.

K. *ə* (= *a*, *ä*, *ä*) [kM. *i*] ~ Ny. *ə*.

52. kP. *ləβəžrem*, *ləβšəryem* «elhervad»; *ləβəštem*, *ləβšərtəm* «elhervaszt» SZIL. 113. ~ nyK. *ləβəβə:žrem*, -*äs*; *ləβəβə:štäs* id. RAM. 74. | kP. *pəl* GEN. 58. kCarM. *pəl* PORK. 1. «felhő» ~ nyK. *pəəl* id. RAM. 111. | kP. *pələš* «fül» SZIL. 167. kCarM. *pələš* id. PORK. 1. kCarU. *βədra-pələš* «a vödör füle» PORK. 28. ~ nyK. *pələləš* id. RAM. 111. | kP. *pəžaš* SZIL. 169. kCar. *pəžaš* PORK. (M.) 58. (U.) 35. kUr. *pəžaš* WICHM. 217. «fészek» ~ nyK. *pəžžäs* «nest, horst» RAM. 113. | kP. *rəβəž* GEN. 4. kCar. kUr. *rəβəž* [kM. *rəβəž*] WICHM. FUF. VII. 50. «róka» ~ nyK. *rəβəβəž* id. RAM. 115. nyK. nyJar. *rəβəž* WICHM. FUF. VII. 50.

A labializálódás nyilván az ajakhangú mássalhangzó közel-létének eredménye.

K. *ə* (= *a*, *ä*, *ä*), kM. *i*, nyJar. *ə* ~ nyK. *ä*.

53. kP. *šəņšale* SZIL. 222. kUfa *šəņšale* PAAS. *s*-laute 67.

kM. *šingšà'li*, kUr. kCar. *šəŋšà'tə*, nyJar. *šəŋzà'lə* WICHM. FUF. VI. 37. «gyik» ~ nyK. *šäk'sälə* id. WICHM. FUF. VI. 37.

K. ə (= ə, ē, ē) ~ nyK. e.

54. kP. *ǰəžəŋ* «csukló, nem, osztály» SZIL. 54. kUr. *ǰəžəŋ* «izom» WICHM. 223. ~ nyK. *ǰe'žəŋ* «gelenk, exträmitäten» RAM. 30.

kP. ə (= ə, ē, ē) ~ kCar. kUr. ə (ə), i ~ Ny. i.

55. kUfa *βəle* PAAS. s-laute 109. kCarM. *βələ* «baumsplint, baumsaft» PORK. 47. ~ nyK. *βi'lə* «der saft der bäume unter der rinde» RAM. 14. | kP. *ləšəl* «közeli» SZIL. 112. *ləšne* «közelen» GEN. 59. ~ kCarU. *lišəl* PORK. 44. nyK. *lišəl* «közeli»; *lišnə* (loc.), *liškə* (lat.), *lišəts*, *lišətsən* (abl.), *lišän* (lat.) RAM. 69. | kP. *nə*: *nəŋəjat* «senki», *nəmat* «semmi» GEN. 37. kUfa *nə-mat* «semmi», *nə-gəjat* «senki», *nə-ŋunamat* «soha» PAAS. FUF. VII. 14. kCarU. *nəmo* PORK. 19. *nəmat* 37. «semmi», kUr. *nə-ŋö* «senki» WICHM. 215. *nəŋunam* «sosem» 211. *nəŋunam-at* id. 210. 212. ~ nyK. *ni-ŋü*; *ni-ma-(a)'t* id. RAM. 87. | kP. *nəne* «ezek» SZIL. 137. ~ kE. *nine* (o: *ninə*) id. BUD. CsT. III. 440. nyK. *ninə(-βə'lä)* id. RAM. 87. | kP. *pəštem* SZIL. 168. kUfa *pəšten* (hat. igenév) PAAS. KSz. II. 125. kCarM. *pəštem* PORK. 9. kUr. *pəšta* (3. pers.) WICHM. 209. «letesz» ~ nyK. *pištem*, -*äš* «legen, auflegen» RAM. 101. | kP. *tə* GEN. 6. *tədə* GEN. 63. kCar. *tə* PORK. 23. [*tidə* PORK. 2. 35.], kUr. *tə* WICHM. 233. [*tidə* WICHM. 239.] «ez» ~ nyK. *ti* (attr.) RAM. 146. *tidə* (abs.) RAM. 1. | kP. *čəla* SZIL. 22. ~ kM. *čsilä*, kMAz. *čsilä*, nyK. *čsilä* «all, allesammt, sämtlich» WICHM. FUF. VI. 29. nyK. *čsilä* «all» RAM. 152.

K. ə (= ə, ē, ē) ~ nyK. ü.

56. kP. *mələnde* GEN. 52. kUfa *mələnde* PAAS. KSz. II. 37. kUr. *mələndə* WICHM. 207. kCar. *mələ'ndə*, *mələ'ndə* PORK. 26. «föld» ~ nyK. *müländə* id. RAM. 81.

BEKE ÖDÖN.

Egy magyar versbeli mondatképletről.

Régibb, különösen XVI—XVIII. századi verselésünkben igen gyakran találkozunk egy különös mondatképlettel, melynek első, olykor kezdetleges példái már kódexbeli verseinkben elő-előbukkannak. Eltűnédezése csak a XVIII. század végével kezdődik. Igen jól ismeri népköltészetünk is, a mely, úgy látszik, csak mostanában kezdi elhagyogatni. Újabb költőink közt, mint minden, a mi a régiben szép és magyaros, ez is ARANY JÁNOSNÁL fordul elő sűrűbben s művészebb alakban.

Stilisztikai és verstanirodalmunk még alig fejtegette. Tudtommal LEHR ALBERT hozta szóba először *Toldi* következő soraihoz fűzött megjegyzésében:

Toldi is álmában csehen győzedelmet,
És nyert a királytól vétkeért kegyelmet.

«Az efféle mondatszerkesztés, mondja LEHR, midőn az első mondat elliptikus s a második teljes, egyik sajátja kivált régibb költői nyelvünknek.» Idéz is hasonló példákat ARANY, SZENCZI MOLNÁR, BENICZKI, BALASSA és KOHÁRI költeményeiből.

Stilisztikáink nem szólnak róla. KULCSÁR ENDRE (*A magyar Stilus*, 1896) a zeugma példái közt ezt a népdalidézetet is közli:

A panduroknak hadnagyát
Elveszem a deres lovát

s egy lappal elébb az igekötő kihagyására idézi BALASSÁBÓL ezt:

Régen Dávidot Saultól
Szabadítád, mentéd bútul.

melyben az előbbivel s a LEHR-féle TOLDI-idézettel közös szer-

kezeti sajátság mutatkozik, — de különösségét közelebről nem vizsgálja.

A Magyar Nyelv 1906. évi novemberi füzetében (II. évf. 425. l.) egy ARANY-magyarázat kapcsán KARDOS ALBERT veti fel újra, s ugyanazon füzetben (429. l.) LEHR ALBERT ereszkedik mélyebb elemzésébe. A zeugma-félékhez számítja s különösségeit ezekben foglalja össze: Az első mondat csonka, a második teljes; a kettő közt olvasáskor szünetet tartunk; a két mondat közös állítmánya a második mondat élén áll, kötőszó nélkül; a nem-közös részek összeesengenek. S ezzel ennek a válfajnak valóban megjelölte minden alaki sajátságát. De mint látni fogjuk, azon példákon kívül, melyeket ő idéz és elemez, találni, bár ritkábban, más fajtákat is, melyeknek szerkesztési elve amazokéval azonos. «Egyébiránt, írja LEHR, ez a szabálytalanságában is bizonyos szabályt mutató mondatkötés oly sokféle és változatos, hogy érdemes volna egy kis tanulmányt írni róla.» Dolgozatomat, melynek anyagát már akkor rendeztettem, most részben e biztatás hatása alatt teszem közzé.

I.

Lássuk példákban a főválfajokat.

I. Az első mondat csonka, a második teljes:*)

Napnyugati mestereket,
Mind meggyőzne mindeneket.

(Katalin-legenda, 2056. sor.)

Te bévségös malasztodba
Vongy tehozzád bizonságban.

(R. M. Költ. Tára I. 13. l.)

Ő parancsolati,
Igazak mondási.

(Sz. Molnár Albert: XIX. zsolt. 4. vsz.)

Nagy dicsőségesen,
Vigyáz nagy fényesen.

(U. az: XXIII. 7.)

*) Idézeteink interpunctiója nem egyöntetű. Leghelyesebb volna az előrész után mindig vesszőt, vagy kötőjelt tenni. — Kurucz költeményeket a Magyar Remekírók kiadásából és számozásával, Amadét az Olesó Könyvtár-beli Négyesy-féle kiadásból idézem.

Tengeri háború
Megemésztt a sok bú. (Kurucz: 54.)

Szilaj kedvét tölthetnem,
Gyönyörűség szenvednem.

(Kisfaludy, Kes. Szer. 47. dal.)

II. a) Külön-külön mindkét mondat csonka; az állítmány az elsőben van:

Ne mondj hát rózsának,
Engem violának. (Erdélyi, I. 43.)

Ki tudná bűnének,
Számát esetinek. (Sz. Molnár: XIX. 6.)

Adok istenemnek
Hálát, teremtőmnnek.
(Kohári. Toldy: M. Költ. Kézikönyve I. 282.)

b) Külön-külön mindkét mondat csonka; de mindegyiknek van állítmánya. A két állítmány rímel.

Hol felvesznek, hol letesznek,
Az irigyek majd megesznek. (Arany-Gyulai, II. 155.)

Mert az Úr jól megépíté,
A Siont megékesíté. (Sz. Molnár: CII. 9.)

Mások ugyan lesegetik,
Pillantásim késérgetik. (Amade: XX.)

Ah! ki nem szeretne,
Illyent nem kedvelne? (U. az: XVII.)

Toldi György meg, a mint torkig itta-ette,
Egy öreg karszékbe úr-magát vetette. (Toldi: III.)

Mint a juhász-bojtár, a mikor kapatja,
A komondor kölyköt végigsimogatja. (Toldi: V.)*

Látni való, hogy LEHR megfigyelései csak az első csoport-
beli változatra szorítkoznak. Ki kell tehát egészítenünk. Mi a
közös valamennyiben?

*) Megvan idegen versformában is:

Nem nyughatom, és csak epeztem
Magamat sírásnak eresztem.

(Csokonai: Édes keserűség.)

1. Két részből áll valamennyi: elő- és utórészből, melyek mindegyike önálló verstani egység (sor), e n j a m b e m e n t nélkül. Olvasáskor tehát az előrész után szünetet tartunk.

2. Az előrész mindig csonka mondat. (Csonka akkor is lehet, ha különben teljesen érthető is. Pl. «Ne mondj hát rózsának»: ez érthető, de csonka, mert az utórészbeli «engem» ehhez is tartozik.)

3. Az utórész lehet akár csonka, akár teljes mondat. Élén áll az a mondatrész (vagy mondatdarab), melylyel visszamenőleg, gondolatban, az előrészt kiegészítjük.

4. Az utórészben a kiegészítő mondatrészen kívül legalább még egy mondatrész van, mely sor végén állván, az első sor végén levő s vele egynemű (sőt legtöbbször rokonértelmű) mondatrészszel rímel.

5. A kiegészítő mondatrész mindkét rímelővel ugyanazon mondattani viszonyban van.

Az 5. pont szükségszerűleg folyik a megelőzőből s ezért fölöslegesnek gondolnók. Pedig ez a pont adja meg a nyitját az egész alakzat érthetőségének, ez magyarázza meg az utólagos kiegészítés lehetőségét. Ebben a példában:

Ö parancsolati,
Igazak mondási:

az utórész teljes mondat, melynek részei állítmány: a l a n y viszonyában vannak egymással. Most már az előrészbeli «ö parancsolati» ennek analógiájára szintolyan állítmány: a l a n y viszonynyá óhajt kiegészítettetni, úgy hogy ő maga alany lesz, állítmányát pedig megkapja az utórészből («igazak»). Vagyis a kiegészítő mondatrész mindkét rímelővel állítmány: a l a n y viszonyban van.

Hasonlókép, ha az utórész nem teljes mondat, csak mondat-ízület (egymással közvetlen viszonyban álló mondatrészek társulása):

Mert az Úr jól mépíté,
A Siont megékesíté:

az utórészbeli t á r g y : á l l í t m á n y viszony analógiájára egészül ki az előrészbeli rímelő is ugyanolyan viszonylattá («a Siont

megépíté»), úgy hogy itt a kiegészítő mondatrész mindkét rímelővel tárgy: állítmány viszonyban áll.

Végül még akkor is az utórészbeli viszony analógiája hat vissza előre, ha benne nem mondatizület, hanem csak mondat-töredék van (oly mondatrészek társulása, melyek nem egymás bővítmenyei, csak véletlen kerültek egymás mellé, s egymáshoz való viszonyuk nyelvtani műszóval meg sem jelölhető):

Ne mondj hát rózsának,
Engem violának:

engem és *violának* nem egymás bővítmenyei; mindegyik a *Ne mondj hát* állítmánynyal van közvetlen viszonyban. Egymáshoz való viszonyuk tehát csak közvetett, az állítmányon keresztül menő. Mindamellet annak analógiájára egészül ki az előrész-beli rímelő is hasonló mondattöredékké (*engem*: *rózsának*).

Ennyit az 5. pont megokolásául. A mondatképlet szabatosabb meghatározása majd később következik.

Mielőtt tovább mennénk, a nehézkes körülírások helyett adjunk nevet a tárgyalandó alakzat egyes főrészeinek. Az egész alakzatot közölésnek*) fogjuk nevezni, mert egyik legjellemzőbb sajátása az, hogy a közös mondatrész közre van fogva azon két, nélküle csonka mondat által, melyek mindegyike értelmi kiegészítésül ő rá szorul. Azt a mondatrészt, vagy mondatdarabot, mely az utórész elején áll s egyúttal az előrész kiegészítésére is szolgál, saroknak mondjuk, minthogy úgyszólván ezen fordul az értelem úgy az elő-, mint az utórészhez. Pl. ebben:

Tengeri háború
Megemészt a sok bú

a sarok ez: «Megemészt». Ha a sarkot kihagyjuk, két egynemű mondatrész marad ott (példánkban alany a maga bővítmenyével: jelzőjével), melyek elseje az előrészbe van kivetve, második pedig az utórészben marad; az elsőt («Tengeri háború») kivetés-

*) *Közölni*: a népnyelvben = közre fogni (pl. a kerékvágást, vagy kátyut a két oldal kerekéi közé ejteni). E szóra s a vele alkotott szókra nézve l. LEHR ALBERT magyarázatát és példáit: Magyar Nyelv, I. 228. és II. 88.

nek, a másodikat («a sok bú»), versbeli helyzetére is czélozva, *rímelő*nek fogjuk mondani. Az előrész és utórész elnevezéseket megtarthatók ugyan, de talán helyesebb oly kifejezést használnunk, mely egymáshoz való viszonyukra is utal. Az előrész mond valamit, várakozást kelt, függőben hagy: ez a tétel; az utórész kiegészít, fölold, ráüti a hiányzót: ez a ráütés.

Példáinkat mindjárt az elején két nagy csoportra osztottam. Hogy mily alapon? — részben már ott megjelöltem. Az I. csoportban az utórész teljes mondat, a II.-ban csonka. A II. csoportban ismét kétféle közölést láttunk: az egyikben az állítmány az előrészben van, a másikban pedig mindkét rész végén van állítmány. Az állítmány helye szerint tehát három csoportot lehetne megkülönböztetni: az állítmány lehet 1. az utórészben, 2. az előrészben s 3. mindkét részben. De ez az osztályozás, bár jogosultsága megvolna, alaki szempontok után indul, s a közölés sajátosságainak megismeréséhez semmivel sem vinne közelebb.

Lényegesebb azonban az a különbség, melynél fogva két főcsoportba rendeztem példáinkat; t. i. az, hogy az egyikben az utórész teljes mondat, míg a másikban csonka.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez sem oly nagyjelentőségű különbség, hogy ennek alapján kétfajta közölésről beszélhetnénk. Nem lényegbeli, csak fokozati különbség van köztük: az egyik egyszerűbb, a másik bonyolultabb. Az elsőben u. i. a kiegészítés csak visszamenő, az utórészből egészítették ki gondolatban az előrész. A másikban ezenkívül még az is megvan, hogy az előrészből is tartozik valami az utórészhez: a két csonka mondat kölcsönösen egymás kiegészítésére szorul; e kétirányú kiegészítés közül azonban csak a visszamenő különös, lélektanilag is csak az érdekes; míg az előrehaladó (előrészből utórészbe nyúló) kiegészítés megszokott, prózai.

Czélszerűbb lesz tehát, ha közelebbi tárgyalásra csak az első csoportot szemelem ki, melyben az, a mi a közölésben különös és érdekes, tisztán, prózaisággal nem bonyolódva jelentkezik. Ennek legelemibb módosulásait a Függelék mutatja be.

II.

A közölésben élesen külön kell választanunk két szempontot: mondattani (stilisztikai) az egyik, a másik meg vers-tani. Mondattani rokonai sorából csak versbeli különös, de szabályos elhelyezkedése emeli ki.

Az elliptikus mondat szerkesztés csoportjába tartozik. Maga az ellipszis elnevezés kifogás alá esik ugyan lélektani szempontból, mert hiszen kibagyni semmit sem hagyunk ki. De jobb híjján szívesebben használjuk a megszokott nevet. Az elliptikus mondat szerkesztés az ide tartozó példákra nézve mindössze abban áll, hogy azt a (közös) mondatrészt, mely két vagy több más (tőle függő) mondatrésztre vonatkozik, csak egyszer teszszük ki. Régebben az ilyen mondatokat összevont mondatoknak hívták, most azt mondják, hogy ez, vagy az a mondatrész az ilyen mondatokban két-, illetőleg többtagú.¹⁾ Lényeges különbség az ilyen mondatoknak csak két faja közt van: a közös mondatrész vagy úgy, a hogy van, vagy pedig csak némi (alaki, vagy jelentésbeli) módosítással illik a másik kettőre. Az első esetben egyszerűen ellipszisnek fogom nevezni, hogy ne szaporítsam a használható műszókat,²⁾ a másodikban zeugmának.³⁾

A közös és függő részek szórendje szerint mind a kettő háromféle lehet: a közös mondatrész vagy elöl, vagy hátul, vagy közbül áll. Egy kis sorozat állítható össze belőlök, mely elvezet a legprózaibbtól a legkülönösebbig, a közölésig. (Példáim előtt

¹⁾ L. ERDÉLYI LAJOS: Az összevont mondat modern szempontból (NyK. 26, 27.). U. az: Mondattani tanulmányok (u. o. 28.). U. az: Egy érdekes mondattani jelenségről (Nyr. 1905. évf.).

²⁾ Szokás ἀπὸ κοινού-nak is nevezni, különösen akkor, ha a közös mondatrész közre van fogva a másik kettőtől. (Iw. MÜLLER: Handbuch³, II. Band, 2. Abteilung, 493. l. — HERM. PAUL: Prinz. der Sprachgesch.³ 124, 292. l.)

³⁾ A másodikban különbséget szokás tenni syllepsis és zeugma közt (GERBER: Die Spr. als Kunst, 506—7. l. — MENGE: Repetitorium der lat. Synt. u. Stil.⁶ 550—551. l. —). Ha a közös mondatrész csak alaki módosítással illik egyaránt a tőle függőkre, akkor syllepsis; ha csak jelentésbeli módosítással, akkor zeugma. Itt nem vétek a szabatoság ellen, ha egyszerűség kedvéért mind a kettőt zeugmának nevezem.

e) ellipszist, z) zeugmát jelent; a közös mondatrész dőlt betűkkel van nyomva):

1. A közös mondatrész megelőzi a másik kettőt:

e) *Egy kevetet választának,*
Duna látni bocsátának. (Pann. ének.)

z) *Mezón üte tábort* Lajos és vezéri. (Toldi Szer. IX. 40.)

Nincs szebb madár a fecskénél,
Barna piros menyecskénél. (Erdélyi: I. 130.)

2. A közös mondatrész utána áll a tőle függőknek:

e) *Hogy lehajtsam, szinte vonja*
Fejem' a fák hulló lombja. (Tompa: Őszi tájnak...)

Egy sincs a világon, ha ez nem gyilkosság!
(Toldi Sz. XII. 6.)

z) *Meghallja ki mostan s kik ezután élnek.* (Buda Hal. X. 37.)

Jártam a tömött rend között, melyet kaszált —
Most fejemre várom a kaszást, a halált. (Toldi Est. I. 28.)

Az első csoportbeli alak igen egyszerű és természetes, népköltészetünkben rendkívül gyakori; olykor egész sorozatban jönnek egymás után. A második már érdekesebb, mert a közölés felé vezet: van benne u. i. egy nem teljes előrész, mely függőben hagyja a gondolatot, mindaddig, míg az utórész meg nem hozza a kiegészítést.*)

3. A közös mondatrész közbül van. S itt már csak egy lépés, sőt némelyik példánknál csak egy hajszál választ el a közöléstől.

Az ugyanis a kérdés, hogy a közös mondatrész az előtte állóval alkot-e szorosabb mondattani egységet, vagy az utána következővel? Ha az előtte valóval, akkor még elég közönséges, majdnem prózai ellipszis:

*) ARANYNÁL gyakori a 2) típusnak egy kombináltabb változata:

Madár ha keresztül, szellő ha repülhet. (T. Sz. XI. 115.)

a közös rész két tagra szakad, s mindenik függő mondatrész után jut belőle egy-egy darab. Mintegy kétszeres ellipsis.

e) Ütni a lovakat *kezdik elébb*, verni (T. Sz. IX. 78.)

z) Szerencsés te, örömeket
Énekelsz, — én keserveket! (Kisfaludy, Kes Szer. 13.)

De ha az utána következővel tapad össze mondattani egységbe, akkor már megvan benne a közölés leglényegesebb kelteke, az utórészből való kiegészítés; sőt e mellett még az is, hogy a kiegészítő mondatrész az utórész élén áll, vagyis a közölésbeli sarok jellegével bír. Csak mi hiányzik? Ezekben a példákban:

Parancsot a császár, s *ada* engedelmet. (T. Szer. IV. 44.)

Rémület az utcán, *leve* nagy hadd-el-hadd. (T. Sz. IX. 14.)

már csak az a híja a közölésnek, hogy a függő mondatrészek («parancsot — engedelmet», «rémület — hadd-el-hadd») elhelyezkedése nem szimmetrikus, nem sorvégi; ezzel jár a rím hiánya is. Míg ezt a példánkat:

Ezeket ha réven, ha *eresztik* vámon (T. Sz. IV. 26.)*

már pusztán a rím hiánya választja el a közöléstől.

Eljutva ekként a közölésig, láttuk azon formai sajátosságokat, melyek a közölést minden más elliptikus alakzattól megkülönböztetik. Végleges meghatározását tehát ekként adhatjuk: A közölés versbeli elliptikus mondat szerkezet; melyben egy közös mondatrész (vagy mondatdarab) a töle függőktől közre vétetik, olyformán, hogy míg azok egymással rímelnek, ő az utána következővel alkot szorosabb mondattani és vers-tani egységet.

E fejezet eddigi megállapításai a közölésbeli, sajátágosan megkötött mondat szerkesztésre vonatkoznak. De ki kell oldanunk a kötést, kiteritenünk az abban összeszorított mondatdarabokat, hogy a közölés mondatanyagát azon pongyolán vehessük szemügyre.

*) Erre is egy kombináltabb példa Buda Halálából (v. ö. az előbbi jegyzettel):

Vissza megint nyilraj s veri fénylő kopja. (VIII. 37.)

Nézzük meg néhány példánkat ilyen kibontott (prózai) állapotában :

Vigyáz nagy dicsőségesen, nagy fényesen.

Igazak ő parancsolati, mondási.

Jászberényi is majd hozzánk jön népestől, seregestől.

Az Istenhez emelém az én szómat, kiáltásomat.

Közel vagyok haldíomhoz, végóráomhoz.

Ki tudná számát bűnének, esetének.

Az egynemű mondatrészek nemcsak egyneműek, hanem a most idézetekben valamennyiben, a többiben s főkép a régiekben legnagyobbrészt rokon értelműek is. Egy közös mondatörzs (*Vigyáz, Igazak*, stb.) mintegy két szimmetrikus ágat hajt. Világos, hogy a gondolatritmus egy esetével van dolgunk, a mi a közölés régiségére és magyarságára — egyéb felhozandók közt — nem csekély bizonyíték.

ARANY JÁNOS a gondolatritmusnak három fajtát (párhuzamos, ellentétes és összerakó) különbözteti meg. Túlságos bonyolítás elkerülése végett mindvégig csak a párhuzamosra szorítkozom. Itt azonban a többiből is bemutatok néhányat.

Az ellentétes típus példái:

Ádám és Éva gyenyerűséget

De Krisztus valla keserűséget. (Katalin leg. 1916. sor.)

(Érdekes, hogy a legenda kéziratában az első sor után oda van írva s aztán kitörülve a *valla* szó.)

Engedelmes szolgája,

Mégis vagyok prédája.

(Amade: X.)

Bár irigye,

Vagyon frigye.

(U. az: XXXIV.)

Az összerakó a párhuzamostól ARANY meghatározása szerint csak abban különbözik, hogy a rokoneszmék sorozásában némi haladványt (fokozást) mutat. Ily értelemben a Függelékben közölt némely példánk ide is tartoznék. Talán még határozottabban ezek :

Apám nemzetségit,

Édesanyám pénzit . . .

Legjobban szeretem

Én az ő szép lelkit.

(Kriza, 195. l.)

Nagy ékessége tisztességnek,
 Nagy bátorsága félelmeneknek,
 Ótalmazója magyar népeknek,
 Rettenetes léi az lengyeleknek. (R. M. K. T. I. 30.)*

III.

Vajjon eredeti terméke-e a közölés a magyar verselésnek és költői gondolkodásnak, vagy idegen hatás szülötte?

Ha fölteszszük is, hogy a közölés eredeti magyar alakzat, két irányban térhet el a vélekedés a felől, hogy vajjon így kétszen, tökéletes alakjában született-e meg, mikor legelőször toltult valamely névtelen költő ajkára, — vagy pedig e művészileg tökéletes alakja csak hosszabb fejlődés eredménye-e. Verselésünk történetileg ismert szakasza nem mutat fejlődést; legrégibb példái közt is találunk bevégzett tökéletességű formákat, a minthogy igyekeztem lehetőleg legrégibbeket is felvenni. Legfeljebb bonyolultabb, merészebb, művészibb kihasználását látjuk néhol (ARANYNÁL), de lényeges kellékei kezdettől fogva kialakulva mutatkoznak.

Mindamellet, alaki különösségét illetőleg sok apró fokozat

*) Lássunk néhány idegen példát is, melyek többé-kevésbé rokonok a mieinkkel. Ófélném.: *máge und mine man* (= meine Verwandten und meine Lehensleute). Klopstock: *mir sind das Reich und unterthan die Lande*. Olasz: *il mar tranquillo e l'aura era soave* (Petrarca). Ófrancia: *Breton l'ensaigne lor signor e li Romain crient la lor* (l. PAUL: Prinz. d. Sprachgesch.³ 292. l.).

Görögben, latinban elég gyakori. Minket az esetleg föltehető hatás miatt a latin érdekel: *seu plures hiemes, seu tribuit Jupiter ultimam* (Horatius), *sive per Syrtes iter aestuosas, sive facturus per inhospitalem Caucasum* (Hor.). S még közelebről érdekel a középkori rimes latin verselés. Abban is megvan: *Vetustatem novitas, Umbram fugat veritas* (AQUINÓI TAMÁS: *Lauda Sion* —); *Has horas canonicas cum devotione Tibi Christe recolo pia ratione* (Régi M. Költ. Tára, I. 344. V. ö. magyar fordítását: «Ez szent imádságokat ajogatossággal Krisztus neköd ajánlom és hálaadással». u. o. 163., — mely nem tökéletes közölés, mert az *és* kötőszó kettétörő a második sort, s enjambement van. Figyelemre méltó, hogy ennek az ellenkezőjét is tapasztaljuk: t. i. a magyarban van közölés ott, a hol a himnusz eredeti latin szövegében nincs!).

Itt, az idegen példák kapcsán említék meg egy programmértekezést, mely e mondatképlet latin példáival foglalkozik. AKEN: *De figuræ ἀπο κοινοῦ usu apud Catullum, Tibullum, Propertium*. (Schwerin, 1884.)

képzhető el, míg végre kifogástalan szabályosságra tesz szert. Világos pl., hogy a szent Bernát-himnusz fordításának következő soraiban megvan a közölés belső, lélektani mozzanata, csak alakja nincs művészileg elrendezve:

Mennyei malasztot
A felségös országból
Te szíz anya Mária!
Nyerdj minekünk bocsánatot. (R. M. K. T. I. 9.)

Fejlettebb mintákhoz igazítva, így hangzanék:

A felségös országból mennyei malasztot —
Te szíz anya Mária! nyerdj minekünk bocsánatot.

A megfelelő részek szórendi szimmetriája, elő- és utórész ritmikailag szabályos szembeállítás, a rím belecsemdítése, — mind lehet hosszú, fokozatos csiszolódás eredménye, mert ez a művészi oldala a közölésnek. De a legeggyűbbtől a legművészebb alakig — fejlődhetetlenül, állandóan megvan ugyanaz a belső mozzanat, ugyanaz a különőség, melyhez ősbibb fokozatot nem képzhetünk. Éppen ezért most, midőn a közölés lélektani magyarázatát óhajtjuk adni, nem lévő ősbibb fokozat helyett analógiára hivatkozunk.

Népköltészetünkben elég gyakori jelenség, hogy a beszédnek egy darabja kiszakad a mondat kötelekéből, s úgy, a hogy van, előre vettetik, önállóvá lesz, hogy a mint költője lelkéből ő pattant ki először, az olvasó, vagy hallgató lelkében is tőle származzék az első rezdülés. Nem más ez, mint a *psychologiai alanynak**) minden sallangtól, minden kötelektől megtisztított (úgyszólva absolut) előre állítása:

*) A *psychologiai alanyra* nézve l. bővebben: GEORG VON DER GABELNTZ: Die Sprachwissenschaft (Leipzig, 1891): 348—357. l. WUNDT nem helyesli ez elnevezést, minthogy az «alany» fogalom logikai természetű: «Demnach werden wir . . . diejenige Wortvorstellung des Satzes, die beim Sprechen desselben im Blickpunkt der Aufmerksamkeit steht, die dominierende Vorstellung nennen. (WUNDT: Völkerpsychologie. Erster Band. Die Sprache. Zweiter Teil. Leipzig, 1900: 259—263. l.) De a mi szempontunkból mégis jobbnak látszott megtartani a GABELNTZ-féle elnevezést. E helyen u. i. «*psychologiai alany*» többet mond, mint a WUNDT-

Magzatbeli gyenyerűség,
Nála vala csak ez szükség. (Katalin leg. 64—5. sor.)

Az én babám tornyos nyoszolyája,
Rajta vagyon fodros takarója. (Erdélyi: I. 155.)

Sárga ló, sárga ló, arany patkó rajta;
Most akar kedvesem hozzám jöni rajta. (U. o. I. 365.)

Árva, Csamád, Borsod, Heves,
Engem a vármegye keres. (U. o. I. 247.)

Debreczeni kerek erdő,
Lakik abban szarvas kettő. (U. o. I. 268.)

Szőlőtőke, venyige,
Rászállott a gelicze. (U. o. I. 133.)

Mindezekben az első sor, mondhatni, egy képet ad, melyre viszonyítás, hivatkozás történik a második sorban. Az az első sorbeli kép, mondás, a pszichológiai alany, az, melyre a lélek figyelme először irányul, melyet ennél fogva külön vesz, előtérbe állít. Míg prózában pl. ezt mondanám: «Debreczeni kerek erdőben két szarvas lakik», — vagyis egy logikusan megszerkesztett, részeiben egymásra viszonyított egészlet, mondatot, alkotnék: addig itt, bizonyos elemző eljárással, külön veszem azt, a mit szemlélek, vagy első sorban gondolok, érzek, attól, a mi vele történik, vagy általában reá vonatkozik, s szemléletre mintegy kiállítom: «Debreczeni kerek erdő». Szinte hozzáképezem az ujmutatást. Költői szépsége ebben a közvetlen szemléletben s annak ily naiv, tiszta kifejezésében áll.

Másszor meg felkiáltásnak tetszik s költői értéke a lelki fájdalom, töprengés, meghatottság, merengés, öröm önkénytelen, szabad kitörésében van; ama közvetlenségben, melyben a feljajdulás lelki indoka egymagában, a lélek minden figyelmét, részvétét magához rántva, jelenik meg; mint e dalban (Kriza, 75.):

féle «uralkodó képzet», mert utal egyúttal annak nyelvbéli kifejezésére is, lévén az alany szó a mi nyelvtani megszokásunk szerint valami beszédbeli darabnak a neve. Itt pedig nemcsak az uralkodó képzetet akarom értetni, hanem egyúttal a beszédnek azt a részét is, melyben az uralkodó képzet kifejeztetik.

Édes anyám sok szép szava,
Kit fogadtam, kit nem soha.

Vagy Csokonainál:

Oh Cypria terhes igája!
Hogy kell magam adnom alája! (Édes keserőség.)

vagy TOLDI-ban (V. 14.):

De az ő testvére — de az ő testvére,
Ki mondja meg neki: mért tör életére?

Másszor megint a vele való szives, kedves foglalkozást jelenti, mintha a lélek még ragaszkodnék hozzá, nem akarná elbocsátani: s ezért külön veszi s gyönyörködik benne:

Álom, álom, édes álom —
Édes a hajnali álom. (Erdélyi: I. 150. és 151.)

Udvarom, udvarom, szép kerek udvarom,
Nem söpri már többé az én gyenge karom.
(Arany-Gyulai: II. 30.)

De nem czéлом e forma esztétikai jelentőségét vizsgálni, csak a közöléssel való rokonságára akarok rámutatni. Itt is, mint a közölésben, az előrész ki van vetve a mondat belső kapcsolatából, csakhogy még határozottabban s még nagyobb önállósággal: t. i. letisztítva minden viszonyító ragtól, tiszta, abszolút szóalakjában (nominativus). A mondatból való kiszakítása mintegy végérvényes; nem is kell igazodnia a mondathoz (mely utána következik), mert hiszen az igazodik hozzá, az rendezkedik úgy el, hogy hozzá való viszonya érthető legyen.*) A közölésnél ezzel szemben az előrész elszakadása csak egyelőre, csak ideiglenesen történik; azzal a tudattal, hogy majd egy továbbat kialakulandó mondatba kell beilleszkednie: azért van viszonyító raggal ellátva. A mi tehát a közölésben legkülönösebb, nem idegen a magyar költői gondolkozástól; analog jelenségekben a legszélső mértékben megvan. Összevetésük nem lesz hálátlan munka. De ebből a czélból most már kissé mélyebbre kell leszállanunk.

*) E jelenség más nyelvekben is megvan. A francziában pl. egész közönséges.

IV.

Hogy különös szerkezetök igazi lélektani alapjait megértsük, el kell képzelnünk az efféle mondatok s általában a mondat keletkezését.*) A mondatalkotás valamely a tudatban meglevő összképzetnek taglalása. Ez összképzet egyes elemei egymással szoros kapcsolatban vannak, de egymáshoz való kapcsolatuk minősége csak a mondatba öntés — taglalás — folyamán derül ki világosan s lesz igazán tudatossá. Az összképzet elemei közt van egy, mely különösen magára vonja a beszélni készülő figyelmét: van egy uralkodó képzet, melynek nagyobb világosságra jutásával, mintegy első kiválásával indul meg a taglalás. Ez uralkodó képzet (vagy mások elnevezése szerint: lélektani alany) maga után vonja a hozzá legszorosabban tartozót, az a harmadikat, negyediket, stb. Ilyformán, míg, az öntudat világa előtt elvonulván, az összképzet egyes elemei külön-külön érvényesülnek, egyúttal egymáshoz való viszonyuk is megvilágittatik. Innen a mondat tagoltsága, de innen szoros egysége is.

Ez csak egyik módja a mondatalkotásnak. Az ily módon kialakult kész mondatban semmivel sincs több, mint az eredeti összképzetben. De van egy másik módja is, éppen ellentéte az előbbinek. Ez esetben u. i. nem egy meglevő összképzetet taglalunk, hanem különálló képzeteket foglalunk egységbe associatív eljárással. Az első esetben a mondatot apperceptív elemzés, a másodikban associatív egybekapcsolás hozza létre. WUNDT, más-más szempontból, mindkettőnek többféle nevet ad. Az elsőnek nevei: geschlossene Satzverbindungen, Apperzeptionsverbindungen, prädikative Satzform; a másiké: offene Satzverbindungen, Assoziationsverbindungen, attributive Satzform.**)

Rendesen azonban egyazon mondat kialakításában mind a két eljárásnak van szerepe: egyfelől elemeztetik az összképzet (prädikativ —); másfelől azonban egyes elemei az eredeti összképzetben meg nem volt, új elemeket vonzanak magukhoz (attri-

*) WUNDT: Völkerpsychologie. I. Band. Die Sprache². Zweiter Teil. Leipzig, 1904. VII. Kapitel: Die Satzfügung. (220—448. l.)

***) Az utóbbi eljárásnak egész a groteszkig való szándékos túlzása jellemzi a RABELAIS stílusát.

butiv mondatalak). Az ilyen fajta mondatalak neve WUNDTnál: **prädikativ-attributive Satzform.**

Az előbbi fejezetben a közölést egy analog mondatképlettel vetettük össze s rokonjellegüket a lélektani alany önállósított előrevetésében véltük felismerni. Ezek egyike («Debreczeni kerek erdő, Lakik abban szarvas kettő») a prädikativ mondatalaknak, másika pedig (a közölés) a prädikativ-attributiv mondatalaknak különös változata. Nézzük külön-külön mind a kettőt.

Az elsővel röviden végezhetünk. Egyetlen lehető magyarázata az, hogy az uralkodó képzet ez esetekben a szokottnál (mondjuk: a lélek prózai állapotában szokásosnál) is uralkodóbb, a minnek oka érzelmi járulékaik erejében rejlik. Olyannyira uralkodó, hogy egyelőre kizárólag magára vonja a figyelmet. Első pillanatra csak ő látszik; s a szemléletébe elmerülő, merengő lélek, mikor ezt beszédbeli közlés céljából kifejezi, kifejezésében is hű marad a lelki valósághoz: éppúgy nem gondol a kifejezés további kapcsolataira, a mint egy pillanattal elébb még nem vetette elemző világát az összképzet többi elemeire. Mondhatnók, hogy mintegy megfélekedezik arról, hogy mással közöl valamit; magába merül s csak mikor az uralkodó képzetnek szóbeli alakot adott, eszmél fel s közli tudatosan, a mit az uralkodó képzetről mondani akar, úgy, hogy ahhoz igazítja, a mit az imént, mintegy félig öntudatlanul már kimondott, utólag igyekeztén helyreállítani az egésznek érthetőségét.

Ne mulasztjuk el megmondani, hogy e mondatképlet kialakításába a verses forma kényszere egyáltalán nem működik közre. Prózában is elképzelhető; a mint bárki csinálhat is prózában hasonló példákat. Hogy mennyiben sorolandó a WUNDT-tól prädikativnak nevezett mondatalakok közé, talán fölösleges kifejtennem. Egy összképzet tagolódik; legkiválóbb tagja önállóságra jut, s a többi ez elszakadás után is csak ő hozzá igazodik, csak ahhoz fordul, rá sem érve, hogy idegen elemek társulását keresse.

Lássuk a másikat, a közölésbeli mondatképletet. Ez, a mint előre jeleztük, prädikativ-attributiv mondatalak. Van benne tehát egy összképzet elemzése, s van benne a mondatalkotás közben hozzárakódó új elem. Czélszerű lesz egy példát választani, még pedig a legegyszerűbbjéből:

Ő parancsolati,
Igazak mondási.

Mi volt benne az eredeti összképzetben? *Ő parancsolati:* benne volt; ez az uralkodó képzet, ezzel indul meg a mondatalkotás. S benne kellett lenni a másik két elem közül még annak, a melyik vele alkot egészet, tehát: *igazak*. E szerint az összképzet eredeti tartalma ez: *Ő parancsolati igazak*. Járulékelem: *mondási*. Ha az így osztályozott beszédanyagot összevetjük a versbeli elrendezéssel, különös másodlagos eljárásra bukkanunk: a mi az eredeti összképzetben összetartozott, itt szét van vetve; a mi ott nem volt meg, a jövevényelem, itt lényeges, nélkülözhetetlen tagjává lett a mondatnak. Az uralkodó képzet kilépett a mondat kötelékéből s helyét egy jövevényképzet foglalta el. Miért s milyen körülmények közt szakadt el amaz? miért jött helyére emez? ezekre a kérdésekre kell megfelelnünk.

V.

A mondat egységéből kiszakadt uralkodó képzet (*ő parancsolati*) nyelvbeli kifejezése magán viseli a mondatba tartozás bélyegét: látszik, hogy alanya volt, vagy alanya akart lenni az *igazak* allitmánynak (többesszámban van). A mondatalkotás, az összképzet tudatos taglalása tehát már megindult, de, majd kifejtendő okok miatt, megzökkent. S ez már fontos különbség az előbb tárgyalt mondatképlettel («Debreczeni kerek erdő», stb.) szemben: ott a beszéd mintegy öntudatlanul, a rendkívül erős uralkodó képzet kezdeményezésére indul meg; a mondatalkotás, a szándékos elemzés csak azután következik, a már önfeledten kimondott részhez utólag alkalmazkodva. Itt ellenben, úgy látszik, kezdettől fogva az elemző figyelem tudatos működése alkot mondatot.

Úgy kell tehát lenni, hogy a mondatalkotás megindulta után jön közbe valami; hogy a szakadás oka nem, vagy nem pusztán az összképzet alaptermészetében rejlik (mint az előbbinél), hanem útközben lép fel. Mi lehet ez?

Az útközben fellépő ok csak olyan tényezőkben kereshető, melyek az összképzet eredeti tartalmához viszonyítva csak járulékok. Ilyet pedig, a mi itt szóba jöhet, csak kettőt talállok. Egyik a verses forma kényszere, a másik pedig, mely

ezzel szinte pillanatnyi egyidejűséggel érvényesül, a beszélve gondolkozásnak egy ősi, nagyjelentőségű tényezője: a gondolatritmus ösztöne. Amaz a kifejezés formai kényszere; ez gondolattermelő, gondolatszaporító sablon. Ezek itt egymást támogatják, egymást idézik fel.

Micsoda verselési, és pedig speciális magyar verselési elv lép fel itt idomító hatással? Az enjambement kerülése: a ritmikai egységek (ütem, de még inkább a sor) erős önállósága, mely megköveteli, hogy a gondolat belső tagozódása, a mondatnak szakaszokra, izületekre törése is, a hanganyag ritmikai tagozódásához igazodjék.*) Az igazi magyar népies verselés ellen idétlenebb vétséget gondolni sem lehet, mintha a mondat másfél sorra törik. Ez elv, melyet a ritmus- és gondolattagozódás egybevágásának mondhatnánk, nem kizárólag a miénk, de magyar-nak magyar, mely verselésünket a régi görög-latin verseléstől lényegesen megkülönbözteti, sőt a szótagmérő nyugateurópai rímes verseléssel szemben is e tekintetben szigorúbbá teszi. — A költő benne van egy adott versformában. Megindul a mondat kialakulása s az uralkodó képzetet kifejező mondatdarab (psych. alany) éppen betölti a sort, úgy hogy a mondat hátralevő része átnyúlik a következő sorba, de azt nem tölti be: enjambement van:

Ő parancsolati,
Igazak.

A másfél sorra terjedő egymondat, a ritmikai határ erőszakos áttérése, bántja a ritmusérzékét. Vagy inkább rá sem ér hogy bántsa, mert a verselő ösztönszerűleg új hangsúlylyal kezdte a második mondatdarabot s már ezáltal elszakította az elsőtől; új hangsúlylyal, melynek lüktetése egy egész sorra terjed, mely a maga erejének megfelelő, egész sort betöltő hanganyagot követel. De olyképpen, hogy a sor ritmikai egysége föl ne darabol-tassék: vagyis hogy a ritmikai egységet a gondolatnak (mondatnak) is egységes szakasza mérje ki. Ez pedig csak úgy történhetik meg, ha nem kezd új mondatot, hanem a megkezdett

*) Az oly sok téren kiváló ARANY LÁSZLÓnak egy töredék értekezése (Hangsúly és rhythmus.) meglehetősen korlátozza e szabály érvényét az ütemre nézve. De a sorra nézve feltétlenül áll.

kiegészíti: *Igazak mondási*. Ennek folytán az első sorban ritmikái önállóságra jutott hanganyag, mint mondatrész is magára marad.

Mihelyt a második sorba áttört csonka mondat kiegészítésének szüksége felmerül, jelentkezik a másik tényező, a gondolatszaporítás legelemibb módja: a gondolatritmus ösztöne. A kifejezendő összképzet már elemezve van ugyan (Ő parancsolati—*Igazak*), de elemei a ritmikái határ két oldalára hullva szétesnek: az összképzet eredeti egysége a versbeli kifejezésben elkallódott: nincs mondat: mert a mondat nem csupán elemzés, taglalás, hanem egyúttal egységbe foglalás is. Újból megindul tehát a mondatalkotás e kényszerű helyzetben: az a mondatdarab (*igazak*), a mely az első, sikertelen elemzés folyamán állítmánya volt az első sorba kivetődött lélektani alanynak, most e második kísérlet során a mondatalkotás alapjául fogadtatik el, lélektani alanya lesz annak a mondatnak, a mely most van kialakulóban s a mely lényegében nem mondhat mást, mint a mit az első akart. S ekkor a már egyszer kifejezett, de most mégis hiányzó képzet helyére, associatiós felidézés folytán, egy rokona állíttatik be: *parancsolati* helyére a vele rokonértelmű *mondási*.*)

A mit tehát a verstani elv megakasztott, vagy megzavart, helyrehozta, elsimította a gondolatritmus. És talán még valami ezen kívül: t. i. a rímszükséglet.**)

Igaz, hogy a rím nem feltétlen kelléke a verselésnek, s az is igaz, hogy találni példákat, melyekben a közölésnek csak a rím híja:

mert hűséggel igeretit
be tellesite mondasat. (Batthyányi kódex, 21. l.)

*) Ez eljárás kényszerűsége sokkal érezhetőbben tűnt volna ki, ha példának dallamosabb sorokat választottam volna, pl. HIMFY e sorait:

Szilaj kedvét | tölthetnem
Gyönyörűség | . . .

melyben a három szótag hiánya a mondat csonkaságával együtt igen erősen érzik. (Tedd hozzá: *szenvednem*.) De meg akartam maradni azon példánál, melyben a közölésbeli mondatalak prädikativ-attributiv jellegét mutattam ki. Arra a célra pedig egyszerűbbet nem találhattam volna.

***) Csak a rím-kényszer magyarázza meg, hogy az ú. n. leoninusok meglehetősen felkapták: «Míg rövid életének folytatja kinyílt idejének» (GYÖNGYÖSSI JÁNOS). «Vért, nem szilva-levet, hordoz; erébe hevet» (u. az).

De viszont a rím sem oly fehér holló régi verselésünkben, mint hirdetni szokás. Legrégibb verses emlékeink olykor raffinált rímekkel lepnek meg (Szabács viadala). De különben is: nem kellett-e már igen korán kifejlődni a rímérzéknek oly verselők-nél, kik mondanivalóikat a gondolatritmus párhuzamosan alakuló szerkezeteivel szerették kifejezni, melyeknek menete legtöbbször egynemű mondatrészeket: *azonos ragokat* vet a sor végére. A rag-rímet ma rossznak minősítjük, de a maga idejében jó volt, s a mi fő: rím volt az is.

Láttuk most már, mi akasztotta meg a megindult mondatalkotást, s láttuk, mi hozta helyre a mondat egységét. Ha most az így nyert kifejezést összevetjük azzal, a mit eredetileg ki akart fejezni: az összképzettel, a következő megfigyelésekre jutunk:

Az eredetiben ez volt: *Ő parancsolati igazak*, s mire a mondatalkotás bevégeződött, ez lett belőle: *Ő parancsolati, Igazak mondási*. Helyes volt-e azt mondanunk, hogy itt prädikativ-attributiv mondatalkokkal van dolgunk? Helyes, ha arra az eljárásra gondolunk, mely létrehozta (apperceptiv elemzés és associatio). De nem helyes, ha a kész mondatra értjük. Mert tényleg mi van előttünk? Egy csonka mondat, mely tiszta prädikativ mondatnak indult, s egy másik, teljes mondat, tiszta prädikativ mondatalak. Az eredeti összképzet mindkét eleme egy-egy prädikativ mondatnak lett uralkodó képzetévé, lélektani alanyává, vagyis külön-külön oly jelentőségre, oly erős megvilágításra jutott, a milyenre más, rendes menetű mondatban csak egyetlenegy képzet (képzetecsoport) jut. S innen az efféle mondat-szerkezet rendkívüli energiája, rugalmassága.

A közölésbeli mondat nem az lett tehát, a minek készült, s így a mint előttünk áll, nem árulja el, sőt elpalástolja létrejötté módját. A hol mondattagok összeforradása készült, valójában szakadást mutat; a hol meg csak mellérakás, associálás volt, szorosan összeforrott mondatot láttat; az az eljárás, mely attributiv mondatalkokat hoz létre, itt prädikativ mondatalkra vezetett. Kitűnik ebből, mennyire más szemmel nézi az, ki létrejötté mozzanatait figyeli, mint az, a ki készen kapja; mennyire más természetű a hatása, mint okai. A ki hallja, az előrész után felfüggesztést, csonkaságot, ellipsziszt érez, s igaza van. A ki,

lényege felől még tájékozatlanul, elemezni kezdi, szintén csak ebből az összhatásból indul ki, a melyben már része van az alakzatbeli mondat minden elemének: azt hiszi, valamennyi elem eredeti tagja a mondatnak, mely egyik tagját előreveti, mielőtt ő maga teljes súlyával megérkeznék: kivétést lát. S az ő szempontjából, a nyert hatás alapján állva, neki is igaza van.

VI.

Még azonban hátra van valaminek a megvizsgálása. Úgy tűnt fel az eddigiekben, mintha a pszichológiai alanynak a mondat egységéből való kiszakadása csupán a verstani kényszer következménye lett volna. De hátha az csak a legszembeötlőbb, legkülsőbb ok. Hátha, mint a közöléssel párhuzamba állított mondatképletben, úgy a közölésben is megvan magának a psych. alanynak az a hajlama, hogy verstani kényszer nélkül is különváljék, kiszakadjon a mondat belső kapcsolatából? Ezt a vizsgáladást végre kell hajtanunk, még ha az eredmény nem lenne is egyetemes érvényű a közölés minden esetére.

Mindenekelőtt, vannak olyan példáink, melyek mintegy átmenetet képeznek a «Debreczeni kerek erdő» stb. mondatképlettől a közöléshez; elannyira, hogy szinte összetéveszthetők. Különösen, ha a rímelő mondatrészek ragtalanok (nominativus):

Karolinka fejkötője,
Izeg mozog a kendője. (Erdélyi: I. 237.)

Rektor uram káposztája,
Tövíg édes a torzsája. (Hallomásból.)

Elrendezés szerint (kivetés — sarok — rímelő) ezek alakja közölésszerű. De első soruk mint a szemlélés, illetőleg cím (emlegetés) volna, éppúgy mint a párhuzamba állított mondatképletben. Ezeket tehát közölésnek is vehetem, pedig, mint láttuk, az ilyenekben a verstani kényszer nélkül is érthető a psych. alany mondattani önállósulása.

A két sor mondatanyaga közti kapcsolat már raggal van ugyan jelölve ezekben:

Somogyszobi temetőbe,
Fűzfa van a közepébe. (Vikár: Somogym. Népkölt. 6. l.)

A hetösi temetőbe,
Három árva sétál benne.

(U. o. 7.)

— de még éppúgy csak átmeneti alakok, mint az előbbiek. A rímelő mondatrészek u. i. jöllehet egyaránt függnek a saroktól, nem oly párhuzamos, rokonértelmű mondatrészek, mint a közölsbeliek; a második sorbeli az első sorvégít csak megszorítja, ill. visszamutat rá, de azt nem helyettesítheti. Sőt az első sorvégi mondatrészeről elvágthatjuk a ragot (a mit a közölsben nem tehetünk), a nélkül, hogy az érthetőség elkallódnék.

Mit bizonyít ez átmenetiség? Azt, hogy a mi az analóg mondatképletnek egyetlen lényeges sajáttsága: a psych. alanynak verstani kényszer nélkül való, saját természetéből folyó önállósulása, átjön a közölsbe is. Vagyis, hogy a ragos névszónak ez esetekben éppúgy megvan az a megnevező, önálló használatra képesítő, czímszerű jellege, mint a tőalaknak, a nominativusnak.

Nincs tehát abban mondattani lehetetlenség, hogy a psych. alany, még ha (mint a közölsben igen gyakran) ragos névszó is, kiszakadjon önhatalmúlag, mintegy czímül, szemléletül, a mondat belső kapcsolatából.

Lássuk tehát a tulajdonképeni közölsést. Találni-e oly példákat, melyekben a verses formától eltekintve is megállapítható a psych. alanynak saját természetéből folyó önállósulása?

Találni; még pedig két fajtát.

1. Első az, melyben az elő- és utórész elkülönülése a szokottnál élesebben tűnik ki. Vagy azért, mert a kivetett mondatrészt még egy mellékmondat követi s választja el a saroktól (a mellékmondatot aláhúzom):

Engedd meg, hogy neve, *mely most is köztünk él,*
Bővüljön jó híre, valahol nap jár-kél. (Zrinyiász, I. 6.)

— Vagy mert az utórészt és kötőszó vezeti be s különíti el határozottabban az előrésztől:

Toldi is álmában csehen győzedelmet,
És nyert a királytól vétkeért kegyelmet.

Mindkettő elképzelhető prózában is, csak a rímet kellene valami módon megszüntetni. Gyakoribb, de fontosabb is a második eset.

Az *és* kötőszó beékelődése első pillanatra mintha megdöntené a fentebb adott lélektani magyarázatot az egységesnek induló mondat kettétöréséről. Pedig az a lelki folyamat, mely e mondatakat létrehozta, csak annyiban különösebb, hogy az utórészbe szakadt mondatdarab associatív kiegészítésének szükségére nyomban tudatossá válik, mihelyt az új sor ritmusa lüktetni kezd, még mielőtt az összképzetnek ide átszakadt tagja (a sarok) szóbeli kifejezést nyerne. A szakadás ily nagyfokú tudatosságát pedig csak azzal magyarázhatjuk, hogy a psych. alany már az összképzetben megvolt az az erősen uralkodó jellege, az az önállóságra való praedestináltsága, mi az elszakadást kikerülhetlenné tette.

Elő- s utórész élesebb elkülönülése, s ezáltal a psych. alany határozottabb önállósága érezhető továbbá a közölés azon példáiban, melyeket zeugmás közöléseknek mondhatnánk. Ezekben u. i. a sarok csak némi (alakítani vagy jelentésbeli) módosítás után illik egyaránt a rímelő mondatrészekre. Pl.

Hadd mondják az apák: «mi csak egy országot —
Bírják ezek, ime, az egész világot!» (Buda Hal. X. 10.)

(A *birják* sarok az előrészhez így idomítandó: *birtunk*). A psych. alany mondattani önállósága az effélékben oly félremagyarázhatlan, hogy az első és második sort még akkor sem olvashatnók össze, ha egyelőre prózának tekintenők. Itt tehát világos, hogy a verstanin kívül más elv is munkál az elszakításban. Kivált ha a zeugma mintegy kétszeres:

Csaló Pista pajtásomtul,
Elváltunk szépön egymástul. (Vikár, 168.)

Igen határozott elkülönítő tényező továbbá az ellentét. ARANYNÁL különösen hathatós példái vannak. (A tiszta kivetést aláhúzom):

Azután, hogy öcsénk — *nem királyi székhez* —
Juta czinkosidtól gyalázatos véghez. (T. Szer. XI. 127.)

2. Másik bizonyítékunk oly példákban található, melyek előrészébe nem maga az egyetlen uralkodó képzet, hanem egy uralkodó képzet csoport van kivetve. Bizonyíték itt a psy-

chologiai alany eredeti önállóságára e képzetsoportnak szoros belső egysége, melylyel a mondat másik darabjában egy hasonlóan viszonyított képzetsoport van párhuzamba állítva:

Azzal a hű szolga szemét az ökléhez,
S öklét megtörölte ócska köntösehez. (Toldi: IV. 10.)

S nem látja, mi a czél (*madarat sípszóval*):
Bevenni a várat emberi hágsóval. (T. Szer. X. 28.)

Tó szigetje édes honná,
Sátoruk lón szép otthonná. (Rege a csodaszarvasról.)

kivált, ha az előrészben ugyanaz a viszony ismétlődik:

Paripát fényessé, fegyverit élessé,
Teszi sok szerszámát nagy-rettenetessé. (B. H. IV. 7.)

De még annál is érezhetőbb ez egység s önállóság, mikor a kivetett képzetsoportnak egymáshoz viszonyított elemei egy közójök szorult mondatrészen át fognak kezét egymással (itt is én húzom alá):

Mint madarak *lombrul*, seregenkint *lombra*:
Szálltak, énekelve, templomrul templomra.
(T. Szer. VIII. 29.)

Lombrul és *lombra* összetartoznak, a mondatban egy kisebb egységet alkotnak; csak hogy el vannak egymástól szakítva. S míg a maguk kisebb egységét, éppen az elszakítás ellenére is, érvényesíteni akarják, a nagyobb egységből, a mondatból, annál érezhetőbben válnak ki.

Hogy a közölésben a verstani kényszer nélkül is, önerejéből, alaptermészetéből kifolyólag is, igyekeznek a psych. alany mondat t a n i önállóságra jutni: egyes példákön, máskép, mint a hogy most próbáltuk, alig bizonyítható. E példákön u. i. az első esetben az elő- és utórész elkülönülésének, a másodikban pedig az előrész önmagában való szoros egységének találtuk éles jeleit, tisztán mondat t a n i bizonyítékait, úgy hogy az előrész kiszakadását a psych. alany önállóságra törekvésének tudhattuk be.

Ez azonban csak a bizonyítékaim körébe tartozó példákön

észlelhető világosan. Míg ama legegyszerűbb példák, melyekben a közölés lényeges kellékein kívül egyéb semmi sincs (melyek tehát a «tiszta» typust képviselik), — mint pl. a sokszor idézett

Ő parancsolati,
Igazak mondási.

— a verstani kényszeren kívül más okot nem árulnak el. Mindamellet, ha a psych. alany mondattani önállósulásának csak formai (verstani) oka volna, akkor a magyar verselés jóformán csupa merő közölésből állna. Mert hisz az a verstani elv, mely az enjambement-t tiltja, állandóan, minden egyes esetben működik; s akkor azt kellene várnunk, hogy valahányszor a mondat áttörik a második sorra, az előrész éppúgy magára maradjon, az utórész éppúgy alakuljon ki, mint a közölésben. Világos tehát, hogy a verstani kényszer önmagában véve nem adhatja kielégítő okát e jelenségnek. El kell fogadnunk, hogy az, a mit amaz analóg mondatképleten kétségtelen biztossággal észleltünk, t. i. a psych. alanynak mondattani függetlenségre törekvése, a közölésben is megvan, s egyik főtenyezője e mondatképlet létrehozásának.

A psych. alany azonban nemcsak mondattani, hanem verstani önállóságra is törekszik, vagyis önállósága kifejezéséül igyekszik valamely ritmikai egységet (sort, esetleg csak ütemet) teljesen kitölteni, maga részére lefoglalni. Erre a meggyőződésre, melyet a gondolatbeli és ritmikai szakaszok egybevágasának már említett törvénye is támogat, még a következő megfigyelések vezetnek:

Tréfás, játszi hangú dalokban láthatni effélét:

Hajdanában-danában

Csuda történt Budában.

(T. Est. V.)

Tudjuk, hogy ez nem közölés; elég az első szó helyére ezt tennünk: *hajdan*, hogy meggyőződjünk róla. De kiinduló lehet a következőkhöz. A mondatot kezdő szó, nem töltvén be a sort, tulajdon hanganyagából ismételt annyit, a mivel a sor betelik, hogy egy jelentékeny ritmikai egységet ő maga foglaljon el. Bárki elhiszi, hogy közölésben is lehetne ilyenféle. Lehet, hogy van is: nekem nincs rá példám. De átveszem innen a sor-

kitöltés fogalmát s keresem, hogyan érvényesül a közölésben.

Legegyszerűbben úgy, hogy felkiáltó szót told a kivetés elé:

Ej haj dunnám alá,
Bujj bé bundám alá. (Krizsa, 187.)

Itt semmi sem akadályozta volna annak a lehetőségét, hogy az egész mondat («Bujj bé dunnám alá») az előrészbe kerüljön. Bizonyos tehát, hogy *dunnám alá* az uralkodó képzet, s bizonyos, hogy a felkiáltó szó segítségével jut egy egész sor elfoglalásához. Hasonló hozzá ez:

Ihajnáré! csak arra
Oda ugorj a falra. (T. Est. V.)

Másik módja, hogy maga a szó addig ismétlődik, míg be nem tölti a sort:

Első, első, legelső
Kossuth Lajos az első. (Arany-Gyulai, I. 290.)

vagy legalább egy ütemet:

Uecza, uecza, ég az uecza (Vikár, 89.)

Utalok végül azon esetekre, midőn a kivetés aprózódik, rokonértelmű kifejezésekkel szaporodik mindaddig, míg be nem tölti a sort:

Javokért, hasznokért, megmaradásokért,
Gyülnének, vínának az ő hazájokért.
(Tinódi: Budai Ali basa hist. 193—4. sor.)

A pszichológiai alanyak úgy mondattani, mint verstani (egy szóval talán így mondhatnók: vers-mondattani) önállóságra való törekvése másképp alig bizonyítható. S ebből az is következik, hogy minden egyes esetben nem is bizonyítható. Mindamellet nem kisebb könnyelműség volna meglétét tagadni, mint a közölés minden lehető esetére a priori kiterjeszteni. Tény az, hogy a közölés példáinak jelentékeny részén kimutatható. A hol pedig nem tudjuk bizonyítani (mert nincs mibe fogózni), hogy a psych. alany vers-mondattani önállósulása alaptermészetéből

következik, az önállóság tényleg ott is megvan, csakhogy látszólag pusztán a verstani kényszer hatásaként.

* * *

A két rokonképlet közt ezek után megtehetjük az összevetést.

Az első («Debreczeni kerek erdő» —) prózában is előfordulhat, a második (a közölés) csak versben (csak a magyart értem). Mindkettőnek jellemző sajátysága a pszichológiai alany önállósított előrevetése. Csakhogy az elsónél az elkülönülés csupán a kifejezendő tartalom természetéből folyik, a másodiknál formai (verstani) kényszer is működik közre. Az elsónél az önállósulás alapjában véve csak mondattani s nem okvetlenül verstani is (bár verses megjelenésében egy magyar verstani elv folytán egyúttal verstani is); a másiknál szükségképpen mondattani is, verstani is. Az elsónél a kiválás teljes, végleges: a pszichológiai alany nyelvi alakja nem is igazodik a mondathoz; a másiknál csak elszakadás van: a pszichológiai alany nyelvi alakja ki is fejezi mondatbeli kapcsolatát. Az elsónél az utórész a kivetett pszichológiai alanytól függ, folyvást ahhoz igazodik; a másodiknál magára marad a kivetett rész, s az utórészben új mondatalkotás indul meg.

VII.

Mint előre megszabtam, mindvégig csak a közölés egyik típusát figyeltem meg, azt u. i., melynek utórésze teljes mondat. De e megfigyelés eredményei értékesíthetők a tárgyalásomból kirekesztett csoportra is, arra u. i., melynek példáiban úgy az elő-, mint az utórész csonka mondat. Pl.

Ki tudná bűnének,
Számát esetinek.

Az ilyenekben nem mondatnak, hanem csak mondatizületnek kettétöréséről van szó. A *bűnének* — *számát* mondatizületre értendő az, a mit a tiszta typos magyarázásakor mondatra értettünk. Vagyis itt nem mondatok, hanem a mondat kisebb egységei törnek ketté ugyanazon verstani elv érvényesülése folytán s egészítettnek ki teljes mondatizületekké a gondolatritmus ugyanazon sablonja szerint.

Hogyan magyarázandók a közölés idegen nyelvbéli példái, kivált a prózában is előfordulók s mennyiben segíti elő kifejlődését másutt az *inversio* szabadabb lehetősége: az nem tartozik ide. De hogy a magyarban idegen minták nélkül is létrejöhetett, az a fentebbiek után alig lehet kétséges.

Összefoglalom e dolgozat főbb eredményeit.

Verselésünk, kezdettől fogva a legújabb időkig, nagy előszeretettel használ egy mondatképletet, melyet egyik jellemző sajátosságáról közölésnek nevezhetünk. A közölés versbéli elliptikus mondat szerkezet; melyben egy közös mondatrész (vagy mondatdarab) a töle függőktől közre vétetik, olyformán, hogy míg azok egymással rímelnék, ő az utána következővel alkot szorosabb mondattani és verstani egységet. Elő- és utórészből áll tehát, melyeket erősen érezhető szünet s gyakran kötőszó is (*és, s*) választ el egymástól. Előrésze minden körülmények közt csonka —, utórésze lehet teljes, vagy csonka mondat. A csonka előrész kiegészítése utólag, gondolatban, az utórész visszaható analogiájára történik.

A kiegészítő mondatrész, mely mindig az utórész élén áll, olykor csak alakí, vagy jelentésbeli módosítás után illik az előrésze is. Ez a zeugmás közölés.

Létrejöttét lélektani alapon három tényező közreműködése magyarázza:

Első a pszichológiai alanynak mondattani és verstani (vers-mondattani) önállóságra törekvése, a mi abban áll, hogy a psych. alany nyelvbéli kifejezése a mondat kapcsolatából kiszakadva, magára marad s önállósága kifejezéséül igyekszik egy ritmikai egységet (sort vagy legalább ütemet) egészen betölteni, maga részére lefoglalni. Hogy e törekvés a pszichológiai alany természetében rejlik, vagyis hogy verstani kényszer nélkül is külön válnék a mondatból: csak a némiképp bonyolultabb példákön bizonyítható; míg a legegyszerűbbek (a «tiszta típus» példái) — jóllehet az önállóság ezekben is megvan — okául a verstanin kívül egyebet nem árulnak el.

Második a gondolatbéli és ritmikai ízületek egybevágásának elve, melynél fogva a gondolat (beszéd) szakaszai lehetőleg nem nyúlnak át a ritmikai határpontokon, különösen a sor-határon. A mondat nem törhetik másfél sorra.

Vagy ha nagyobb terjedelme miatt áttörik, akkor a törés oly teljes, hogy megszűnik a mondat egysége, s így az áttört mondatdarab mesterséges kiegészítésre szorul, míg a ritmikai határt (a második sor végét) el nem éri. Ugyanekkor az előrészbe szakadt mondattöredék csonkán marad. Verselésünknek e törvényszerűsége, melyet ARANY JÁNOS fedezett fel s ARANY LÁSZLÓ szigorúbb megfigyelések alapján némileg korlátozott, sehol oly világosan nem nyilatkozik, mint éppen a közlésben.

Harmadik a gondolatritmus ősi ösztöne. Szerepe ott kezdődik, mikor a másfél sorra tört mondat átszakadt töredéke, az említett verstani törvény kényszere miatt, kiegészítésre szorul. A kiegészítést úgy hajtja végre, hogy az első sorba rekedt, s így a mondatból kiesett darab helyére egy azt helyettesíthető, vele rokonjelentésű darabot (rokonértelmű szót, kifejezést) állít. Meg is találjuk a közlésben a gondolatritmusnak ARANY JÁNOS osztályozása szerint ismeretes mindhárom fajtát.

E tényezők közül csak az első az, melyről eddig nem esett szó. Ez szolgáljon mentőgémmel, hogy bővebben foglalkoztam vele, mint különben e dolgozat méreteihez illett volna. A pszichologiai alany mondattani önállóságra törekvése, mint láttuk, nem a közlésben nyilatkozik meg legészrevehetőbben, s hatásra is nem ott a legköltségesebb. Az a mondatképlet, melyet a közlés rokonául mutattam be, a magyar költői gondolkodásnak ezt a sajátosságát mintegy legfelső fokán s egyik legszebb formájában fejezi ki. Megnyilatkozásának azonban több más módja is van, a melyeknek közelebbi vizsgálata világot deríthetne a magyar versbeli szórendnek nem egy homályos kérdésére.

FÜGGELÉK.

A közlés legelterjedtebb formája az, melynek előrésze csonka, utórésze teljes mondat. Befejezésül ennek akarom itt néhány legegyszerűbb módosulását bemutatni.

Kiindulásul, tiszta típusul szolgálhatnak az ilyenek, mint pl.

Ó parancsolati,
Igazak mondási.

Tisztának azért mondom, mert megvan benne a közölés minden kelléke s viszont semmi fölösleges elem nem rakódott hozzá: a tételben csak a kivetett mondatrész van (tétel és kivetés födi egymást); a ráütésben csak a sarok és a rímelő. Tétel és ráütés verstani terjedelme egyforma. (Több ilyen, a tiszta típust képviselő példa olvasható dolgozatom elején az I.-sel jelzett csoportban.)

Most már a szerint, a mint a tétel, vagy a ráütés mondatanyaga új elemekkel bővül, a tiszta típustól eltérő következő módosulásokat különböztethetni meg:

a) A kivetett mondatrész megtöbbszöröződik. De vagy úgy, hogy a felől a tétel és ráütés verstani terjedelme még egyforma marad, mint a következő példákban:

Sok fohászkodással,
Gyakor óhajtással
Mulatom időmet
Könyhullatásimmal. (Kurucz, 54.)

Arany-ezüstért, czifra ruháért,
Leányt el ne végy koszorujáért. (Erdélyi, I. 1.)

Javokért, hasznokért, megmaradásokért,
Gyülnének, vínának az ő hazájokért.
(Tinódi: Budai Ali basa hist. 193—4. s.)

Hírem, nevemet, viselésemet
Vármegyék tudták gyengeségemet. (Amade: CXXXVII.)

Bort ez esobolyóban, az kecsketömlőben,
Kenyeret hoz amaz bükkfa tekenőben. (Toldi: II.)

A maga bűnéért, a maga dolgáért,
Vezekel szerelme *átkozott* voltáért. (T. Szer. VIII. 92.)

— s ez esetben a tétel ritmusa a hangsúly ismétlődő felütődése által sokkal élénkebb s kedvesebb lesz, mint a tiszta típusé; — vagy pedig úgy, hogy a tétel verstani terjedelme is megnő s föllumulja a ráütését, mint ezekben:

Angyeloknak nagyságos asszonya,
Úr Jézusnak bódogságus anyja;
Menyországna szépséges ajtója:
Paradicsomnak vagy széles kapuja. (R. M. K. T. I. 174. 1.)

Setetsegünknek uilaga!
 Mi szíűnknek náiasága,
 Lelkűnknek leg bodogsága. (Batthy. kód. 89. l.)

b) Az előbbi típus úgyszólván «belső» bővülés volt, a mennyiben a kivetett mondatrész rokonelemekkel társult, illetve csak többszöröződött, úgy hogy a kivetett mondatrészeknek a sarokhoz való viszonya azonos maradt. De a következő példákban a tételben már nemcsak a kivetés talál helyet, hanem rajta kívül egy más fajta mondatrész is, mely tulajdonkép az utórészhez is tartozik. Itt tehát a tételben a kivetett (sor végén álló) mondatrész előtt a saroknak megfelelő mondatpótlékot fogunk találni (melyet dőlt betűkkel nyomatok):

Mijs azert kiralunknak
 Menűnk eleiben Urunknak. (U. o. 57.)

Jászberényi is népestől,
 Majd hozzánk jön seregestől. (Kurucz, 55.)

Oh édesen,)* drága piros orczádat,
 Hadd fogjam meg két szép arany almádat.
 (Erdélyi: I. 96.)

Én édes szerelmem! atyádat, anyádat
 Érettem elhagytađ gazdag országodat. (Árgirus, I. 32.)

Az hegyoldalak, mezőföldek,
 Szép búza növéssel
 Örvendeznek és énekelnek,
 Nagy gyönyörűséggel. (Sz. Molnár: LXV. 9.)

Az Istenhez az én szómat,
 Emelém kiáltásomat. (U. az: LXXVII. 1.)

Igy engem is beszédével,
 Megsebhettett szépségével.
 (Vásárhelyi daloskönyv: XXX. 5.)

c) Még egy neme van az előrész bővülésének. Az eddig tárgyalt közölési formák mindegyike önálló egésként tűnt fel, melyben megvolt minden lényeges elem, s viszont nem nyo-

*) Ez nem mondható ugyan mondatrésznek; de csak mint megszólítás is, az utórészbeli mondat pótléka, járuléka.

multak bele idegen elemek. Értem különösen a kötőszavakat s az előzményekhez való kapcsolás minden lehető módját. Mert végre is e versdarabok, mint bizonyos külön törvények szerint képződő alakulatok, kiszakíthatók ugyan a költemény egészéből, de nem mindig vannak a költemény előbbi részéhez csak úgy hozzátéve. Megecsik, hogy a mondatdarab az előbbi sorból átszakad a közölés kezdetére s hátrább nyomja az ú. n. kivetést, vagyis betolakodik ennek verstani körletébe. Legegyszerűbb, ha e toldalék csak egy kötőszó:

És az te csudatételidet,
Hirdetem jótéteményidet. (Szenzi Molnár A. IX. 1.)

De az egekben
Bízom, Istenben. (Amade: XV.)

Hogy fiakat, leányokat
Szülnél, apró kulacsokat. (Csokonai.)

Vagy névmás:

(Mert ime már eljött az óra,
Mellyben bucsuzásom,
Lészen elválásom. (Erdélyi: I. 16.)

Vagy névmás és kötőszó:

Kiért immár halálomhoz,
Közel vagyok végórámhöz. (U. az: I. 37.)

d) Újabb változat áll elő a ráütésbeli második félnek, a rímelőnek megkettőzése által:

Ki az beketelenségből,
Meg szabadíczon a bűnből,
Ketségtől es karhozattul,
Szűksegünkben kisertettől. (Batthy. kód. 4.)

Ideje bujdosásomnak
Eljött már távozásomnak,
Szomorú utazásomnak. (Kurucz, 57.)

e) A ráütés ép oly módon bővíülhet, mint a b) és c) változatokban a kivetés (kötőszóval, felkiáltással, stb.). Igen gyakori az *és* (*s*) kötőszó elétozása, mi által a közölésnek egy lényeges tulajdonsága: az elő- és utórész verstani különállása, még határozottabb, mint a tiszta típusnál s a többi változatnál:

Katerina, ki nemes virág,
És lőn világosított világ. (Katalin leg. 1459—60. sor.)

Mindeniknek mert tetszeni
És akarna kedveskedni. (Amade: LV.)

Etele nagy néven ezt az ajándékot,
S fogadá szivből a rokon ivadékat. (B. H.: X. 93.)

Ő pedig, aggódó szemeit oldalra —
S fordítá, hol Etel komolyan ül, arra. (U. o. X. 103.)

Valamennyiben a kivetés is bővült.)*

f) Az utórész bővülése másnemű is lehet. Az előbbi két típusban vagy a rímelő megkettőzése, vagy az egész utórész elé benyomuló elemekkel való bővülés hozott létre újabb különöséget. De ebben:

Hogy ő beszéde hallgatóját
El nem hagyja és el nem feledi
Szegény bínus szolgálóját. (Kat. leg. 2103—5. sor.)

a sarok aprózódik. (V. ö. az a) változatbeli Tinódi-idézettel.)

g) Úgy az elő-, mint az utórész rímelő tagjai megkettőződnek:

Ezt az mi hitetlenségünk
es nag' telhetetlenségünk,
erdelmelte teuelgesünk,
emberbeli remenségünk. (Batthy. kód. 2.)

Megelégszem e legelemibb módosulások bemutatásával, melyek különböző kombinációkban alkothatnak új változatokat. Érdekes, mikor a közölés más idegen elemek környezetéből mintegy kihámozandó, úgy hogy a sarok egy eleje beékelt mondaton keresztül hat vissza az előrésze. Ilyen e már idézett példánk:

Engedd meg, hogy neve, (mely most is köztünk él),
Bővüljön jó híre, (valahol nap jár-kél.)
(Zrinyiász: I. én. 6. vsz.)

*) Megvan idegen versformában is:

Én a telek vad pusztaságát
S hordozom a jegeket szivemben.
(Vörösmarty: A szerelmetlen.)

Rekeszjelbe tettem mindkét sor második felét. Az így ott maradó első felsorok egy igen egyszerű közölési képletet mutatnak. De úgy a tételhez, mint a ráütéshez, egy-egy mellékmondat van ragasztva, úgy hogy ezek által maga a közölési képlet mintegy befalaztatik. Éppúgy mint a következő idézetben (mely ugyan nem tiszta közölés):

Toldira ha gondolt — s hogy' ne gondolt volna ?

Piroska, de nem szólt — s hogy' szólana róla ?

(Toldi Szer. VIII. 35.)

* * *

Összes eddigi példáinkban az elliptikus mondat szerkesztésnek csak azt az egy fajtát láttuk, mikor a közös mondatrész minden kényszer nélkül illik a tőle függő rímelő mondatrészekhez. Van azonban egy másik fajtája is, melyben a közös mondatrész csak némi módosítással illik mind a kettőre. Lényeges alaki sajátóságainál fogva ez is közölés, csak hogy zeugmás közölés.

Az három ifjakat nagy kegyetlen lángban:

Minket is megtarthatsz ez kicsiny hajóban. (Kurucz, 29.)

A sarok («minket is megtarthatsz»), így, a hogy van, nem illik az első sorhoz is. Ha azt ki akarjuk vele egészíteni, gondolatban így kell módosítanunk: «megtartottad».

Ide valók ezek is:

Hadd mondják az apák: «mi csak egy országot —

Bírják ezek, ime, az egész világot!» (Buda Hal. X. 10.)

Kiktől — majd kiderül milyen feleséget,

S nyerte Kalábria főfő herczegséget. (T. Szer. VIII. 70.)

A *bírják* és *nyerte* sarkok az előrészhez idomítva így variálандók: *birtunk*, *nyert*.

Kétségtelen, hogy közölés ez is, sőt annak nem egy sajátosságát fokozott mértékben használja ki. A gondolatban való utólagos kiegészítést kedves, de tömörséget czélzó játékkal kombinálja. Az elő- és utórész ritmikai önállóságát: a kettő közti szünetet sokkal nyomatékosabban követeli, sőt az összeolvasást (enjambe ment) semmi esetre sem tűri meg.

HORVÁTH JÁNOS.

Az úgynevezett igeidők elméletéhez.

(Hatodik közlemény.)

II. A latin alakhasználat és az actioviszonyítás vizsgálata.

A perfectumtő önálló funkciója a latinban.

64. Abban az időben, mikor a latin nyelv írott emlékekben (néhány feliratban, továbbá a töredék-irodalomban és Plautusban)⁸⁶⁾ ránk nézve először jelentkezik, a latin (valamint a többi itáliai nyelvek is) már túlhaladt a perfectumnak meglévő állapotot jelző funkcióján, melyhez, mint láttuk, a görög az egész klasszikus irodalmon át hű maradt. A latin perfectum achronistikus (időjelzővel el nem látott) alakja nemcsak a legrégebb irodalmi művekben, hanem a feliratokban is majdnem kizárólag csupán mint *történést* konstatáló vagy elbeszélő *mult* alak (u. n. *perfectum historicum*) szerepel. Maguk az alakok is azt mutatják, hogy ennek a történésjelző értelemnek a nyelvemlékeket messze megelőző korba kell visszanyulniok, mert köztudomás szerint a latin u. n. *activum* perfectum alakok eredetük szerint nem is mind perfectumok, hanem valóságos aoristosok, még pedig néhány II. aor. formát (*tulit, fidit, scidit, tetigit* stb. l. BRUGMANN Grundriss II. 925, STOLZ, Lat. Gramm. 172) nem számítva, indogermán σ -s aoristosok.⁸⁷⁾ Az aoristosnak a perfectummal való

⁸⁶⁾ PLAUTUS vígjátékait Pl. neve nélkül, csak a darabok címeinek első betűivel és a folyó sorszámmal idézem, még pedig a Brix-féle kommentáros kiadás sorszámozása szerint a B-től kiadott 4 darabot (Trin, Capt. Men, Mil. Gl.), felvonás, jelenet és sorszám szerint a többit.

⁸⁷⁾ Ez az aoristos-theoria annyira általánosan el van ismervé az összehasonlító nyelvtudományban, hogy mindenki megelégszik BRUGMANNÉK idézésével. De, ha úgy áll a dolog, szükségesnek találom kiemelni, a mit egyik nagymesternél sem találok kellőképpen kiemelve, hogy t. i. a latin *rexit* perfectum még sem eshetik egészen egyforma tekintet alá a görög aoristos indicativusával: a görög aoristos indicativusa határozottan annak

elvegylése (synkretismusa) olyan fokú a latinban, hogy az aoristosalakok felvették a latin perfectumok mindenféle jelentését, de viszont perfectumok is az aoristosét, úgy, hogy az összes

jelzett *mult* alak, időjele is van, az augmentum (és a rövidebb személyjelek), a latin alak ellenben időjeltelen, achronistikus, de a mellett mégis rendesen mult értelmű. Tudjuk (l. a 27. pontot), hogy mult jellel el nem látott punctuális actiójú indicativus alak csak jövő vonatkozású lehet. Hogyan van tehát, hogy a latin -s aoristosok *időjeltelen* formái nem jövőt, hanem multat jelentenek? Nem látok más megfjtést, mint hogy az igazi perfectum alakok analogiájára jutottak a mult értelemhez: ez esetben azonban a latin ú. n. perfectumalakok functióinak magyarázatában, mint tettem is (l. a 74. pontot, I. és II.), mégis csak a perfectumból (nem az aoristosból) kell kiindulnunk, mert a perfectum-alakok, mint történésijelzők, igazán csak mult punctuális történést jelenthettek (l. a 12. pontot), ezekre nézve tehát érthető (a késői görög analogia is bizonyítja, l. a 82. jegyzetet, meg a magyar nyelv is), hogy mult jelentésűek a mult idő külön megjelölése nélkül is. Még jobban összebonyolítja a kérdést, hogy Brugmannék úgy szólván általánoson elfogadott magyarázata szerint (l. BRUGMANN, Grundriss, II. [2.] 1199. l. és Kurze vgl. Gr. 546. l., v. ö. STOLZ, Lat. Gr. 177. és kk. lap) némely achronisticus perfectum alakban (BRUGMANN szerint a rex-is-tis és a rex-is-ti második személyekben bizonyosan, a többes harmadik személy rex-er-unt alakjában valószínűleg) újra és másodszor is elfordul az aoristosképző, még pedig ezúttal -is- formában. Ugyanezt az -is- aoristosképzőt látják Brugmannék a rex-er-am stb. praeteritum (= plusquamperfectum) formákban is, melyeket később létrejöttnek («nachgeboren» BRUGMANN) hisznek, továbbá a futurum (ú. n. fut. exactum) formákban: rex-er o stb. A futurum formáknak jövő értelmével mármost nincs nagyobb baj. Azok ám hadd legyenek alakilag tökéletesen megfelelő párfjai a görög aoristos prospectiv conjunctivusának (pl. ἐῖψω), mert hiszen akár mint punctuális történéseknek, akár éppenséggel mint conjunctivusoknak, természetes a jövőre-vonatkozásuk. Persze a viszonyított használatukban itt-ott tagadhatatlanul mutatkozó *előzményességet* ezeknél a formáknál sem tudjuk ily módon megmagyarázni, valamint azt sem igen értjük, mi szükség volt a rex- aoristosónak az aoristosjel ujból való felvételére (-er-o). De ez még csak hagyján! Hanem hogyan vagyunk az eredeti indicativus alakokkal, rex-er-atis plusquamperfectummal, és rex-is-tis perfectummal, melyek e szerint alaktanilag teljesen azonos elemekből állanak? Csak három személyében van a perfectumnak mult jelű alakja? S feltéve, hogy így áll a dolog, mi akkor a különbség a perfectum és a plusquamperfectum alakjai közt? Hogyan viszonylanak az activumnak perfectum és plusquamperfectum alakjai a megfelelő passivum alakokhoz, melyekben kétségtelen, hogy csak a perfectum értelem módosulása adhatta meg sajátosságos, az activumnak teljesen megfelelő értelmüket, mert hiszen az egész aoristos-theoria csak az activum egyes alakjaira vonatkozik. S végtére: mi jelzi a multat ott, a hol kétségkívül szükséges a mult-jel, t. i. a plusquamperfectumban? Az -is- aoristosjel? Vajjon nem az az év-százados hiba lappang ebben a magyarázatban is, mely az aoristosnak csak görög indicativusára van tekintettel, s azért hajlandó az aoristosnak multjelző functiót tulajdonítani? Kétséget sem szenved, hogy a functiók szempontjából mai napig is tetszetősebb az elavult Bopp-féle magyarázat (Vergl. Gr. 644. §.), melyet CURRIUS (Das Verbum der gr. Spr. 1876. 236. és kk. l.) és LINDSAY (Lat. Lang. 509.) is helyesel, s mely szerint az -eram -ero -erim -issem végzetek nem egyebek es-se létigének megfelelő (részben rhotacisált) alakjainál.

meglévő u. n. perfectumtő-alakok, akár eredeti perfectumok, akár eredeti aoristosok, érezhető értelmi különbség nélkül mind ugyanazon jelentésűek. *Dedi, tudūdī* igazi perfectum alakok functiói kezdettől fogva teljesen ugyanazok mint *vērī, dīxī* σ-s aoristosokéi vagy (az eddig még kielégítően meg nem fejtett) *amavi, monui* féle alakokéi. Mivel pedig, mint már jeleztük, rendes, leggyakoribb functiójuk az achron. indicativusban nem annyira a klasszikus görög achron. perfectumával, mint a görög aoristos multjájával egyezik: valószínű, hogy már az elegyülés kezdésekor az igazi perfectumtő-alakokban is a történéstjelző értelemnek kellett uralkodnia. (V. ö. a 65. pont végét.) Legszembeszökőbb a perfectum-értelem módosulása a megfelelő *passiv* alakokban (*datum est, amatum est* stb., összetételek indogermán -to- képzővel alkotott perfectiv igenevekkel l. BRUGMANN, Gr. II. 423. 1.), mert ezek az összetett alakok — melyeket a latinban tudtunkkal sohasem is előzött meg valamely egyszerű alak — kezdettől fogva éppen úgy lehetnek mult jelentésűek, mint az activum alakjai, és syntaxisuk is ugyanaz (l. pl. Plautus Tr. 141. quod *concreditum est, ne enuntiarē*), holott pedig alkotásuk szerint eredetileg nyilvánvaló módon meglévőnek képzelte tartós állapotot (achron. pf.-ot) kellett jelölőnek, a minthogy az *est* alak magában mindig is azt jelentett.⁸⁸) A latin nyelv tehát fejlődésének előtünk ismeretes fokán már majdnem éppen olyan kevésbé alkalmas az indogermán perfectum eredeti (állapotjelző) jelentésének felismerésére, mint akár a román nyelvek, vagy a német nyelv (l. a 84. jegyzetet).

Mindamellett a csupán perfectumban meglévő *odi* és *memini* igéken, s a hozzájuk közel álló *novi* és *coepi* perfectumokon kívül van a latinban még sok igető, melyeknek achron. perfectum alakjába néha (nem mindig) a meglévő állapotnak értelme is beleérthető, úgy, mint a görög alakokba mindig. De ez az állapotjelzés a latinban átható (tárgyas) *perfectumoknál nem az alanyon,*

⁸⁸) A francziában a *je suis aimé* ú. n. passiv finitum alak tudvalóleg sohasem jelenthet mult történést; ehhez a copula perfectuma is szükséges: *j'ai été aimé*. A latinban az *amatus sum* ellenben inkább történéstjelző, s hogy az állapotjelzés jobban kiérezhető legyen, *sum* helyett *fui* alakban szokás mondani a copulát. [Hasonlóképpen a pqpft.-ban is *amatus eram* helyett ilyenkor *amatus fueram* fordul elő, l. pl. Cic. Sest. 6. . . duobus his . . . viris sic probatus *fuit*, utriusque eorum ut carus esset. Liv. I. 19. Bis deinde Janus . . . clausus *fuit* (volt bezárva). Cic. Div. I. 34. Arma, quae *fixa* parietibus *fuerant* (fel voltak azelőtt akasztva), humi inventa sunt, stb.] Megjegyzendő azonban, hogy Livius a *fuit*-os és *fuerat*-os szerkezetet *rendesen éppen ellenkező módon*, azaz erősen történéstjelzőnek használja (l. pl. II, 13, 9 és 11, s v. ö. WEISSENBORN jegyzetét III, 26, 11-hez *fuerat*-tal l. II. 29. 5), úgy, mint elbeszélésükben *magát a fuit* alakot (nem *erat*-ot!) szereti használni *lett* értelemben, l. II. 8, 2; 10, 12; 11, 10; 15, 7; 16, 4, stb.

hanem a cselekvés tárgyán érezhető,⁸⁹⁾ s ezért a magyar észjárás számára nehezebben konstatálható éppen azért, mert a perfectum egyszerű alakjának a tárgy állapotát jelző használata a magyarban sem ismeretlen.

I. Az átnemható igetöví perfectumalakokban az állapotjelzés a latinban is az *alanyon* érezhető. Mutatja ezt az a tény, hogy

⁸⁹⁾ Az állapotjelzésnek a tárgyra való vonatkoztatása, melyet DELBRÜCK (Syntax II. 217.) csak futólag említ, nekem régibb megfigyelésem, mintsem D. könyvével megismerkedtem. D. nem vette észre a kérdés rendkívüli fontosságát a perfectumfunctió megértésére, s csupán az alakok egy kis (szerintem felesleges) csoportjára szorítja a tárgyon való állapotjelölést.

Az alanyon, vagy a tárgyon történik-e az állapotjelzés, az összetett alakoknál könnyen eldönthető. A román és germán nyelvek *io sono, je suis, ich bin*-féle képzésű perfectumaiban nyilvánvaló módon az alanyon, az *io ho, j'at, ich habe*-féle képzésűekben a tárgyon (v. ö. a 14. pontot). Nehéz azonban dönteni az egyszerű perfectumalakoknál. De van jelenség, melyből következtethetünk: éppen a perfecti participium és a megfelelő vele összetett alakok értelme. A görögben van *actív értelmű partic. perfecti* is, és az összetett alakok is egészen a klasszikus kor végéig nem passiv, hanem actív participiumokkal vannak alkotva, úgy hogy ezekben az összetételekben, mint fennebb láttuk, még $\epsilon\chi\omega$ segédige is intransitive értendő. (Példákat l. a 63. pontban. Még $\delta\pi\omega\pi\alpha$ multja helyett is $\epsilon\omega\rho\alpha\omega\varsigma$; $\eta\gamma$ összetett alak fordul elő Lysiasnál.) A görögben tehát az állapot még akkor is az alany állapotának értendő, ha a magunk eszejárása szerint inkább a tárgyénak fognók fel. Erre mutat az is, hogy a görög perfectum időjel-telen alakját, ha egyszer a cselekvő alany nem jelenlévő, vagy meglévő, még akkor sem használták, mikor ténykedésének eredménye még meglévő, érzékelhető. Nem mondhatni például Alexandros halála után ezt: 'Ἀλέξανδρος ἔκτισε Ἀλεξάνδρειαν, hanem: ἐτίσται; ellenben mondhatni így: 'Ἀλεξάνδρεια ἔκτισται ὑπ' Ἀλεξάνδρου. (Ezt a különbségtételt eddig sehol sem láttam kiemelve.) Mert ha A. a mondat alanya, a perfectum az ő állapotát jelezni; ő meg már a múlté, tehát csak mult alakban lehet róla szólni (v. ö. a 12. és 15. jegyzetet); a város azonban megvan, erről szólva tehát használhatni az achronistikus alakot. — A Scipiók elogiumai közt (l. DESSAU, Inscript. lat. sell.), melyeken természetesen megholt személyekről van szó, a *fuit, cepit* (1), *cepit, dedet* (2), *gesistei, perfecit* (3), *subegit* (5) alakok görögre nem volnának perfectumokkal fordíthatók, ámbár a latinban felfoghatók a *tárgyak* meglévő állapotait jelző állapotjelző alakoknak is. Hogy a görög az alany állapotát fejezi ki a perfectummal, erre mutat a szobrokon található $\epsilon\pi\sigma\tau\eta\sigma\epsilon$ felírás is (nem $\pi\epsilon\pi\sigma\tau\eta\sigma\epsilon$, pedig a felírásnak csak úgy van értelme, ha a tárgy = a szobor, — megvan (v. ö. a 33. jegyzetet is). — Ellenben, hogy a latin maga egyszerű alakját átható igetöveknél a tárgy állapotjelzőjének érezte, mutatják a latinban szokásos régi összetett állapotjelző alakok: *scriptum habeo, partum habeo*, melyek később annyira elhatalmasodtak a köznyelvben, hogy a román nyelvek perfectuma belőlük alakult meg (*io ho scritto, j'ai écrit*, stb.). Tehát, míg tanulmányom görög részében elég volt a fordításra (azaz: a magyar nyelvre) való tekintettel különválasztani az áthatólag és átnemhatólag fordítható perfectum alakokat (l. a 14. pontot és a 17., 20., 21. pont III. jelzésű kikezdéseit), addig a latinban maguknak a latin alakoknak magyarzatában is fontos a különbségtétel.

a román nyelvek összetett perfectumai ilyen igetőeknél nem *habeo*-val, hanem *sum*-mal vannak képezve, valamint a germán nyelvekéi *bin*-nel. Ilyenek bizonyos mozgást jelölő igetővek perfectumai, pl. *consedi* (helyet foglaltam = ülő állapotban vagyok) *adveni* (= megjöttem, itt vagyok), *reverti* (visszatértem, újra itt vagyok, je suis de retour), *recessit* (elvonult, eltávozott, nincs itt, il est loin), de más igetővéké is, melyek állapotba-jutást egyáltalában kifejezhetnek, pl. *adolevi* (felserdültem, serdült korban vagyok, je suis grand), *consenui* (megöregedtem, öreg vagyok, je suis vieux) stb. Éppen azért, mert magyarra teljes alakbeli pontos-sággal lefordíthatók ezek az alakok, oly módon, hogy az állapotjelzés mellett a punctualis történés is kifejezésre jut, magyar nyelven nehezebben magyarázhatók meg az alakok, mert nehezebben különíthetők el a másik alakhasználatától, mely a mult történést jelzi ugyanazon perfectum alakokkal. A német vagy francia fordítás azonban elárulja az alak állapotjelző használatát. Ilyen állapotjelző perfectumok Plautusnál: kivált a gyakran előforduló *perii* vagy *ocidi*, vagy igekötősen is: *disperii* (Trin. 1086) = elvesztem, veszve vagyok, végem van, vagy effélék: (Trin. 31.) *mores mali quasi herba succrevere* (felburjánoztak). Példa Ciceróból (Pomp. 3. 7) *delenda est illa macula . . . quæ penitus iam insedit ac nimis inveteravit in populi R. nomine*.

Természetesen mindig a szenvedő alanyon érezhető az állapotjelzés a *passiv* alakokban. Mivel pedig ezeket magyarul is megértethetjük a *van* igének állapotjelzős összetételeivel: az állapotjelző forma a szenvedő szerkezetben a magyarban külön válhatik a történésjelzőtől, s így az alak latin funkciója könnyebben magyarázható. Példák: Plautus Trin.: 227. *neque satis cogitatumst, utram artem expetessam* (nincs még jól meggondolva) Cic. Cat. II. 12. (27) *Nunc illos, qui in urbe remanserunt (= itt maradtak, itt vannak) atque . . . a Catilina relictis sunt (= el vannak hagyva), monitos volo*. Persze, *fordítani* a magyarban ilyenkor is rendesen cselekvő szerkezettel szoktuk az alakokat, s e szerint tárgyias igével (= még nem gondoltam meg; a kiket C. itt hagyott); az állapotjelzős forma fordításban csak akkor használható, ha a cselekvő alany általános. De még ilyenkor is gyakran inkább átnemható igét választunk, pl. Plaut. Trin. 43. *Hic est, senecta ætate qui factust puer (= a ki gyermekké változott, vált)*. Hogy a latinban a meglévő állapotot jelző alakhasználat a passivumban sokkal gyakoribb mint az activumban, az már a latin perfecti participium alapértelméből is nyilvánvaló. (Lásd erre nézve később a 72. pontot.)

II. Az *átható* igetővű perfectumokban, melyek természetesen csak activum vagy deponens formájúak lehetnek, az állapotjelzés a *tárgyon* érezhető, ámbár vannak egyes latin átható per-

fectumok, kivált szellemi tevékenységet jelölők, melyek olyanformán is fordíthatók, mintha az állapot az alanyé volna. Ilyenek pl. *credidi*, ha nem így fordítjuk: elhittem, hanem így: meg vagyok róla győződve vagy: az a meggyőződésem, *comperi*, ha nem így fordítjuk: megtudtam, hanem így: tudomásom van, *consuevi*, ha nem így fordítjuk: (meg)szoktam, hanem így: szokásom. De éppen a cselekvést jelentő névszók mutatják a fordításban, hogy az állapot voltaképpen ilyenkor is a tárgy állapota (mert *credidi* nem egyéb, mint = *creditum habeo*), s a szellemi tevékenységet jelentő igéknél sem mindig lehetséges ilyen fordítás. *Percepi* és *perspexi* perfectumoknál tán még erőszakolhatnók a dolgot, de már a szintén szokásos *decrevi*, *didici* alig fordítható máskép, mint így: elhatároztam (úgy, hogy el *van* határozva) megtanultam, tudom. A *konkrét* tárgyas perfectumoknál pedig éppenséggel nincs más módunk a fordításra, mint a magyar perfectum, melybe a mondat tárgyának meglévő állapotszerűsége szintén beleérthető. Ilyen perfectumok pl. Plautus Trinummusából: 28. nam hic nimium morbus mores *invasit* bonos (= *megszállta*, pedig itt az állapot részben maga is mult; ha kétértelműség nélkül akarjuk fordítani, állapotjelző és más ige szükséges = *megszállva tartja*) 161. verbis paucis quam cito alium *fecisti* me; 187. *πᾶσαι vicisti* castigatorem tuom; *occlusti* linguam, non est, quod respondeam (nem: responderem!); 389 ecce, . . . in benignitate *repperi* negotium; 458. nisi aliud a me vis, *respondi* tibi (úgy hogy a felelet megvan).

Ha az itt felsorolt és más efféle latin perfectumok görög *párjait* keressük, arra az eredményre jutunk, hogy sokszor csak ugyan görög perfectum felel meg nekik, de néha aoristos multjával is fordíthatók. Így a legutoljára felhozott példákban nemcsak *εἰσελήλυθεν, πεποίημας, νενίκημας, εὔρημα, ἀποκέρριμαι* perfectumok volnának helyükön (a mi mindenesetre bizonyíték a latin alakok állapotjelzősége mellett) hanem, és talán még inkább *εἰσήλυθεν, ἐποίησας, ἐνίκησας, εὔρον, ἀπεκρίναμην* mult aoristosok is. Ennek azonban nem a latin alak az oka, hanem a görögnek az a már ismeretes sajátosága (l. a 28. pontot), hogy a görög is hajlandó a meglévő állapot jelzése helyett az állapotot előidéző mult történésnek jelzésére. De, míg a latin alakok időjeltelenek, addig a görög aoristosok mindig határozottan multak, s így ezen perfectumok alakbeli párjának ilyenkor mégsem tekinthetők. Értelmileg azonban nagyon közel állanak hozzájuk, mert sokszor nagyon bajos eldönteni, vajjon mult történésnek vagy meglévő állapotnak kell-e éreznünk a latin perfectumot, *sőt legtöbbször egyáltalában nem is tudhatjuk bizonyosan, vajjon a latin jobban kiérezte-e a maga időjeltelen perfectumából a meglévő állapot*

jelzését, mint a görög a maga aoristosából.⁹⁰⁾ S hogy, ha kiérezte is, csak alkalmilag érezte ki, mutatja az, a klasszikus görög nyelvben hallatlan tény, hogy maguk *ugyanazek* a latin perfectumok is, melyekről most szoltunk, *más kapcsolatokban kétségkívül mult történesjelző értelműek is lehetnek*. Így pl. éppen *comperi* Cicerónál rendesen nem = tudomásom van, hanem = tudomást szereztem a multban valamiről, l. pl. Cat. I. 10; III. 4., sőt még maga *cognovi* is történesjelző mult értelmű pl. pro Sulla 12 és 14. Azt sem szabad elfeledni, hogy az állapotjelzés nyomatékos körülírásán passiv igeneves körülírásokat használnak a latin írók már Plautustól kezdve, *facere, reddere, tradere, dare, curare* igékkel, sőt magával *habeo*-val is, mely forma aztán tudvalévőleg a román nyelvekben kizárólagos uralomra jutott. Példák: a) *megelevő állapotjelzésre*: Trin. 838. *satis partum habeo*; Pseud. 602. *illa missa habeo*; Sall. Cat. 58. *compertum habeo*, stb. b) *mult állapot jelzésére*: Ter. Phorm. 559. *exercitatum me reddidit*; Cic. Cat. III. 16. *certos homines delectos et discriptos habebat*; Sall. Cat. 29. 1. *compertum habebat*; Cæsar B. G. I. 15. 1. *coactum habebat* c) *jövő állapot jelzésére* Plaut. Capt. 345. *transactum reddet*, Ter. Phorm. 559. *inventum reddam*, stb., l. Brix jegyzetét a Captivi 345. sorához.

65. Így állván a dolog a latin perfectum állapotjelző értelmével, nem lesz fölösleges a latin perfectum functióit ezen a helyen fejlődésükre való tekintettel megbeszélni, annyival is inkább, mert az eddig tárgyalt mult történet, és megelevő állapot jelző két functió, a hagyományos grammatika szerint még nem meríti ki teljesen a latin perfectum alak önálló használatát.

Mint már többször említettem, az u. n. időalakok elmélete mai nap is abban az eredendő bűnben leledzik, hogy a kutatók az eredetileg teljesen közömbös idői jelentést veszik magyarázatuk alapjául. Valamint az imperfectumtőnek időtelen alakját, az időtől teljesen független, cursiv-durativ történet jelentő alakot (ἄνησσει = *moritur*, haldoklik) «jelen»-nek vették, úgy a

⁹⁰⁾ Nem vezet határozott eredményre az efféle perfectumokhoz való mellékmondatok igealakjának vizsgálata sem; sok olyan példát találunk, melyben a latin a mellékmondat igealakjának tanúsága szerint még olyankor is *mult* történet érzett ki a perfectumból, mikor mi nagyon hajlandók volnánk *megelevő állapotjelzőnek* felfogni a perfectumot. Így pl. Plautus már idézett helyén Trin. 141., *quod concreditum est, ne enuntiarem* (nem: enuntiam, ellenben 227. *Sed hoc non liquet, neque satis cogitatumst, utram . . . artem expetessam*). — Cic. Mil. 13. *Vos adepti estis, ne quem civem timeretis*; Rosc. Am. 52. *Ad eandem rem vos delecti estis, ut eos condemnaretis, quos sicarii iugulare non potuissent?* Fam. 9. 1. *Ex litteris, quid ageres et ubi esses, cognovi (!)*; Cæs. B. G. IV. 12. (Suebi) *in eam se consuetudinem adduxerunt, ut . . . neque vestitus haberent, . . . et lavarentur in fluminibus*.

cursiv-durativ állapotot jelentő időtelen perfectum alak (τέθνηκε = *mortuus est*, halott, halva van, meghalt) magyarázatában is a «jelen» alapértelmeből indultak és indulnak ki *valamennyien* s ebből a képzelt «jelen» értelemről iparkodnak a többi functiót dedukálni. Hogy az ilyen deductio, mely a jelenből akarja a multat kimagyarázni (!), sem helyes, sem meggyőző nem lehet, bizonyításra az előtt, a ki a görög perfectum functióit ismeri, alig szorul. Rendesen nem egyéb az efféle magyarázat erőszakolt, ötletszerű állítások halmazánál, melyben éppen a bökkenőket egy-egy képes kitétel burkolja. Például LATTMANN Hermann, a kinek különben a viszonyított alakhasználat kutatásában nagy érdemei is vannak, következőképpen magyarázza a latin perfectum functióit (Selbständiger und bezogener Gebrauch der Tempora im Lateinischen, Göttingen, 1890. 22. lap). «Versuchen wir die unmerklich in einander *fließenden Schattierungen* des Gebrauches . . . auf bestimmte *Grenzen* festzulegen, so können wir als erste Stufe die bezeichnen, auf der das Perfectum einen wirklichen Zustand der *Gegenwart* (!) bezeichnet, z. B. *vēnit* = *adest*, *est* hat geschneit = es liegt Schnee. Eine zweite Stufe lässt sich da erkennen, wo das Perfectum *nicht mehr* objectiv einen wirklichen Zustand der *Gegenwart*, sondern eine vergangene Handlung bezeichnet, welche nur subjectiv von dem Redenden als Zustand der *Gegenwart* gefasst wird. (?) Im Lateinischen hat man diese Stufe wohl als Perfectum logicum bezeichnet. Es ist das Perfectum, welches gern neben *numquam*, *sæpe* erscheint, und welches nicht sowohl erzählt, sondern nach Delbrück's Ausdruck «etwas als *vergangen constatit*». Auch die zeitlich entferntesten Handlungen, von welchen die *Gegenwart* keine Spur mehr aufweist, werden so noch *durch ein starkes Band* an die *Gegenwart* des Redenden *geknüpft*. Aber dieses Band wird *bald* (!) schwächer und schwächer, *ein dünner Faden*, oft so *fein*, dass ihn nur ein scharfes Auge (!) bei günstiger Beleuchtung erkennt, und *schliesslich zerreisst er ganz* (!) und die dritte Stufe ist erreicht. Hier ist das Perfectum . . . ganz zum historischen Tempus geworden, ohne irgend welche Beziehung (??) auf die *Gegenwart*». Nem mutatok rá részletesen ennek a deductiónak összes fonákságaira: csak a főhibára hívom fel az olvasó figyelmét: Ez az, hogy a «jelen időből» indul ki; nem veszi továbbá tekintetbe, hogy a latin perfectumban alakilag is, functió tekintetében is, a görög aoristos is benne van.

Helyesebb magyarázatnak tartom a következőt.

A perfectum időtelen (achronistikus) alakjának alapértelme, mely a latinban persze nagyon elmosódott, a *meglévő állapot* időtelen jelzése, mely, ha az igető természete és a beszélőnek az állapotot létrehozott történéssel szemben való helyzete meg-

engedi, maga is már a *multban* is meglévőnek, s a «jelen» időponton át a jövő felé is maradandónak veendő. A történéssé, mely az állapotot létrehozta, szintén ki van fejezve az alakban, s ez természetesen *mindig* csak mult lehet. Pl. Cic. Pomp. 3. 7. *quæ (macula) penitus iam insedit ac nimis inveteravit in populi Romani nomine*; Plaut. Trin. 31. *mores mali quasi herba succrevere*; Sall. Cat. 20. 10. *nobis . . . viget ætas; contra illis . . . omnia consenuerunt*. Cic. Cat. II. 12. *illos, qui in urbe relictii sunt, monitos volo, stb.*

Ugyanezen, állapotjelzés kifejezésére alkalmas perfectumalakokat használhatni akkor is, ha a konstatálandó állapotot létrehozó mult történéssé a legközvetlenebb multba tartozik, azaz, ha a történéssé apperceptióját a történéssé-létrehozta állapot konstatálása rögtön követi, vagy helyesebben: ezzel együtt születik meg. *Advenit* például háromfélet jelenthet: 1. mint elbeszélő mult, — de ez most nem tartozik ide — mult *punctualis* történéssé: történt, hogy megérkezék, megérkezett; 2. mint állapotjelző, s erről van most szó, valakinek a multban történt érkezését, melyet már mint multban is meglévő állapotot konstatálok egy másik, jelenlévő személy, vagy saját magam számára: megjött = itt van már bizonyos idő óta, itt van a jelen pillanatban is, itt marad bizonyos ideig; 3. szintén mint állapotjelző, de valakinek az érkezését nyomban a történéssékor konstatálva, *ecce*, v. *en advenit*. Ebben a használatban a multság csak a történéssé; az állapotot nem érthetjük multnak, csak a nyilatkozás pillanatában kezdődőnek és a jövő felé tartósnak. Példák erre a 3. használatra: *Dixi*, ha ennyit jelent: *ezzel elmondtam, eddig van, készen vagyok*. Plaut. Trin. 389. *Ecce, in benignitate repperi negotium* (εἶρηνα, — de, mint máris mult: εἶρον is); 458. *Nisi a me aliud vis, respondi tibi* (ezzel megfeleltem, ἀποκρίψαι, de, mint máris mult: ἀπεκρίψαμην is). Ez a 3. helyen említett használat nem egyéb, mint a 2. helyen említett használat egyik alkalmi fajtája: az alak jelentése nem egyéb, mint az eredeti perfectumértelmenek a helyezethez való természetes módosulása: azért nem szabad *benne* keresni a perfectumalak alapvető értelmét.

Hasonló körülmények közt a görög perfectumalakok is használhatók a 3. helyen említett módon, mint pl. az általánosan ismeretes εἶρηνα szóolás mutatja. Hogy a görög ilyenkor az aoristos multját is használhatja, annak oka, mint tudjuk (l. a 28. pontot), az, hogy a görög a meglévő állapot jelzésénél jobban szereti a mult történéssé jelölését. Mielőtt tovább haladnánk, fel kell tehát vetnünk azt a kérdést, hogy vajjon a latin *dixi, repperi, respondi* alakok voltaképpen nem aoristosfunkciójuk-é, azaz, nem csupán mult *punctualis* történéssé jelentenek-é, állapotjelzés nélkül, valamint a görög εἶπον, εἶρον, ἀπεκρίψαμην alakok? Mivel

a latin perfectumfunciók, sőt maguk az alakok is, a perfectum és az aoristos vegyületei, nem volna semmi meglepő benne, ha az alakokat ebben az esetben is az aoristosfuncióval magyaráznók. De van több ok, mely nem engedi meg ezt a magyarázatot. Ezeknek az okoknak kifejtését azonban czélszerűség szempontjából későbbre (l. a 74. pontot) halasztjuk.

Van azonban a latin nyelvben a perfectumalaknak olyan-fajta használata, melynél még nehezebb annak a kérdésnek az eldöntése: vajjon az eredeti perfectumfuncióból, vagy az eredeti aoristosfuncióból magyarázzuk-é? Ebben a használatban ugyanis a perfectum nem állapot-, hanem történésjelzőnek látszik, de állítólag mégsem *mult* punctualis történést fejez ki, mint a görög aoristosnak megfelelő perfectum historicum, hanem a nyilatkozás pillanatában *befejezettnek jelzett történést vagy történéssorozatot*. Tehát befejezett történést a meglévő állapot érzhető értelme nélkül. A görögben is hajlandók most a kutatók (DELBRÜCK is, Syntax 213. és kk.) némely perfectumokat ilyen befejezett történésjelzőknek, nem állapotjelzőknek felfogni. Így pl. ἐκπέπεται alakra nézve DELBRÜCK sem tartja megengedhetőnek azt az értelmet, hogy a bor «kiivott állapotban van, meg van iva» — mert hiszen, ha a bor «meg van iva», akkor nincs sehol. Furcsa okoskodás! E szerint ὄλωλε sem állapotjelző funciójú, mert hiszen a ki «el van veszve», az nincs semmiféle állapotban. Mikor fennebb (a 29. pontban) az ὄλωλε és ὄλετο alakok funciójának különbségét magyaráztam, kiemelttem, hogy a kettő közt mi a különbség. ὄλωλα alakban igenis benne van az állapot, még pedig positiv állapot: az *elvezettség* állapota. Éppen így ἐκπέπεται-ban is benne van a *megivottság* positiv állapota. Nem az állapot nincs meg az efféle alakokban, hanem az elsónél az *ember*, a másodiknál a *bor* maga. Hasonlóképpen vagyunk a görögben az u. n. történéssorozatokat befejezeteknek konstatáló perfectumokkal is, a milyenekül kivált ἔοργε, πέπονθε, ὄπωπε alakokat említik efféle kitételekben: II. 272. ἡ δὴ μὲν ὄδυσσος ἐσθλά ἐοργεν — 17. 284. τολμήεις μοι θυμός ἐπει κακά πολλά πέπονθα κόμασι καὶ πολέμῳ, — és kivált: II. 799. ἀλλ' οὐ πῶ τοιόνδε τοςόνδε τε λαὸν ὄπωπα és állító mondatban XXIV. 391. τὸν μὲν ἐγὼ μάλα πολλὰ μάχη ἐνὶ κωδιανείρῃ ὄπωπα. Megengedem, hogy «a ki valamit látott állapotban van», annak a külsején ez a körülmény, hogy látott valamit, semmit sem változtatott érzékelhető módon; de mégsem látom át, miért kellene a görögben ezeket az alakokat máskép, mint állapotjelzőknek érteni. ἔοργεν = a ki valaminek művelője, tettese; πέπονθε = a ki valamit átszenvedt állapotban van; itt a τολμήεις állapotjelző melléknév is bizonyítja az alak állapotjelző voltát; ὄπωπα sem lehet más értelmű, akármilyen különös is a dolog az

idegen észjárásnak, mint állapotjelző. (L. a 89. jegyzetet.) A hol nincs állapotjelző értelem, ott a görög aoristost mond, pl. III. 169. καλὸν δ' οὕτω... οὕτω ἴδον ὀφθαλμοῖσιν (DELBRÜCK példája), mint látjuk, még tagadó mondatban is, v. ö. ezt is: (I. 262.): οὐ γὰρ πω τοίους ἴδον ἀνέρας οὐδὲ ἴδωμαι és Sophoclesnél (Antig. 295.) οὐδὲν γὰρ ἀνθρώποισιν οἷον ἄργυρος κακὸν νόμισμα' ἔβλαστε. Csak látszólagos bökkenő itt ez a hely (melyet különben Delbrück nem említ) Diomedes és Glaukos találkozásában (VI. 124.), οὐ μὲν γὰρ ποτ' ὄπωπα μάχῃ ἐνὶ κωδιανείρῃ τὸ πρίν· ἀτὰρ μὲν νῦν γε πολὺ προβέβηκας ἀπάντων stb. Itt ugyanis a τὸ πρίν szavak, melyek új sor élén állanak, nyomatékosan korrigálják, megszorítják az οὐκ ὄπωπα állítást, s a perfectum természetére nézve semmi újat sem bizonyítanak. Οὐκ ἴδον aoristos voltaképpen egyetlen mult történést tagad; οὐκ ὄπωπα azt az állapotot, mely ebben az esetben sokszoros mult történésnek létrehozott eredménye. Mivel ὄπωπα ige alkalmazása ez esetben olyan természetű, hogy az állapot létrejöttét nem egyetlen egy mult történésnek, hanem sok mult történésnek tulajdonítja: ezért vagyunk hajlandók ezt a perfectumot ezúttal másféle természetűnek érezni mint pl. ὄλωλα vagy⁹¹⁾ εἴρηκα perfectumokat; pedig, *mint perfectumokban, semmi különbség nincs köztük*: mind egyformán állapotjelzők, csakhogy ὄλωλα és εἴρηκα a 3. helyen említett okból még kevésbé tüntetik fel az igazi alapértelmet, mint ἔοργεν vagy πέπονθα, vagy ὄπωπα, melyeknél az állapot a már *multban* is meglévőnek fogható fel.

Könnyű volna mármost a latinban is eldönteni a hasonló, állítólagos nem mult történésjelző, hanem «jelenben befejezett történésjelző» perfectumok természetét, ha a latin a perfectum természeté és alakulása egészen megegyeznék a görögével. De, mint már említettük, a latin perfectum az eredeti perfectum és

⁹¹⁾ DELBRÜCK, ki a perfectum alapértelmének szintén az állapotjelzést tartja, kísérletet tesz (Syntax II. 213.) arra, hogy a «befejezett történés» jelentését az állapotjelzésből dedukálja. «Das Perfectum enthält einen vom Subjekt durch eine Handlung desselben erreichten Zustand (csakhogy persze itt sem feszegeti, vajjon az erreichte Zustand az alany, vagy a tárgy állapota-é?). Insofern nun dieser Zustand einen *Abschluss* bezeichnet, nach dem nichts mehr geschieht, *kommt in das Perfektum der Gedanke eines Abschlusses* gegenüber der Vergangenheit, und so kommt man dazu, es zu gebrauchen, wenn ausgedrückt werden soll, dass eine Handlung in der Gegenwart abgeschlossen sei». Az egész deductiót *így* értéktelennek tartom. Fődolog, hogy az *illető igető*nek kell olyan értelműnek lenni, hogy a történésjelzés előterbe léphet benne. De itt nyilvánvaló módon minden az illető nyelvet beszélő nép felfogásától függ. A görög kiérezhette sok olyan igéből is a subjectiv állapot jelzését (pl. ὄπωπα = ἐωρακώς εἶμι), melyből mi nem érezzük ki. Ilyen igékre, s általában a görög perfectumra nézve tehát nem áll az okoskodás.

az eredeti aoristosalakok vegyülete. A latin perfectumok legnagyobb része, mint tudjuk, egyenesen elbeszélő mult jelentésű, a görög aoristos mult alakjainak megfelelő értelmű, s emezektől csak abban különbözik, hogy időjeltelen. Nem állapotjelzőnek, hanem mult történésjelzőnek kell tehát felfognunk a latinban több afféle perfectumfunctiót, melyekben a hagyományos nyelvtan ú. n. *perfectum logicum*-ot látott. Így 1. azt az alakhasználatot, melyet a grammatikusok mint a görög (ὄπω) ὄπωπα, ἔοργεν stb. fennebb idézett görög perfectumok latin párját emlegetnek, és a régiekbe *perfectum logicum*nak, az újabbak (DELBRÜCK, ki azonban egyáltalában nem tárgyalja a latin alakokat) «Perfectum der abgeschlossenen Handlung»-nak neveznek. Ide számítják nevezetesen az u. n. *perfectum consuetudinist* (l. Dräger, Hist. Synt. 253. l.)⁹²) kivált tagadó mondatokban, állítóknak (a költőket kivéve) csak *multi, saepe, plerumque* s más efféle határozók mellett. 2. Afféle perfectumokat, melyek a hagyományos nyelvtan szerint nemcsak befejezett történést jelölnek, hanem «eine solche (Handlung), welche nicht bloss vollendet ist, sondern überhaupt aufgehört hat zu bestehen» (KÜHNER, Ausf. Gramm. II. 95.) pl. Ter. Heaut. 95. quid dixi? habere me (filium)? immo habui, Chremes; nunc habeam, necne, incertum est. Cic. Fam. XIV. 4. 5. *viximus, floruimus*. Verg. Aen. II. 325. *fui*mus Troes, stb. Ezek közül az alakok közül az első fajtáknál csak a tagadó mondatokban lehetne hivatkozni a görög perfectum analogiájára, s ezen az alapon állapotjelzőknek is volnának magyarázhatók, ha a második nehézség nem volna, t. i. hogy a latin perfectumokból nem mindig érezhető ki az állapotjelző értelem. Így azonban ezek is magyarázhatók éppen úgy a perfectum (ὄπω ὄπωπα) mint az aoristosfunctió (ὄπω ἔδον) alapján, az állító formáknál pedig semmi okunk, hogy másoknak tartsuk őket, mint a görög aoristi praeteritum aequivalenseinek (de persze az u. n. aor. gnomicuséinak, l. 31. 85. pont és 114. jegyzet). A *viximus, floruimus*-féle kitételekre nézve pedig alig lehet kétség. Ne zavarjuk ezeket össze az ἔλωλα vagy ἐκπέτοται fennebb említett perfectumokkal. Ezekben igenis, jelezve van az «elveszettség» és «kiivottság» állapota, *viximus* és *floruimus* pedig mint állapotjelzők éppen az «éltség»

⁹²) «Das sogen. Perfectum consuetudinis, aus der alten Zeit nicht nachgewiesen, ist kein gnomischer Aorist, sondern ein Perfectum *logicum*, am deutlichsten zu erkennen, wenn ein temporales Adverb dabei steht» — így pl. *nemo unquam* (a hol azonban DRÄGER nem veszi észre a tagadást, pedig ez a fontos, mert az összes állító példák nem egyebek perfectum historicumoknál, csak a tagadó példákra nézve lehet kétség). Hogy ez utóbbiakat nem szabad összetévesztetni az ú. n. görög aoristos gnomicusokkal, erről l. fenn a 31. pontban. Helyesen érti őket KÜHNER (Ausf. Gramm. II. 100. l.). L. a 85. pont V. kikezdését.

és «virágzottság» állapotát tagadnak. A latin alakok nem a görög perfectumoknak, hanem a görög mult aoristosnak felelnek meg, s egyáltalában nem állapotjelző alakok. A *florimus*-nak kb. megfelelő görög perfectum: τεδήλαμεν ezt jelentené = *virágzásban vagyunk*. Mi sem mutathatja jobban a latin perfectumalak aoristos-természetét, mint éppen ez a példa. Hibásan minősítették hát ezt az alakhasználatot u. n. perf. logicumnak (l. KÜHNER, i. m. 95. l.),⁹³⁾ s e szerint az állapotjelző és a történésjelző perfectumok mellett harmadik kategóriára az ú. n. perfectum logicumra nincs szükség. Csak az lehet a kérdés, vajjon a történésjelző funkciót a perfectum eredeti értelmének módosulásából, vagy az aoristosértelemből kell-e esetről esetre magyaráznunk. Mivel a jelen esetben mult vonatkozású történésjelzésről van szó, megmagyarázhatjuk a használatot a perfectumértelem módosulásából is. A magyarázat a következő. A történésjelző perfectum a latinban a beszélőtől akármekkora távolságra eső mult történést jelölhet. De bizonyos tagadó szerkezetekben (numquam *vidi*), továbbá a *vicimus*, *florimus*-féle kitételekben megeshetik, hogy a mult történés multságja közvetlenül a beszélést megelőző pillanatba esik, mert csak a beszélő nyilatkozatakor és éppen azáltal válik tudatossá. Ez a használat tehát a történésjelzés terén párja annak a használatnak, melyet az állapotjelzés terén fennebb 3. helyen említettünk (*ecce, advenit; dixi; respondi* stb.).

A latin perfectum leggyakoribb értelme pedig az éppen most említett, a görög aoristos multjának megfelelő, mult punctualis történésjelzés, melynek uralkodó voltát már fennebb (l. a 64. pontot) konstatáltuk. Mivel a latin perfectum alakilag is sokszor aoristosképzés, a punctualis értelem az aoristosszerű alapértelem mellett sem szorulna magyarázatra. Kérdés tárgya csak az lehet, hogyan jelenthet *multat* az alak, ámbár (eltérőleg a görög aoristostól) nincsen mult időjele. S erre a kérdésre csak úgy adhatunk választ, ha az alapértelmet mégsem az aoristosból, hanem a perfectumból magyarázzuk. Tudjuk, hogy minden indogermán nyelv, a sanskrit is, kivéve a klasszikus korbeli görögöt, a perfectum időjeltelen alakját elbeszélő mult értelemben is használja, még pedig nemcsak az egyszerű, hanem az összetett alakokat (köztük a szenvedőket) is. Ez az értelmi módo-

⁹³⁾ Ezekre a latin perfectumokra illik csupán az, a mit RIEMANN-GOELZER (*Syntaxe Comparée* 251. l.) a görög alakokra is állít, mikor pl. γέγραφε alakot, mely görögül annyi, mint γέγραψός ἐστι (írt állapotban van, *scriptum habet*) így értelmezi: *il a fini d'écrire*, v. ö. a 14. pontot. Ez utóbbi értelemben a görög az aoristos multját használja: ἔγραψε. Jellemző, hogy εἶμι igének a görögben nincs is perfectuma, melylyel a «*Fuimus Troes*» kitétel fordítható volna.

sulás csak azzal magyarázható (l. a 63. pontot), hogy a perfectum állapotjelző értelme idő folytán minden nyelvben — a magyarban is — elhomályosul. Legjobban megőrizte ránk nézve az állapotjelző értelmet a görög perfectum; kevésbé a szanskrit, a latin, még kevésbé a magyar. Mihelyt az állapotjelző értelem rovására a történésjelző értelem lép előtérbe, ez az értelem más, mint mult, nem lehet, mert a meglévő állapotot létrehozó történésnek okvetetlenül a multba kell tartoznia. Okvetetlenül mult a történet a latin perfectumhasználat azon eseteiben is, mikor a történet a grammatikai hagyomány a «jelenben befejezettnek» (perfectum logicumnak) érzi, s mint láttuk, ezek az esetek (az u. n. perf. consuetudinis és a *viximus* féle állapotkizáró alakok) szintén a módosult perfectumfunctió alapján magyarázandók.

Az alak hasonlatbeli önálló használatáról a viszonyított használattal kapcsolatban (85. pont) szólunk.

66. A mi a perfectumtőhöz tartozó időjellel is ellátott mult (ú. n. plusquamperfectum) és jövő (ú. n. futurum exactum) alakokat illeti, mint a 77—80. fejezetben részletesen kifejtjük, a perfectumtő rendes functiója bennük a történésviszonyítás, s annak alapján az előzményes történés értelme. Tehát most, mikor a latin perfectumalakok önálló használatát tárgyaljuk, azokat a mult és jövő alakokat kell megvizsgálunk, melyek előzményeseknek nem érthetők.

A latin ú. n. *plusquamperfectum* alakok nem viszonyított (tehát nem előzményes) használata aránylag olyan ritkaság a latin irodalomban, hogy ebből a tényből már magából fontos következtetés vonható a latin perfectumtő természetére nézve: az, a mit már úgyis tudunk, hogy a latin perfectumtő kifejezett functiója egészben véve inkább történés, mint állapotjelző. Nem előzményesnek is felfogható használatban ugyanis az éppen már említett átnemható állapotjelzőknek is érthető perfectumok (l. 64. pont I. alatt) mult alakjain (*consederat, advenerat, reverterat, adoleverat* stb.) kívül még csak egynéhány plusquamperfectumot találunk az egész latin irodalomban. Pl. Cic. de sen. 18, 63. qui, legati quum essent, certo in loco *consederant*. Efféle igetövek plusquamperfectumait némely grammatikus, pl. RIEMANN-GOELZER (Syntaxe 267. l.) annyira állapotjelzőknek érzi, hogy bizonyos, annak idején ismertetett s a görögben elég gyakori összefüggésben (l. a 21. pont végét) az ilyen latin alakokból is a történés hirteien beálltának jelentését látja.⁹⁴⁾ De ez

⁹⁴⁾ L. 267. l. Dans un récit, on met quelquefois le plqpf. pour indiquer que certaines actions ont été tellement *rapides*, qu'elles étaient en quelque sorte accomplies au moment où d'autres se produisaient. Ugyanigy a 270. lapon az ú. n. fut. exactumról is. Például idézi Propertiusból (II. 29. 1—7): Cum vagarer, . . . obvia . . . mihi turba *venerat* (= egy-

a magyarázat az alakoknak csak egy részére (az átnemható tövekre) illik, s azoknál is kétséges lehet, mert számos efféle feltűnő plqupft. alak tüzetesebb vizsgálat mellett előzményes történésjelzőnek bizonyul. Legszokásosabb mégis a plqupft. ilyen «máris állapotúvá vált történést» jelző értelme a latinban az u. n. *cum additivum*-mal kezdődő mondatokban, pl. Liv. II. 46. 3. *vix explicandi ordines spatium Etruscis fuit, cum pugna iam...* ad *gladios venerat*, vagy olyanokban, melyek ilyen *cum*-os mondatokká átalakíthatók, pl. Liv. II. 14. 6. *Proelio inito adeo concitato impetu se intulerant Etrusci, ut funderent Aricinos = vix pr. initum erat, cum E. se intulerant*. Mint a perfectumalakokról szólva láttuk (l. a 64. pont végét) *odi, meminī* és némileg *novi* perfectumokon kívül minden más, még igekötős perfectumtő is lehet nemcsak állapotjelző, hanem történésjelző is: azért még az átnemható plqupft.-oknál is esetről-esetre dönthető csak el a jelentés, hogy t. i. mult állapotot (önállóan) vagy előzményes mult történést (viszonyítottan) jelent-e az alak. Mennél inkább kiérezhető a történésjelzés, annál inkább viszonyítottnak értendő az alak még akkor is, ha máskülömben semmi sem akadályozza, hogy az állapotot az illető mult időpontban még megélvezzük. Pl. Liv. II. 9. 1. *Jam Tarquinii ad Porsinnam perfuge-*

szerre csak ott volt = aderat). Jövőre pedig: Cic. ad. Att. IX. 7. 5. *De triumpho tibi assentior; quem quidem totum facile et libenter abiecerō.* LANDGRAF is Cic. pro Sulla cz. beszédének 90. pontjához (Lucisne hanc usuram eripere vis...? Libenter reddiderit...) ezt a magyarázatot fűzi: «gerne wird er sofort sein Leben hingeben». Meg kell azonban ismételve jegyezni, hogy efféle hatás a plusquamperfectumban csak éppen az állapotjelzőnek érthető igék alakjaiból érezhető ki (R. G. összes példáiban is csak *verterat, redierant, pervaserat* s efféle mozgást jelentők fordulnak elő), s hogy vannak, a kik a futurumra nézve ezt az állapotjelző értelmet később előadandó okból teljesen kétségbevonják (l. a 67. pontot). Továbbá, hogy még a mult alakoknál is sokszor lehetséges, hogy nem az ígét megelőző, hanem az azt követő igék szempontjából magyarázható az alak. Ilyenkor jól teszszük, ha a perfecti praeteritumban a rendes, előzményjelző funkciót konstatáljuk. Pl. I. Sall. Cat. 5. *Catilina jellemezése után (a végén az impit. praeteritumával: vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat)* így folytatja elbeszélését az író: *Hunc post dominationem L. Sullae libido maxuma invaserat...* Ezt az *invaserat* alakot a *cupiebat* után hajlandók volnánk RIEMANN-GOELZER utasítása értelmében mult állapotjelzőnek érteni, s azért ezzel a jelentéssel ruházni fel: «egyszerre csak megszállotta». De nézetem szerint jobban cselekszünk, ha viszonyítottnak fogjuk fel, még pedig nem a megelőző igékhez, hanem a következőkhöz. A folytatás ugyanis a következő: *Agitabatur magis magisque... Incitabant praeterea...* Az *invaserat* ezeknek a cselekményeknek előzményét, okát adja, a mint hogy Sallustiusnak (és más íróknak is) rendes szokása, hogy az illető konkrét eset előzményeit előrebocsátva, a perfectum multjával jelzi. (L. pl. a 18. f. 2—3. pontjában is az első összeesküvésre vonatkozó *dederat, prohibitus erat* alakokat). Ilyen előzményes használatú a plusquamperfectum a legismertebb Phædrus-féle mese kezdetén is: *Ad rivum eundem lupus et agnus venerant; superior stabat lupus stb.*

rant. Ibi nunc orabant, nunc monebant . . . ebben az összefüggésben a Tarquiniusok kétségkívül megmenekült állapotban voltak akkor is, mikor *orabant* és *monebant*. De a plqupft.-mal kifejezett *történelesen* olyan nyomaték van, mely még nem engedi, hogy az alakot állapotjelzőnek, tehát önállóan magyarázzuk; helyesebben érthető történe-sjelzőnek, s e szerint természetesen előzményjelzőnek. Az állapotjelző (önálló) használat tehát még átnemható töveknél is legtöbb esetben kétséges.

A multság nyomatékosabb kifejezése az átnemható állapotjelző-töveken kívül olyan átható perfectumtöveknél válhatott szükségessé, melyekből az eredeti perfectumértelem elevebben ki volt érezhető, s ezek közül is kivált azoknál, melyek időjel-telen formájukban valamely éppen megtörtént történe-s létrehozta állapotot konstatáltak még az illető situatió-n belül. A római szónok így fejezte be a beszédét: *dixi* = ezzel elmondtam, a mit akartam, eddig van, készen vagyok. Mint tudjuk, *elmondtam* ez esetben annyi, mint *dictum habeo* «el van mondva». Az állapot-szerű értelem az ige *targyán* érezhető. Ez a *dixi* kétségkívül más értelmű, mint az elbeszélésben használt *dixi* = azt mondtam hogy . . . stb. Emez inkább mult alak, amaz inkább létrejött állapotot jelző. Emennek multja (*dixeram*) csak előzményes melléktörténe-s jelenthet, amazé önállóan *multban* való állapotkonstatálást (= dictum habebat). Hasonlóképpen a többi fenn elősorolt időjel-telen átható perfectumokat is (l. 64. pont II. *credidi* stb.), melyek egyébiránt úgyszólván kivétel nélkül *igekötősek* is, a beszélő annyira létrejött állapotot konstatáló formáknak érezhette, hogy arra az esetre, ha az illető szellemi folyamata, nem az őt környező situatióban, hanem más, nem actualis, mult situatióban történt, néha *multnak jelezte is az alakot*. mert ha nem jelzi multnak, vagy a nyelv szokás ellenére használta volna nem actualis helyzetre vonatkozólag, vagy azt kockáztatta volna, hogy az olvasó a perfectum-alakot nem multban konstatálónak, hanem elbeszélőnek érzi. Innen van, hogy az efféle értelmet elbíró átható igetöveknél mult jelzésű perfectuma minden írónál meglehetősen közönséges. Ilyen azoknak a példáknak egy része, melyekről a hagyományos grammatika (l. pl. DRÁGER, Hist. Syntax, I. 259) azt tartja, hogy «a pqupft. a perfectum helyett áll» bennük.⁹⁵⁾ L. pl. Cicero, orator, 101. és 140. §. *dixe-*

⁹⁵⁾ DRÁGER (az i. h.) és BRIX (Plautus Capt. prol. 17. sorához) Plautusból is idéznek néhány ilyen helyet, melyen a pqupft. állítólag a perfectum helyett áll. De kevés kivétellel ezek is olyanok, mint a Sallustius-félék. Egy részük a *dixeram*, *contempsrat* módjára magyarázandó, más részük határozottan előzményes (ezekről később), és csak egynéhány alak marad, mely mind *vers végén* áll, s így a metrum kényszerűségéből magyarázandó.

ram; pro Mil. 27. qui non solum Etruscos (eos enim penitus *contempserat*) pellere conatus sit. Cæs. B. c. I. 5. 2. de salute sua cogitare coguntur, quod . . . timere *consuerant*. Sall. Cat. 53. 3. Sciebam sæpenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse; *cognoveram* (= annak a felismerésére jutottam, hogy) parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus, stb. Az efféle plusquamperfectumok tehát nem nagyon messze esnek az átnemható plusquamperfectumoktól, s önálló (nem előzményes) állapotjelző használatúaknak tekinthetők. De ezekre nézve még inkább áll az, a mit fennebb az átnemható alakokra mondtunk, hogy *nem mindig* tekinthetők állapotjelzőknek, hanem *ugyanazon alak* egyszer igen, máskor pedig nem.

Az állapotjelző funkciójú összes plqupft. alakok igazi rendeltetése elmúlt állapotok jelzése. E szerint igazi helyük leíró, helyzetfestő, *nem pedig eseményes elbeszélésben* van. Magának az elbeszélendő történetnek eseményeit a latin (a görög aoristosnak megfelelő) u. n. perfectum historicumokkal, vagy az u. n. præsens historicumokkal szokta elősorolni. Elbeszélő előadásban tehát az állapotjelző plqupft.-nak *csak olyankor lehet helye, ha az események vonala megszakad*, s az előadó az illető már előadott, vagy még aztán előadandó múlt eseményeket környező, azokat megvilágító, megmagyarázó helyzetet ismerteti. Ugyancsak ilyenkor használatos a legtöbb imperfecti præteritum alak is, úgy hogy ilyenkor a plqupft. az impft.-mal váltakozva fordul elő. A két alak funkciójában csak az a különbség, hogy a plusquamperfectum nemcsak állapotot, helyzetet fest, hanem nyomatékosan kiemeli azt a történést is, mely az illető múlt helyzetet létrehozta. *Credebat* = azt hitte, *crediderat* = arra a hitre, meggyőződésre jutott. A plusquamperfectum alakok rendszeren megelőzik az imperfectumokat; az esemény-sorban beálló hézagot, a helyzetfestés kezdetét a latin történeti stílusban legtöbbször ilyen plusquamperfectum alakok kezdik meg, s azzal az olvasóval, a ki a latin elbeszélő előadásnak ezzel a finomságával ismerős, rögtön érzetik, hogy ezzel az esemény-sort megszakító helyzetrajz kezdődik. Különösen feltűnő az ilyen plusquamperfectum, ha *iam* határozószóval áll, pl. Cæs. B. C. 62. 1. Cæsar . . . huc *iam reduxerat* rem, ut . . . stb.; sed tamen . . . *nuntiabatur . . . reperiebatur*; 52. 2. *Jamque* ad denarios L . . . *annona pervenerat*, et militum vires inopia *deminuerat*, atque incommoda in dies *augebantur*. Liv. II 50. 5. *Jamque* Fabii adeo *contempserant* hostem, ut . . . stb. De rendkívül sokszor áll *iam* nélkül is, sőt ez a rendes eset. Pl. Cæs. B. C. I. 34. 4—5. Quibus *mondatis acceptis* Massilienses portas Cæsari *clausurant* . . . ad se *vocaverant . . . convexerant . . . muros, portas reficiebant*; 72, 1—4. Cæsar in eam spem *venerat . . . etc. . . movebatur . . . pro-*

bebatur stb. Megesik az is, hogy ilyen helyzetrajzban imperfectum alak elő sem fordul, hanem csupa plusquamperfectum, mert a történetek minden igében erősen ki voltak emelendők. Ilyenkor sok olvasó előzményeseknek érezheti az alakokat, még akkor is, ha az állapot beleérthető az alakba. Pl. Cæs. B. C. 57. 1—2. . . . *electos . . . centuriones Cæsar ei classi adtribuerat . . . Hi manus ferreas atque harpagones paraverant* (beszerezve kéznél tartottak), *magnoque numero pilorum . . . se instruxerant*. (Kezdődik az elbeszélés:) *Ita naves . . . educunt*, stb.

Ugyanilyen értelmű és szerepű a plusquamperfectum akkor is, ha nem az imperfectumok előtt, hanem *azok után* fordul elő ilyen, az eseménysort megszakító, helyzetfestő előadásban, a mi minden írónál, de kivált Cæsarnál és Sallustiusnál nagyon közönséges jelenség. Így magyarázandó kivált e két írónál sok olyan plusquamperfectum alak, melyekről a hagyományos grammatika, mivel nem tudja őket magyarázni, azt állítja, hogy «*perfectum helyett állanak*» (L. DRÄGER, *Histor. Syntax*, I. 259., SCHMALZ, *Lat. Gramm.* 336. l.). Konstátálom, hogy olyan plqupft.-ot, mely «*perfectum helyett*» állana, én sem Cæsarban, sem Sallustiusban nem találtam. Az alakok egy része, mint látni fogjuk, előzményesnek (viszonyítottnak) értendő, más része önállónak, de valamennyivel közös, hogy helyzetrajzban fordulnak elő, és éppen azért perf. historicummal sehogyan sem helyettesíthetők. L. pl. Cicero, *Tusc. disp.* V. 20. 58, a Dionysius tyrannust *jellemező* (nem eseménysort elbeszélő!) részletben: *Credebatur nemini, quibusdam convenis . . . corporis custodiam committebat*. *Ita propter iniustam dominatus cupiditatem in carcerem quodam modo se incluserat* (= bezárva tartotta). Az író nem használhatja itt az az imperfectumot, *includebat*, mert ez csak de conatu vagy iterative volna érthető (erről később részletesen szólnunk), de nem használhatja a perf. alakot sem: *inclusit*, mert ez annyit jelentene, hogy: vége a helyzetfestésnek, az *inclusit* alakkal már most felveszi az elbeszélés fonalát, holott ő csak aztán akar egyes anekdotákat elbeszélni D.-ről, most pedig csak jellemzésére akarja előadni, hogy «*folyvást bezárva tartotta magát*». Ilyen példa tömérdek van a latin elbeszélő irodalomban. L. pl. Liv. II. 60, 1. hol az események felsorolása közben a consulok jellemzésére tér át az író: *et natura Quinctius erat melior, et severitia collegæ, quo is magis gauderat ingenio suo. effecerat*. Cæsar, B. C. I. 4. Pompeius pártállásának ismertetésében: *Ipse Pompeius, quod neminem dignitate secum exæquare volebat, totum se ab (Cæsaris) amicitia averterat, et cum communibus inimicis in gratiam redierat*. Sall. *Cat.* 37. 7. *Namque illi, quos Catilina dimiserat, inconsulte . . . cuncta simul agebant ; plus timoris quam periculi effecerant*. Nem *effecerunt*, mert még beletartozik az ese-

ményeket motiváló helyzetrajzba. Cat. 54, 2., a Cæsar és Cato jelleme közt való ellentét festésekor: Cæsar beneficiis . . . magnus *habebatur*; huic severitas dignitatem *addiderat* (úgy állandóan megvolt benne a dignitas). Postremo C. in animum *induxerat* laborare . . .; bellum novum *exoptabat*, stb. Nem: *induxit*, mert akkor azt hihetnők, hogy az elbeszélés folytatódik, s Cæsarnak valami válságos tetteről van szó, holott pedig csak a motiváló jellemzés egyik elemével van dolgunk (= fejébe vette, és a szerint járt azontúl mindig el). — Mennél inkább szembezőkő az ilyen részlet állapotjelző természete. annál könnyebben megérthető a plusquamperfectumok functiója. De minden latin írónál, s kivált Cæsarnál és Sallustiusnál nemcsak személyek jellemzésében, a főeseményeket környező, azokat motiváló helyzetek festésében fordulnak elő az imperfectum és perfectum alakok, hanem valamely különösen érdekes helyzetnek részletesebb rajzában is, melynél az író — az eseménysor előadásának megszakításával — megállapodik. Így pl. Liviusnál, II. 5. 6. Ministerium pœnæ capiendæ patri de liberis consulatus *imposuit*, et . . . *dedit* (eddig az elbeszélés; most következik a főjelenet részletező leírása). *Stabant* (= *ott* állottak) deligati ad polum nobilissimi invenes; sed a ceteris . . . consules liberi omnium in se *averterant* (magukra fordítva tartották) oculos, *miserabatque* . . . stb. (Innen kezdve az eseménysor elbeszélése ismét folytatódik.) Consules in sedem *processere* suam, stb. Különösen Cæsar szereti az ilyen imperfectumos és plusquamperfectumos helyzetrajzokat, I. pl. B. C. I. 59. vagabantur . . . populabantur, vitabant, fugiebant, postremo . . . noctu *constituerant* (= arra az elhatározásra jutottak, hogy) pabulari. — Az az állítás tehát, hogy a latin ilyenkor «perfectum helyett» mond plusquamperfectumot, a latin nyelv szempontjából nem igaz. A magyar nyelvben persze nincs külön alak, kivált az activumban, a helyzetfestésnek a főesemények jelzésétől való megkülönböztetésére: magyar olvasón tehát szintén gyakran megeshetik, hogy az efféle plusquamperfectumokat feleslegeseknek, illetőleg «perfectum (historicum) értelműeknek» érzi. A latin nyelv szempontjából azonban a plqppft. alakoknak a perf. helyett való használata legfeljebb a késői, bomladozó nyelvben, pl. Senecánál vagy Augustinusnál⁹⁶) konstatálható; de még ezeknél az íróknál is bővebb vizsgálatra szorul.

⁹⁶) Szent Ágostonnál a plusquamperfectum efféle használatát egy igen alapos és megbízható (még kiadatlan) tanárvizsgálati dolgozat alapján említtem. (Szerzője: KLEMM ANTAL benzés tanárjelölt.) A későbbi nyelvhasználatban az lehet a zavar oka, hogy az egyszerű plusquamperfectum alakok a népnyelvből mindinkább kipusztultak. (Tudjuk, hogy a legtöbb

Ilyen helyzetfestő funkciójú az állapotjelzőnek érthető latin plusquamperfectum *olyankor is mindig*, ha egy-egy fő- vagy mellékmondaton belül, *magában* fordul elő, a főeseményeknek (perf. historicummal való) elősorolása közben. Czélszerű lesz itt megvizsgálni azokat a logikai és syntaktikai viszonyokat, melyekben az ilyen alakok egyáltalában előfordulhatnak, már csak azért is, hogy ne zavarjuk össze (mint a hagyományos grammatika szokta) a logikai és syntaktikai kategóriákat egymással, és a syntaktikai függést az actióviszonyítással, melyről a plusquamperfectum állapotjelző használatában nem lehet szó. *Logikailag* az indicativusos állapotjelzés alkalmával rendesen *okviszony* szerepel. A plusquamperfectum arra a tényleges helyzetre hivatkozik, melylyel az előadó magyaráz, megvilágít valamely szóbanlévő eseményt. A *syntaktikai* viszony azonban többféle lehet. Állhat a plqupft. minden syntaktikai szerkezetben, mely a logikai okviszony kifejezésére egyáltalában alkalmas, vagy a mely valamely eseményhez fűződő, azt megmagyarázó, megvilágító helyzetet a főeseményhez hozzáfűzhet. Így: főmondatokban, továbbá relative fűzött okhatározó és jelzői mondatokban, s általában a relativ mondatoknak mindazon, az okviszonnnyal megférő fajtájában, melyeket a hagyományos grammatika nem syntaktikai, hanem logikai (v. jelentéstani) szempontból választott nevekkel jelöl: ú. n. helyhatározó mondatokban (*ubi* stb. után), továbbá időhatározókban (*ut, uti, ubi, postquam, antequam* után) és módhatározókban vagy hasonlítóokban (*ut, uti, sicuti, quantum* stb. után). Állhat továbbá megengedő mondatokban is *quamquam* és *etsi* után: ilyenkor a logikai viszony az okszerűtlenség viszonya; a plusquamperfectum azt a helyzetet fejezi ki, mely az *ellenkező* eseményre adhatott volna okot, s a melynek ellenére is megtörtént az illető esemény. Példák: I. *Főmondatokban* α) magyarázó kötőszóval. Liv. II. 22. 1. *Nam* Volsci . . . *comparaverant* auxilia. Sall. Cat. 42. 2. *Namque* illi. quos C. dimiserat, . . . plus timoris quam periculi *effecerant*: Cæs. B. C. I. 7. 7. *hanc enim* (legionem) tumultus *evocaverat*, reliquæ nondum *venerant*. Cic. Tusc. disp. V. 32. Nunc quidem, inquit, a sole! *Offecerat videlicet* apricanti. Liv. II. 18. 11. id enim *postulatum erat*. Sokszor ezek a kötőszós mondatok is parenthetikusak; de előfordul az alak ilyen parenthetikus mondatokban β) kötőszó nélkül is, rendesen *adeo*-val bevezetve, pl. Liv. II. 46. 2. non alio ante bello infestior Romanus — *adeo* hinc contumeliis

román nyelvben semmi nyomuk, az olaszban pl. csak *fuera* maga maradt meg, l. VISING Die realen Tempora der Vergangenheit stb. Heilbronn 1888, I. 218. 1.) Így történhetett, hogy az irodalmi nyelv összetévesztette a perfectummal a már nem eleven plusquamperfectum alakokat.

hostes, hinc consules morā *exacerbaverant* — proelium iniit. II. 52. 8. magis tamen Menenianum — *adeo mutaverant* animum — profuit iudicium. γ) Legalább a helyesírásban (kettősponttal) jelezve: Liv. II. 58. 6. Nec ulla vi domari poterant (milites): tantum certamen animis *imbiberant*. II. *Mellékmondatokban*. α) Okhatározókban. Liv. II. 18. 9: Sabinis etiam creatum *crediderant* (= arra a hitre jutottak) metum incussit. Cæs. B. C. I. 45. 6. hoc pugnabatur loco, iniquo, *quod* sub ipsis radicibus montis *constiterant*. β) a valószínű jelzői mondatokban; az értelem néha itt is közel jár az okhatározáshoz, de ha lappang is az okviszony, az előadó mindenesetre valamely esemény magyarázata, megvilágítása czéljából hivatkozik a plqupft. alakokkal jelölt helyzetre. Pl. Cæs. B. C. I. 16. 1. Cæsar conquirit milites, qui ab eo *discesserant*. iubet (= ii enim *discesserant*); 23, 4. HS LX., *quod advexerat* Domitius (= ea enim *advexerat*) atque in publico *deposuerat*, (ei) reddit. 54. 1. imperat militibus Cæsar, ut naves faciant, cuius generis (= nam eius generis) eum usus Britanniae *docuerat*. Az efféle mondatokban rendszeren az olvasótól függ, állapotjelzőnek, vagy történésjelzőnek, s ez esetben előzményesnek, értse-e a plqupftot. Élénkebben kiérezhető az állapotjelzés a passiv alakokból, pl. Cic. de fin. II. 30. 97 (Epaminondas) evelli jussit eam, *qua erat transfixus*, hastam. Cæs. B. C. I. 58. 3. gubernatoribus utebantur, qui repente ex onerariis navibus *erant producti*, stb. De a *fuerat*-os passiv alakok Liviusnál történésjelzők (l. a 88. jegyzetet), tehát inkább előzményes értelműek. Jellemző körülírással példa Liv. II. 33. 6. quos (exercitus) intus *clausos habebat*, erősen állapotjelző forma, a román nyelvek későbbi összetett alakjának csírája. γ) Más relativ formájú mondatokban, pl. Cæs. B. G. I. 86. 2. universi ex vallo, *ubi constiterant*, significare cœperunt ut . . . stb.; Cic. ad Art. V. 10, 1. *Ut Athenas veneram*, expectabam stb. Sall. Jug. 11. 2. *Postquam . . . iusta magnifice fecerant*, reguli in unum convenerunt. Liv. XLIV. 25, 9. *ubi* ad pecuniæ mentionem ventum *erat*, ibi hæsitabat; Cæs. B. G. I. 41. 5. Prima et secunda acies in armis, *ut* ab initio *constituta erat*, permanebat; 81. 4. Sed *quantum* opere processerant et castra protulerant, tanto aberant longius ab aqua. δ) Megengedő mondatokban, annak kifejezésére, hogy az ellenkező történésre okot adó helyzet ellenére is megtörtént valami: Cæs. B. C. I. 46. 3. Equitatus noster, *etsi* inferioribus locis *constiterat* (foglalt állást), tamen summa in iugum virtute conitur. Ugyanez a logikai viszony jelzői mondatban is lehetséges, pl. Cic. de rep. I. 3. 5. Themistocles pulsus in barbariæ sinus confugit, *quam afflaxerat*. Itt azonban a plusquamperfectum inkább történésjelzőnek, s e szerint előzményesnek fogható

fel. Általában majdnem az összes felhozott activ példákban a hallgatótól vagy olvasótól függ, hogyan érti az alakot. De ez a szabály mindig érvényes: ha állapotjelzőnek érti, nincs viszonyítás; ha a történésjelzést érzi ki erősebben, előzményes, tehát viszonyított a használat.

Összefoglalásul tehát azt mondhatjuk, hogy a perfectumtő mult alakja akkor önálló használatú, ha multban való állapotot, helyzetet jelent. Jelenthet pedig — úgy, mint az időtelen alaknál — állapotot, kivált némely mozgást, állapotváltozást jelentő átnemható perfectumtő, továbbá nébány, kivált szellemi tevékenységet és mozgást jelentő, rendesen igekötős átható perfectumtő. Különösen az utóbbiak, de az előbbieket is, annál kevesebbé foghatók fel önállóaknak, mennél inkább kiérezhető belőlük a történésjelzés és ezzel az előzményesség. Előfordul az alak nem a válságjelző mult események felsorolásában, hanem helyzetrajzban, s elbeszélésben csak olyankor, ha megszakad az események fonala. Azért gyakran az imperfectum præteritumával váltakozik. Mondattanilag előfordulhat főmondatokban is, mellékmondatokban is, olyanokban, a melyeknek formája megengedi a tényleges állapotokra, helyzetekre való hivatkozást.

67. A latin perfectumtő *jövő időjelzésű* (ú. n. futurum exactum) alakjaira nézve a legelső és legfontosabb tudnivaló tény, hogy rendesen fő-, de néha mellékmondatban (l. 128. jegyz.) is *sokkal gyakrabban fordulnak elő*, mint a plusquamperfectumok, olyan használatban, mely viszonyítottnak, tehát előzményesnek fel nem fogható. Ilyen alakok pl. PLAUTUS Trinummusából a következők: 61. Namque enim tu, credo, me imprudentem obrepseris; 279. Feceris par tuis ceteris factis, patrem tuom si percoles (különösen érdekes példa!) vö. 465. Si sic non licebit, luscus dixerō; 379. Patiundumst; . . . eo pacto addideris nostræ lepidam famam familiæ; 607. Si hoc non credis, ego credidero. stb. stb. Maga az alak a használatnak ezt az aránylagos gyakoriságát meg nem magyarázza, mert a futurum exactum és a plusquamperfectum alakokban (a BRUGMANN-féle elmélet szerint, vö. a 87. jegyzettel) *egyaránt* megvan a perfectumtőn kívül még egy *-is-* aoristosjel (amav-er-at, amav-er-it). Mivel azonban az alak gyakoribb és általánosabb használata kétségbe nem vonható, nem marad egyéb hátra, mint hogy a futurum alakokra nézve az önálló használatban az *eredeti aoristos értelemnek* nagyobb teret kell engednünk, mint a mult alakokra nézve (l. a 65. pont végét) tettük. De hogy túlságba ne menjünk, tartsuk szemünk előtt a következő tudnivalókat. 1. Mindazon jövőnek jelzett perfectumtőveket, melyek, mint mellék-történesek, viszonyítottaknak (előzményeseknek) érthetők, rekeszszük ki a többi közül, s ezeknek funkcióját a perfectum tör-

ténésjelző funkciójával magyarázzuk. Tehát pl. a Trinummus ezen sorában: 387 firmum omne erit quod tu egeris, vagy 463. oculum eefodiam tibi, si verbum addideris, a perf. futurumokat viszonyított (előzményes) használatúaknak kell felfognunk. Erről részletesen később szólnunk. 2. Az önálló használatú perfecti futurumok közül is mindazokat, a melyek a plusquam-perfectumnál elbadott módon magyarázhatók, szintén a latin perfectum eredeti állapotjelző funkciója alapján kell magyaráznunk, úgy, hogy az alakhasználat lélektana ez esetekben olyanféle, mint a görögé (l. 22. pont A)) azzal a különbséggel, hogy az állapotjelző értelem nem kivétel nélkül való, mint a görögben. Pl. Cicero ad Att. IX. 15. Quum tu hæc leges, ego illum fortasse convenero («összejötem lesz» = együtt leszek vele). Ezt követeli a következetesség is, mert a *credidero, percepero, dixerero* stb. futurum alakokat oktalanság volna elválasztani a *credidi, credideram, percepi, perceperam, dixi, dixeram* alakoktól. Az állapotjelzés azonban az átható futurum alakoknál is, valamint a perfectumoknál inkább a tárgy, mint az alany állapotának értendő, mert az állapotjelzésnek *habeo, curo, reddo, facio* stb. igével és perf. participiummal való körülírásait PLAUTUS a futurumra nézve tízszer olyan gyakran alkalmazza, mint a *multa* nézve. (L. fenn a 64. pont végén, és BRIXNÉL a Captivi 345. sorához való jegyzetet.) 3. A fennmaradó, kétségkívül igen számos alakot aztán az aoristos-aeoristem alapján kell magyaráznunk, olyatér: módon, hogy igazi aoristosképzésű alakok (*vix-ero, gess-ero, haes ero* stb.) funkcióját az eredeti perfectumképzésű (*didic-ero, cecid-ero* stb.) és más képzésű (*amav-ero, monu-ero*) összes perfectumtövek is átvették. E szerint a fennebb közölt PLAUTUS-féle példákban az *obrepseris, feceris, addideris* perfectumokat és Cicero kedvelt *videro*-ját (Phil. II. 118.) a punctualis actio jövő idejű alakjainak kell értenünk, s az imperfectumtő futuraival szemben (*obrepes, facies, addes, videbis*) bennük ezt az értelmi különbséget megállapítanunk. Ez a különbség az igekötős *imperfecti* futurumokkal szemben persze gyakran alig érezhető. Más auctorokból (Ciceróból is) l. példákat DRÄGERNÉL (Hist. Syntax I. 284. és kk.). Azonban sok esetben nem merném még igekötőtlen ige-tőnél sem egészen határozottan eldönteni, vajjon pusztán punctualis jövővel van-e dolgunk, vagy a befejezett történés (állapotjelző-féle) jövőjével. Így pl. Livius ezen mondataiban (III. 9. 12.) non ius vestrum, sed invidiam *minueritis*, vagy (XXVI. 43. 3.) oppugnabit enim vere moenia unius urbis, sed in una urbe universam *ceperitis* Hispaniam nyomósabb és tetszetősebb értelmet kapunk, ha az actiótövet nem aoristikusnak, hanem állapotjelzőnek értjük (= *kisebbitették «lesz», elfoglalták «lesz»,* vagy éppenséggel a RIEMANN GOELZER-féle fennebb (l. a 90. jegy-

zetet) ismertetett felfogás szerint így: «*ezzel* (együttal) kisebb lesz, *ezzel* tiétek lesz», s az efféle futurumokra még jobban illik az, a mit DRÄGER (I. 259.) és Madwig (308. lap) bizonyos plusquamperfectumokról mond, hogy «*durch solche Perfecta wird der Erfolg* (Madwig: das Resultat) einer Handlung . . . betont.» Így aztán a BRUGMANN-féle aoristos-alakelméletnek voltaképpen elég ritkán, úgyszólván csak surrogatumként vehetjük a syntaxisban hasznát: ha *semmiképpen sem tudjuk máshogyan* magyarázni a perfectum futurumának önálló használatát, akkor ám legyen punctuális jövő, — ámbár a görög alak analogiája éppenséggel nem bátorít erre a magyarázatra, mert tudvalevőleg (l. a 40. pontot) a görög futurumok (jóllehet alakilag szintén aoristosok) nem jelölik meg határozottan az actiót; másrészt pedig a functió megállapításánál nemcsak az activum alakokat kell tekintetbe venni, hanem a kétségtelenül perfectum alakú passiv alakokat is (pl. *actum erit de nobis*; Cic. Sest. 52. *Numquam denique erit tam oppressus senatus*; Cat. I. 31. *periculum residebit et erit inclusum penitus in . . . visceribus rei p. stb.*). — Az alak viszonyított használatáról később szólnunk.

68. Az ú. n. *conjunctivus* alakok (*amaverim* és *amavissem*) önálló használatának megértésére először is természetesen az alakok «*conjunctivus*» volta veendő tekintetbe; s hogy az alakok használata mai napig sincs kielégítően megmagyarázva, annak oka éppen a latin «*conjunctivus*» magyarázatának nehezégeiben keresendő. A «*conjunctivus*» terminussal jelölt latin módban ismét a *synkretismus* egyik példájával találkozunk. Magában foglalja ugyanis az eredeti, igazi *conjunctivus* alakokon kívül az eredeti *optativus* alakokat is, úgy, hogy tudományosan beszélni sem lehet róla félreértés nélkül, ha *conjunctivus*nak nevezzük. Éppen azért czélszerű lesz a régi grammatikusoknál is előforduló terminussal, melyet GOSZRAU (*Lat. Sprachlehre*,² 396. §.) felelevenített és DELBRÜCK (*Syntax*, II. 375.) az összes módalakokra alkalmazott, *subjunctivus*nak nevezni ezt az alakilag és functiók tekintetében is *optativusszal* elegyült latin *conjunctivust*. Az én tárgyam csak az alakok idő- és actióbeli jelentésének vizsgálata lesz, s nevezetesen ezúttal annak kutatása, előfordulnak-e a perfectum alakjai önálló használatban, tehát a nélkül, hogy a perfectum előzményességet jelentene bennük. Azonban mindaddig, míg a *modalis functió* problémája véglegesen megfejtve nem lesz, az én fejtegetéseim eredményei sem tekinthetők véglegeseknek. Az eddigi kutatások szétágazó eredményeinek összegeyzetetésére nem vállalkozhattam, s arra sem határozhattam el magamat, hogy egy valamelyik kúató osztályozását fogadjam el. Megelégszem tehát a magyarázatban annyival, a mennyi mind a *conjunctivus*,

mind az optativus functió alapján elég biztossággal következtethető, s a mennyit (mert ez reám nézve a fődolog, nem pedig az alakok *használata* szembetűnően igazol.

Akárhogyan osztályozzuk is a subjunctivus mód functióját, kétségtelenül úgy áll a dolog, hogy az alakok egyszer akaratot, szándékot, kívánságot jelentenek, másszor pedig mentek efféle értelemről. Mint a görög conjunctivus functiójának vizsgálatakor (l. a 39. pontot) is tapasztaltuk, ez a modalis különbség főfontosságú arra nézve, aki az alakok időbeli vonatkozását vagy actióbeli jelentését kutatja. A görög conjunctivus éppen azért nem lehet sohasem mult vonatkozású, mert (a szintén jövőre vonatkozó prospectivus functiót ezúttal nem is számítva) mindig megvan benne a volitivus-iussivus értelem, még pedig függőmondatokban nem a beszélő, hanem a szóbanlévő személy szempontjából.⁹⁷⁾ A latinban úgy áll a dolog, hogy a subjunctivus a görög optativus functióját is teljesíti, tehát, a mennyiben volitivus functiójú, ezt a functiót nemcsak a szóbanlévő személynek, hanem a beszélő személynek szempontjából is viselheti, továbbá lehet egyáltalában ment mindenféle volitivus-iussivus functiótól.

69. A subjunctivus *achronistikus formájú perfectum alakja* (*amaverim, amatus sim*) önállóan (azaz előzményesség jelentése nélkül csupán a beszélő álláspontjából közvetlenül használva) állhat főmondatokban is, függőkben is.

Főmondatokban ez a subjunctivus alak mindig önálló, s mindig csupán a beszélő személynek (soha a szóbanlévő személynek) szempontjából való modalitásokat jelenthet. Előfordul pedig ennél az igealaknál *optativus-volitivus* és *potentialis* functióval.

Ha *optativus-volitivus* természetű az alak modalitása, idői vonatkozásának tisztázása céljából a következőket kell meg-

⁹⁷⁾ Erről rendszeresen elfeledkeznek a conjunctivus definitiójában. Lásd pl. DELBRÜCKNÉL is, Syntax, II. 374. «Konj. u. Opt. enthalten eine Stimmung des Redenden... Der Konj. bezeichnet den Willen des Redenden... der Opt. bezeichnet den Wunsch des Redenden». Pedig, mint már tudjuk, arra is van eset a latinban, hogy a kétféle modalitás kifejezése egy és ugyanazon alakban volna szükséges. Ha a *szereplő* személy modalis felfogása ilyenkor nincs kifejezve, pongyola és félreérthető a kitétel. L. pl. CÆS. B. G. III. 14. Non satis constabat, quid *agerent* (or. recta: quid agamus? or. obl.: quid eis agendum esset). Nem érthető félre ez a kitétel: (Cic. Mil. 2.) ... potestatem habetis, ut statuatis, utrum nos semper miser *lugeamus* (or. recta is: *lugeamusne*?) an aliquando ... *recreemur* (or. recta is: an *recreemur*). De a subjunctivusnak itt is dupla functiója van. A szereplő személy modalis felfogása így volna kifejezendő: utrum nobis ... *lugendum esse* ... putetis, v. utrum nos lugere *velitis*, stb. V. ö. a rákövetkezés imperfectummal való kifejezésének tárgyalását is.

fontolnunk. I. Kivánság és akaratnyilvánítás rendszerint a jövőre szokott vonatkozni. De vonatkozhatnak olyan *állapotra* is, melyet a múltban s (a jelen időpontot át) a jövőben is kívánatosnak tartunk. Csupán csak a jelen időpontra azonban nem vonatkozhatnak sem a kivánság, sem az akarat; hiszen, mint tudjuk, nyelviileg rögzíteni (fixirozni) sem lehet a jelen időpontot.⁹⁸⁾ A perfectum esetében tehát így áll a dolog: mivel a perfectumtő önálló értelemben kétféle jelentésű lehet (gyakrabban aoristikus történést, de néha állapotot fejez ki) a subjunctivus alaknak is kétféle értelme lehet. A kivánság, ha *punctualis* történést jelent a perfectumtő, a jövő időre, ha meglévő állapotot jelent a perfectumtő: állandó, a jelenben is meglévő, s a jövő felé marandó állapotra vonatkozik. II. Elmult és pedig *csupán elmult* (nem egyúttal jelen és jövő) történése általában két esetben vonatkozhatnak kivánság vagy akarat. Először, ha a beszélő olyan múlt történést jelez kívánatosnak, melyről tudja, hogy nem történt meg, hogy a történést, mint mondani szokás, *irreális*. Másodsor, ha olyan múlt történést jelez kívánatosnak, melyről nem tudja, megtörtént-e vagy sem, vagy legalább nem nyilatkozik arra nézve, meg nem történt ténynek, *irrealisnak* fogja-e fel a történést, vagy megtörténtnek, reálisnak. Az előbbi esetben voltaképpen sajnálkozik valamin, hogy nem történt meg, holott jó lett volna, ha megtörténik, az utóbbiban kívánja, sőt remélheti is hogy meg is történt. A latin nyelv ennek a kétféle felfogásnak megfelelőleg külön alakokat használhat; ugyanis külön alakokat teremtett az *irreális modalitások* kifejezésére. Ezek az alakok az ú. n. conjunctivi imperfectum és plusquamperfectum. A perfectumnak most szóban lévő, időjeltelen alakja tehát ilyen irreális értelmet nem fejez ki, és, ha a valóságban

⁹⁸⁾ Ne téveszszzen meg bennünket, hogy még a nyelvtudomány nagymesterei is «jelen» vonatkozásúnak veszik azt, a mi, ha már idői vonatkozását is kutatjuk, voltaképpen csak jövő lehet. L. pl. SCHMALZ, L. G. 330. «Für die Zeitstufe der *Gegenwart* Præs. u. Perf., für die der *Vergangenheit* das Impf.» BRUGMANN K. Vgl. Gr. 586. 1. «Der Opt. ging seit uridg. Zeit auf *Gegenwärtiges*, *Zukünftiges* u. *Vergangenes* (?)». Erre a hibára alaktani okokon kívül a használat traditiós félremagyarázása (a jelen Zeitstufe ú. n. «kiterjesztése» 1. 3. pont és 4. jegyz.) vezetett, de helytelenül értett adverbiumok is, pl. efféle kitételekben: *Dixerit nunc quispiam* = azt mondhatná *most* valaki. Pedig csak nyilvánvaló dolog, hogy az alak a «most» határozó ellenére is mégis csak a jövőre vonatkozik. Az időhatározó szók igazi functiója általában sürgős vizsgálatra szorul minden nyelvben. Gondolom, az sülné ki ebből, hogy a «most» sohasem jelentheti a jelen időpontot, de általában nem is annyira időhatározó, mint inkább (a «majd»-dal együtt) a beszélő modális felfogásának, lelki hangulatának kifejezésére való. (A «majd» a magyarban többnyire biztatóst, fenyegetést fejez ki. A görög *vū*-nak és a német népnyelvi *jetzt*-nek következtető [= így, so] értelme általánosan ismeretes, stb.)

irreális történésekre vonatkozik is, csupán olyanra vonatkozhatik, melyet nem akart a beszélő irreálisnak jelezni. Azonban természetes, hogy erre a *multra* vonatkozó használatra igen kevés alkalom van a közéletben, éppen azért, mert a múlt megmásíthatatlan, s a *multra* vonatkozó kívánságra, vagy éppen akaratnyilvánításra rendszeren ilyen sajnálatos megmásíthatatlan tények szoktak alkalmat adni. Innen van, hogy egyetlen egy példát sem találunk sem a KÜHNER-féle nagy nyelvtanban, sem DRÄGER syntaxisában olyat, a mely perfectum alakú volna, és *multra* vonatkoznék. Pl. KÜHNER helyesen kifejti a szabályt (Ausführl. Gramm. 47. §. I. 137. l.) «Der Wunsch ist *unentschieden*, d. h. er wird ausgesagt ohne alle Rücksicht darauf, ob derselbe erfüllbar sei oder nicht; alsdann wird er im Lat. durch den Konjunktiv des Præsens ausgedrückt, wenn er auf die Gegenwart (!) oder Zukunft bezogen wird, oder durch den Konjunktiv des Perfekts, wenn er auf die Vergangenheit bezogen wird»; példát azonban az utóbbi esetre egyet sem tud idézni; csak egy magacsínálta példával illusztrálja a szabályt: «*salvus redeas*, kámest du doch gesund zurüek, *salvus redieris* = wärest du doch gesund zurückgekehrt» (l. l. 138. l.), s azt sem veszi észre, hogy még ebben a csinált példában sem múlt történésekre vonatkozik a kívánság, hanem most is meglévő és a jövőben is maradandó állapotra, mint a német fordítás is mutatja: «*wärest du zurückgekehrt*». Még bosszantóbb véletlen, hogy az az egyetlen *utinamos* szenvedő példa, a melyet KÜHNER mégis idéz (Drägernél egy példa sines): Ter. Andr. 463, *utinam* aut *hic surdus* aut *hæc muta facta sit* nyilvánvaló módon irreális állapotra vonatkozik, és mégsem imperf. vagy plusquamperf., hanem perfectum alakú, e h. *fieret*, vagy még inkább *facta esset*. Az egyetlen KÜHNER-féle példa tehát először nem történése-, hanem állapotjelző, aztán nincs irreális móddal jelezve, holott *valóság-gal* irreális állapotra vonatkozó kívánságot tartalmaz. Magam is több napot fordítottam olyan példák keresésére, melyekben *multra* vonatkozó kívánság vagy akaratjelzés a perfectum időjeltelen alakjával volna kifejezve; de nem találtam többet, mint a FORCELLINIBEN idézett kettőt, melyek közül az egyik (Plaut. Pœn. 3. 6. 4. *quicum litigas, abscessit. Ag. Utinam hinc abierit malam cruce*) szintén irreális történésekre vonatkozik, csak a másik (Cic. Rep. 8. *apud Non. 469, 15. Merc. Cui quidem utinam vere . . . ante auguraverim*) felel meg a KÜHNER-féle szabálynak. Tehát az optativus-volitivus funkciójú latin subjunctivi perfectum *multra* vonatkozó használata úgyszólván szót sem érdemel, mert majdnem az összes példákban vagy jövő történésekre vonatkozik, vagy (nagyritkán) meglévő állapotra, melyekbe a múlt, a jelen, és nevezetesen a jövő is beleértendő. — Így

az activumban az archaistikus ú. n. syncopált alakok PLAUTUS-nál és máshol mint optativusok kizárólag csak jövőre vonatkozó, teljesülhetőnek érzett óhajtást fejeznek ki. L. pl. Capt. 172. Ita di deæque *faxint*; Trin. 384. Di te *servassint* mihi. Tagadólag ink. tanácsoló (volitivus) értelemben: Trin. 627. noli avorsari neque te *occultassis* mihi; Capt. 149. Numquam istuc *dixis* neque animum *induxis* tuom stb. stb. A későbbi r-es alakok PLAUTUS-nál (LÜBBERT szerint, idézi BRIX Men. 301.-hez) jövőre vonatkozó óhajtó mondatban csak négyszer fordulnak elő (*perieris* Men. 301., *perierint* Stich. II. 2., 61.; *delicuerit* Cas. II. 6., 47.; *abierit* Pœn III. 6., 4.), s óhajtó értelemben később is ritkák, l. pl. Cic. Phil. XII. 6., 14. quod dii omen *averterint*. — Ellenben igen gyakori az alak tanácsoló (volitivus) értelemben, ám-bár nem annyira positive, mint inkább negative. Positiv tanácsra a PLAUTUS-nál (Mil. gl. 807.) és Cicerónál (Off. I. 13.) is előforduló *memineris* alakot rendszeren egyedüli példának említik⁹⁹⁾ [Némelyek subj. perfectum alaknak tartják Cicero kedvelt *viderint* (= lássák, döntsék el) alakját is, l. pl. Læl. 3. Phil. II. 118. és Liviusnál I. 58., 10.; III. 45., 11.; II. 40., 9., és hozzá WEISSENBORN jegyzetét; de az első személy formája, mely Cicerónál *videro* (l. leg. I. 21 mox *videro*, resp. II. 9. post *videro*) inkább futuri indicativusnak bizonyítja a többi alakot is]. Negatív tanácsban (akaratnyilvánításban) ellenben tudvalévőleg rendkívül kedvelik ezt az alakot PLAUTUSTól kezdve (l. Trin. 704. ne animum *induxeris*; 1012. ne *desiteris* currere, stb. stb.) az összes auctorok. Erre az alakra nézve a legújabb időkig beérte a nyelvtudomány a futurum exactumra is alkalmazott magyarázattal, mely szerint az alak volitivus-subjunctivus modalitású punctualis történést, vagy néha az állapotjelzéshez közel járó befejezett történést jelentene. Én ezt a magyarázatot, mivel nemcsak az activum, hanem a passivum alakokra is illik, a használat szempontjából mai napig is kielégítőbbnek tartom a legújabb hypothesisnél, mely szerint a szóbanlévő activ formák (ne *induxeris*) az idogermán aoristos *injunctivus* módjának maradványai.¹⁰⁰⁾ Példával megelégszem egy olyannal, melyben a passi-

⁹⁹⁾ Tudok még egy példát, még pedig deponens formáját, mely másnak, mint volitivusnak alig érthető, ám-bár első személyű, s így concessivus árnyalatú. Cic. Sest. 14. si qui... dissentiunt, lateant; si qui fecerunt aliquid... atque idem nunc faciunt... nos quoque *simus oblitii*. (A perfectum láthatólag párhuzamosan áll a *lateant* alakkal, s ugyanolyan természetű, csak-hogy első személyű.) Passiv értelmű ez (Sall. Jug. 31. 8.): quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, iure *factum sit*.

¹⁰⁰⁾ Ezek az *injunctivus*-formák BRUGMANNÉK szerint (Syntax II. 352.) az aoristosnak az ős(?) indogermánban és a vedákban meglévő augmentumtalan (?) *præteritum* formái, melyek optativus-imperativus ér-

vum alak is előfordul, Cic. Murena 31. Nihil *ignoveris*, nihil *gratiæ causa feceris*, *miseriordia commotus ne sis*. (Az állapotjelző értelem a passiv alakból élénken kiérezhető = «ne légy megindítva»). Deponens példa Cic. ad Qu. fr. II. 12. *Jocum autem de sua egestate ne sis aspernatus*. Terentiusnál (Heaut. 826.) *Cave quicquam admiratus sis*.

Potentialis értelemben a szóbanlévő alak rendszeren szintén jövő vonatkozású s ilyenkor a perfectumtő functiója az eredeti aoristosértelemről magyarázandó. Így a régies, ú. n. syncopált alakok is, pl. PLAUTUS, Cas. 349: *non ego istuc verbum empsim titivillicio*; Asin. 503. haud *negassim*, a későbbi *r*-es alakok is. Ezekre szükségtelen is sok példa; mindenki ismeri *dixerim*, *confirmaverim* stb. igék ilyen használatát. Nem mondást jelentő példák: Quint. X. 1. 101. *At non historia cesserim* Græcis; Cic. Phil. II. 118. *Quin etiam corpus libenter obtulerim*. Ezeket az alakokat azonban, mint ezek a czélzatosan idézett első személyű alakok mutatják, nem szabad összetéveszteni a futurum exactum alakokkal, mint pl. MADWIG teszi (Lat. Spr. 351. §. b) és 379. §.).

Mivel a *potentialis* modusértelem összefér a *multra* való vonatkoztatással, ilyen modalis értelemben lehetnek a szóbanlévő alakok mult jelentésűek is. De a *potentialis* értelemnek olyannak kell lennie, hogy a beszélő a történést a multban ne csak lehetségesnek, de meg nem történtnek, irreálisnak fogja fel, hanem ténylegességét is megengedje. Másszóval: az efféle perfectumos subjunctivusok majd mindig *concessivus* természetűek, ha *multra* vonatkoztatandók. Gyakrabban azonban csak *est* ige alakja (*fuert*) fordul elő ilyen mult értelemben, pl. Cic. Phil. I. 14. *Quæ est ista servitus? Fuert* (lehetett talán, tegyük fel hogy volt, nem: ám volt légyen, mert a latinban *potentialis*,

telemben is használtattak. Ez az *injunctivus* folyott össze (l. DELBRÜCK, II. 367.) az aoristosrendszerben a *conjunctivusszal*. Az egész *theoria* csupán alakbéli kriteriumokon sarkallik, és annak magyarázására való, miért használja a görög nyelv a $\mu\tau$ tiltószócskát az *imperfectum imperativus* formáival, de az aoristos *conjunctivus* formáival (l. nálam a 38. pontot). A latinban inkább zavart okoz, mint magyaráz, mert itt egyrészt a *ne dicas* alak is megvan a *ne dixeris* mellett (sőt éppen Plautusnál igen gyakori), másrészt, mert az *activumokkal* egészen egyforma szerepű passiv alakokat egészen kihagyja a számításból. Aztán meg — ámbár összehasonlító alaktani kérdésekben nem tartom illetékesnek magamat — mindenesetre bizalmatlan vagyok az «*augmentumtalan præteritum*» formákkal szemben: arra gyanakszom, hogy ez esetben is, mint máskor annyiszor (l. a 87. jegyzetet is) azzal az ismeretes, hagyományos hibával van dolgunk, mely az aoristosőnek külön jel nélkül is mult functiót tulajdonít, mert az aoristosról szólva csak az *indicativus* alakokat vette számításba, s elfeledkezett a modalis és igenévi alakokról.

nem volitivus az alapértelem!) *quædam necessaria*; Verr. I. 13. *Malus civis Carbo fuit. Fuerit* aliis: tibi quando esse cœpit? Liv. I. 23., 8. *Fuerit* ista eius deliberatio, qui bellum suscepit (nem: «ám volt legyen» — hanem: *lehetett* — szerényebb állítás a határozott indicativus helyett —). Más igéknél igen ritka a mult vonatkozás; ilyen példa még Tac. Hist. 2., 47.: alii diutius imperium *tenuerint* (lehettek birtokában) nemo tam fortiter *reliquerit*.

A concessivus fajta értelemárnyalatot azonban nem mindig hozza magával az összefüggés. Nevezetesen tagadó vagy kérdő mondatokban a potentialis subjunctivi perfectum alak, ha nem jövőre, hanem *multra* és jelenre is (mint befejezett történet, vagy állapot) vagy éppen csupán *multra* (mint punctuális történet) vonatkoztatandó, — a minek eldöntése sokszor igen nehéz — az indicativus alaktól csak abban különbözik, hogy szerényebben, bizonytalanabban fejezi ki az állítást (vagy tagadást). Jóllehet ilyenkor a magyarban feltételes móddal fordítható, mégsem kell a latinban a conditionalis-fajta subjunctivusszal összetéveszteni. Pl. Cic. de off. I. (22.) 75. et Themistocles quidem nihil *dixerit* (= nem mondhatta volna meg = alig mondhatja vala meg) in quo ipse Areopagum adiuverit. [Juv. 2., 24. *Quis tulerit* (= ki tűrte volna el) Gracchos de seditione quærentes.¹⁰¹] Kivételes példa ez is, a mennyiben valósággal irreális történetre vonatkozik, s az író (perse versben!) még sem használt irreális módot (*tulisset*), úgy, mint a fenn idézett verssorban. Andr. 463. Terentius]. — Passiv potentialis példát eddig egyetlen egyet sem ismerek főmondatosat. Ez a körülmény némileg bizonyítani látszik DELBRÜCK állítását (Syntax II. 387.), a ki szerint az *r*-es activ perfectumokban nem szabad a megfelelő imperfectummal szemben (*dīcam, confirmem* stb.) actióbeli különbséget keresni, mert, úgymond, a perfectum alakokhoz csak a *velim, ausim* -im végű alakok analogiájára fűződött ez az értelem. De előadásomból kitetszik, hogy én nem vagyok vele egy véleményen.

¹⁰¹ Jegyezzük tehát meg, hogy a magyar *mondta volna, tűrte volna* alakok, melyeknek a görög perfectum optativusainak fordításában nem vehettük hasznukat, a latin perf. fordításában nemcsak a multjelű alaknak (*dixisset, tulisset*), hanem az időjeltelen alaknak fordítására is alkalmasak, mert ezek az igekötőtlen magyar alakok nem egyebek *multra* vonatkozó conditionalisoknál, s a latin alak (*dixerit*) is lehet aoristikus mult értelmű. (A régi magyar nyelvtanok a *tulerit* alakra ráfogták, hogy ezt jelenti: *tűrte legyen*, a *tulisset*-re pedig, hogy = *tűrte volna*. Ezzel szemben látjuk, hogy a *tulerit* alak a nagyon ritka concessivus-optativus értelmet kivéve soha sem fő-, sem mellékmondatban nem fordítható úgy, hogy *tűrte legyen*, ellenben igenis, még főmondatban is jelentheti azt, hogy *tűrte volna*.)

70. Az alak *függő mondatbeli használatát* kutatva mindenekelőtt óvakodjunk a syntaktikai függésnek és a viszonyított actióhasználatnak összetévesztésétől. Lehet valamely igealak főmondatban, és mégis viszonyított actióhasználatú, s viszont függő-mondatban, és mégis önálló actióhasználatú. Most a függő-mondatokban kutatjuk az achronistikus perfectumalak önálló használatát. Ennek ismertetőjele az, hogy az illető alakban nem lehet szó valamely főtörténéshez mért előzményesség kifejezéséről, hanem hogy e szerint a subjunctivus alak (kivéve némely, a 88. pontban említett, nyilvánvaló *jövő* vonatkozású optativus alakokat, melyek aoristoszerű punctuális történést jelölnek, és szintén önállóknak magyarázandók) látszólag idő- és actióbeli jelentés tekintetében a megfelelő indicativus (*amavit*) párja. Egyelőre csak ilyen, punctuális *mult* értelmű alakokról szólnunk, s ezek közül is mellőzzük az optativus modalitásúakat, melyeket az actióviszonyítás vizsgálatakor czélszerűbben tárgyalhatunk. Nyilvánvaló továbbá, hogy az önálló actióhasználat csak olyankor konstatalható teljes bizonyossággal, ha a főtörténés *mult* idejű; ilyenkor ugyanis viszonyított actióhasználat esetében a függőmondatokban az imperfectum, vagy a perfectum irreális alakja (*amaret, amavisset*) volna szükséges, minek következtében az achronistikus perfectum alak (*amaverit*) kéri a szerkezetből. Ellenben nem *mult* igéjű főtörténés mellett a függő mondat *mult* történési igéje nem is construálható másképpen, mint éppen a perf. achronistikus alakjával, akár van viszonyítás, akár nincs: az önálló használat ilyenkor tehát vitás lehet.

Hogy függőmondatos önálló használatban a subjunctivus perf. achron. alakja a megfelelő indicativus alak párja, ez, mint tudjuk, annyit jelent, hogy kivéve némely fennebb részletezett eseteket, *mult* punctuális történést jelent. Görög párja tehát nincs az alaknak, mert a görög aoristosban hiányzik a latin subjunctivusnak megfelelő modalis alak, mely egyszerre *multat* is, modalitást is jelentene. A kérdés már most az volna, miféle modalis functiók azok, melyek a latinban megérnek a *mult* jelentéssel? Negative már válaszoltunk erre a kérdésre fennebb; positiv választ adni rá a módokra vonatkozó kutatások és saját tanulmányom mostani stádiumában még nem lehet. Az optativus functiót, mint fennebb említettem, egyelőre mellőzve, megérhet a *mult* jelentés a subjunctivusnak obliquus és potentialis functióival, s azokkal a subjunctivus fajtákkal, melyeket concessivusoknak, causalisoknak, adversativusoknak neveznek.

I. A mi az *obliquus* functiójú subjunctivus most szóbanlévő alakját (*amaverit*) illeti, mint később, az actióviszonyításról szólva, tüzetesebben kifejtem, ez az alak az oratio obliquákba tartozó *elsőrangú* (ut, ne, quin kötőszókkal vagy kérdőszóval

kezdődő) mellékmondatokban önállónak fontos syntaktikai okokból nem tekinthető, ámbár rendszeren nem mult verbum regens mellett áll, s így semmi sem akadályozná, hogy magában véve önálló multnak ne legyen minősíthető. E szerint az efféle szerkezetekben előforduló alakok: rogat, quid *dixerit*; concede, ut Verres hæc impune *emerit*, sőt, mint a maga helyén kifejtem, még ez is: timet, ne (v. ut) pater *advenerit*, most nem tartoznak vizsgálódásunk körébe. Sőt olyan szerkezetekben is, melyekben a subj. perf. alak *mult*, vagy *mult vonatkozású* főtörténéshez tartozik, akár első, akár másodrangú mellékmondatban [pl. Tac. A. I. 76. cur *abstinuerit* a spectaculo ipse, varie *trahebant*; Cic. Varr. I. 30. 75. quid . . . proferam . . . Neronis . . . animum nimium timidum, qui in illa re, quid facere *potuerit*, non *habebat*. Cic. Quinct. 89. *Dixi* domum Romæ fuisse, quo iste ne *adspirarit* (nem: *adspirasset*) quidem, servos complures, ex quibus iste *possederit* neminem; . . . unum fuisse, quem attingere *conatus sit* (nem: *conatus esset*). Cic. Sull. 4. Quæro, cur. qui aditus ad causam Hortensio *patuerit* (nem: *patuisse*), mihi inclusus esse *debuerit*] az *abstinuerit*, *potuerit*, *adspirarit*, *patuerit* alakról kutatásunk mostani stádiumában csak annyit állíthatunk bizonyosan, hogy a főtörténésekhez (*trahebant*, *habebat*, *domum fuisse*, *debuerit*) képest *nem* fejeznek ki előzményességet; de hogy milyen természetű bennük a subj. perfectum alak. arról csak az alak viszonyított használatának tárgyalásakor szólhatunk részletesen, mert azok a tényezők, melyektől az alak természetének megítélése függ, olyan bonyolódottak, hogy az önálló használat rovatában kellő világossággal nem tárgyalhatók.

II. A *nem obliquus* fajtájú önálló achron. perf. alakhasználatban legtöbbször fordul elő az ú. n. *consecutivus* árnyalatú subjunctivus. Csak egyik alfaja-é ez a potentialisnak, vagy sem, nem bolygatom. Elég az hozzá, a volitivus értelem alig lehet érezhető benne, mert más nyelvre le sem fordítható. Aránylag igen gyakran fordul elő a mult *punctualis* történés jelentésével a subjunct. imperfectum irreális alakja helyett, melylyel szemben az illető történést *punctualis*nak, és ennélfogva nyomatékosabban jelzi. Persze, ha az imperfectum irreális alakja igekötős, tehát terminativ-perfectiv értelmű, akkor ez az értelmi különbség alig érezhető. De ez nem változtat semmit a szóbanlévő alak természetén. Legközségesebb az alak ilyen functióval a syntaktikailag is ú. n. következményes mondatokban, pl. Liv. XXIV. 40., 12. Inde tantus terror pavorque omnes occupavit, ut non modo alius quisquam arma *caperet* aut castris pellere *conaretur* (az imperfectumok sajátos actiobeli értelme jól érezhető!) sed etiam ipse rex . . . vix . . . ad flumen navesque *perfugerit*. Cæs. B. G. III. 15., 4. Naves nostri expugnaverunt, ut per-

pauci . . . ad terram *pervenerint*. Passiv és deponens példák: Cic. Cat. M. III. 25. Dissensiones eiusmodi fuerunt, ut . . . *diuudicatae sint* (mult történés); de fin. II. 20. Thorius erat ita non timidus ad mortem, ut in acie *sit* ob rem publicam *interfectus* (mult!); Phil. II. 15. Adeone pudorem perdidisti, ut . . . dicere *ausus sis*. (szintén). Előfordul még így más syntaktikai formájú (pl. jelzői) mondatokban, ilyenkor azonban inkább csak nem mult főmondatbeli ige után, mikor is önálló volta nem bizonyítható, pl. Cic. Phil. I. 37. Ego is sum, qui *contempserim* . . .; Phil. II. 29. Equis est, qui illud fieri *noluerit*. De néha mégis mult ige után is, pl. Cic. Sull. 46. Nemo me perstrinxit, quem non *perverterim*; ad Fam. VII. 30. Caninius fuit mirifica vigilantia, qui suo toto consulatu somnum non *viderit*: Ilyenkor a használat önállósága kétségtelen, mert különben *pervertissem, vidisset* alakok volnának a helyükön.

A consecutivus értelem mellett még az ú. n. *adversativus* árnyalatú subjunctivus fordul elő önálló használatú mult történést jelző perfectumalakban: Pl. Cæs. B G. I. 26., 2. Nam hoc toto proelio, cum ab hora septima ad vesperum *pugnatum sit* (nem: esset. v. pugnaretur), aversum hostem videre nemo potuit. Liv. XXI. 13., 2. cum ille . . . *manserit* apud hostem, ego ad vos veni; Cic. Yusc. III. 36. Cum multæ mihi a C. Verre insidiæ *factae sint*, nunquam tamen tantum periculum mihi adire visus sum; de or. 214. Per mihi mirum visum est . . . te hoc illi concedere, cum sæpissime tibi senatus . . . *sit assensus*. Jelzői mondat formájában: Ter. Heaut. 519 . . . te demiror tam mane, qui heri tantum *biberis*, de itt a főmondat igéje nem mult.

Előfordul továbbá önálló használatban az alak *potentialis*-fajta árnyalatban, kétségtelen mult jelentéssel ilyenféle mellékmondatokban: Nep. 3, 1, 2. adeo excellebat Aristides abstinentia, ut unus post hominum memoriam, quod quidem nos *audierimus*, cognomine iustus sit appellatus. Továbbá a következő példában, de ebben a verbum regens nem történésjelző perfectum: Cic. Brut. 17. Refertæ sunt Catonis leges, quas quidem adhuc *invenerim* et *legerim*, et verbis et rebus illustribus. Végül, mivel mult főige mellett áll, önállónak kell lennie az alaknak efféle szerkezetekben is: Liv. IV. 38. Non dubium erat, quin terra daturi hostes *fuerint* (nem essent v. fuissent!), és XLIII. 4. Haud dubium fuit, quin . . . castra eo die Punica capi *potuerint* (nem possent!) Milyen modalis functiója van ilyenkor a subjunctivusnak, azzal a kérdéssel egyelőre még nem foglalkozom. Annyi valószínű, hogy a modalitás ilyenkor is a szereplő (nem a beszélő) személy lelkiállapotát fejezi ki. A magyar értelemre nézve vö. a 101. jegyzetet.

A felhozott példákat nagyon megszoríthatam volna, ha

több olyant közlök, melyben a függőmondatbeli perfectum alak a főmondatban lévő *nem mult* igealak után áll. De egyrészt ilyenkor nem bizonyítható az alak önálló használata, másrészt olyan kétségek fűződhetnek az alakhasználathoz, melyeket tüzetesebben csak az actióviszonyításról szólva tárgyalhatok. Magukban a subjunctivi perfectum alakokban fel kellett tünnie, hogy míg a megfelelő indicativus alakokból, legalább néha, kiérezhető a meglévő állapotjelző értelem is, addig a függőmondatbeli subjunctivusok majdnem kivétel nélkül mult történésjelzők, még pedig nemcsak az activum, hanem a deponens és passivum alakok is: a hagyományos nyelven szólva, nem ú. n. perfectum logicum, hanem ú. n. perfectum historicum természetűek.

Használható tehát *önállóan* a subj. perfectum alakja *idő* vonatkozás tekintetében főmondatokban többnyire jövő, néha mult vonatkozással, mellékmondatokban úgyszólván mindig mult vonatkozással. (De vö. a 147. jegyzetet.) *Actióbeli* jelentése pedig a görög aoristosénak megfelelő punctualis actio, kivéve, ha nagyritkán a perfectum eredeti értelme szerint meglévő állapotot jelent. A punctualis értelem magyarázatánál a *jövőre* vonatkozó használatban nem a perfectum módosult értelméből, hanem az eredeti aoristosérteleméből szokás kiindulni.

71. A latin subjunctivusnak ú. n. *plusquamperfectum* alakjai (*amavissem, amatus essem*), mint a maga helyén tüzetesen kifejtjük, többnyire függőmondatban fordulnak elő és viszonyított használatúak, azaz multban való előzményességet jelentenek, mint a megfelelő indicativusok (*amaveram, amatus eram*). Most azonban az alak önálló, tehát nem-előzményes használata érdekel. Fontos különbség a plusquamperfectum és az időjeltelen alak közt, hogy önálló értelemben a plusquamperfectum csak főgondolatban fordulhat elő (mely azonban esetleg mellékmondat formájú lehet,¹⁰²⁾ és hogy viszont, minden, főmondatban

¹⁰²⁾ Jelzői formájú pl. a mondat, de azért a subj. alak önálló használatú ilyenforma összeköttetésekben (Cic. ad Att. XI. 9.): Hæc ad te die natali meo scripsi, quo utinam *susceptus non essem*. Tudjuk, hogy a relativ névmással kezdődő mondatok a latinban sokszor csak formailag mellékmondatok. Állhat ezenkívül a plusquamperfectum más függő mondatban, még következményesben is, önállóan, ha voltaképpen egy közbevetett feltételes mellékmondathoz tartozó főmondat igéjének tekintendő. Pl. Liv. II. 33. 9. tantumque sua laude obstitit famæ consulis Marcius, *ut, nisi fœdus cum Latinis in columna ænea insculptum monumento esset, ab Sp. Cassio uno, quia collega afuerat, ictum, Postumum Cominium bellum gessisse cum Volscis memoria cessisset*. A feltételes szerkezet ugyanis ilyenkor éppen úgy marad, mintha magában volna; vö. Liv. IV. 58, 3; X. 46, 6. is. De az efféle kettős funkciójú subj.-ok igen ritkák. Rendesen ilyenkor is

előforduló plusquamperfectum önálló használatú. Magára az alakra nézve csak annyi bizonyos, hogy latin földön termett, s e szerint a latin nyelv specialis szükségleteinek felel meg. Ezt igazolja önálló használata is, mivelhogy úgyszólván kivétel nélkül mindig csupán *multra vonatkozó* modalitást jelent, holott pl. a görög nyelv, mint tudjuk, a *multra* vonatkozó modalitásokat csupán az indicativus multjával és külön modalis szócskával (ὄν, κέν), vagy körülírásokkal (ὡφελλεν) tudta kifejezni. Tehát a görög perfectumnak optativusa csak igen ritkán, a görög aoristosnak optativusa (vagy éppen conjunctivusa) pedig sohasem fordítható önálló használatú subjunctivi plusquamperfectummal latinra. A magyarban az ú. n. feltételes módú *volna* segédigével összetett perfectum alakoknak felel meg a latin alak idő- és actióbeli jelentés tekintetében, azonban persze csak olyankor, ha önálló használatú, azaz: főmondatban.

Ennek a mult értelemnek az az oka, hogy a perfectumtól állapotjelző értelme, kivált az activumban, ritkán érezhető ki az alakból, hanem aoristos módjára punctualis történést jelent, úgy, mint rendszerint a fennebb említett magyar alakok¹⁰³, még ha igeikötősek is, vagy hangsúlyos határozóval állanak. Az imperfectum praeteritum alakjától éppen csak a történést punctualis volta különbözteti meg, s azért az *igeikötővel* perfektivált értelmű ú. n. imperfecti praeteritummal szemben, ha az is *multra* vonatkoztatandó, alig mutat érezhető értelmi különbséget.

Előfordulhat önálló actióértelemmel természetesen minden *jövőre* irányuló akaratot vagy szándékot *kizáró* modalis értelemben, s a mennyiben optativus vagy volitivus árnyalatú, egyúttal mindig és megvalósíthatatlan akaratot jelöl, azaz, mint mondani szokás, *irrealis* történést. Arra nézve, vajjon a mult alapértelemmel jár-e együtt ez az irrealis értelem, vagy fordítva,

fuerit achronistikus perf. alak áll önállóan, a participium futuri-val kapcsolatban (az ú. n. conjug. periphrastica, 1. pl. I. 3.). Tehát: *cessurum fuerit*. L. WRISSENBORN-MÜLLER jegyzetét Liv. II. 33. 9. helyéhez.

¹⁰³ A meglévő állapot a latin alakokba igen ritkán érthető beléjük, pl. Utinam *advenisset* = bárcsak megjött volna = itt volna, s ha igen: természetesen csak olyan igéknél, melyek az indicativus alakban is lehetnek állapotjelzők. — A magyar befejezett történési feltételes alakok, ha igeikötősek vagy hangsúlyos határozóval állanak, voltaképpen éppen úgy jelezhetnek *meglévő* állapotot is, mint az indicativus egyszerű alakjai (*megálltam* = *megálltam* és most is *állok*). De most már tagadhatatlanul ezekből az alakokból sem igen érzik ki az állapotjelzést. Maga ARANY JÁNOS is szívesebben használja ilyenkor az ú. n. állapotjelzőt. L. pl. Toldi, I. 10. 7: S mintha vassá *volna* karja, maga, *válva*, Még csak meg se rezzen a kinyujtott szálfá. V. 7. 1: De lám, mintha ördög *volna* belé *bujva*. Egyet hengeredik, s talpra ugrik újra. Erről tanulmányom magyar részében tüzetesebben is lesz szó.

az irreális modusértelemmel jár együtt a *multra* való vonatkoztatás, mint annak egyik alkalmazása. még nincs megállapodás, sőt ebben a kérdésben a két nagynevű munkatárs, DELBRÜCK és BRUGMANN sincsenek egy véleményen.¹⁰⁴⁾ Ha azonban helyes a DELBRÜCK felfogása, mely szerint az imperfectum alakokba (*diceret*) stb. a *multra* vonatkozás csak beleérthető,¹⁰⁵⁾ voltaképpen azonban csak irreális modalis értelmük van, akkor a perfectum alak mult értelmének állandóságát alig lehet egyébként tulajdonítani, mint éppen az alak történesjelző perfectum voltának. A latin passivumban (*susceptus essem*, *obrutus essem*, l. később) és a magyarban is, a főige történesjelző perfectum volta (*mondta* volna) adja meg az alaknak a mult vonatkozást.

Az alak önálló használatát a subjunctivas-fajták szerinti rendben bemutatni ez idő szerint még újabb nehézségekkel jár. DELBRÜCK, ki egyébként egyáltalában nem tesz különbséget az

¹⁰⁴⁾ A plusquamperfectum syntaxisát DELBRÜCK (*Syntax*, II. 404.) egyáltalában nem is tárgyalja, mint mondja, anyag hiányában; egyébként a perfectum irreális módjának (*der Irrealis des Perfektums*) tartja. Az imperfectum ú. n. praeteritumát pedig a praesens irreális alakjának minősíti, s reá vonatkozó tüzetes tárgyalását (l. *Syntax*, II. 398—404.) így foglalja össze: «So ist also das eigentlich bezeichnende für den sog. Konj. Imperf. die Entferntheit von der Wirklichkeit, eine Anschauung, von der die *Versetzung* (!) in die Sphäre der Vergangenheit nur eine *Unterabtheilung bildet*. — Ellenben BRUGMANN (K. *vergl. Gr.* 587. l.) a conj. imperfectumánál (értsd: a subjunctivus imperfectuma ú. n. praeteritumánál) a praeteritum-jelentést tartja az eredeti jelentésnek. (Például ezt hozza fel: *utinam te di prius perderent* Plaut. *Capt.* 537.) «Dann galt die Form auch als Irrealis für die Gegenwart.» Mindenesetre óvakodjunk attól, hogy a multság jelét az *-issem* végzetben ne keressük. A mennyiben mult értelmű az alak, nem a végzet, hanem a perfectumtő módosult értelme teszi azzá.

¹⁰⁵⁾ DELBRÜCK (i. h.) a mult vonatkozású imperfectum alakokat (az *utinam*-os optativust, a *diceret*, *crederet*-féle potentialisokat, és a *si haberem*, *darem* [= *adtam* volna] féle szerkezetekben lévő alakokat) «vom Standpunkt einer vergangenen Situation aus» magyarázza, és a Homeros-féle $\kappa\epsilon\ \sigma\alpha\iota\tau\epsilon\ \sigma\upsilon\chi\ \delta\upsilon\ \gamma\upsilon\sigma\iota\tau\epsilon\;$ alakokkal veti össze (l. nálam a 35. pontot), azzal a megjegyzéssel, hogy «Das Verhältnis zur Vergangenheit ist im Lateinischen dasselbe, wie bei Homer» és: «Die Äusserung geschieht, wie es auch selbstverständlich ist, vom Standpunkt des Redenden aus. Doch kann man sich auch, ohne dass dafür ein äusseres Zeichen gegeben wurde, in eine vergangene Lage versetzen, und sie als Grundlage der Äusserung nehmen». Ez alig érthető másképpen, mint hogy DELBRÜCK a tölem ú. n. állásponteltolódásban, vagy átképzelésben keresi a látszólagos mult értelem magyarázatát. Csakhogy ilyenformán határozottan meg kell mondani, hogy az imperfectumok egyáltalában nem is mult értelműek: mert átképzelés feltételezésének csak így van jogosultsága. DELBRÜCK azonban mégis mult értelműeknek veszi őket: így aztán ellenmondásban van saját magával. — Hogy BRUGMANN a mult értelmet veszi az eredetinek, azt már említettem. Melyik felfogáshoz szegődünk mi, annak kifejtése csak később lesz helyén.

önálló és viszonyított használat között, a subjunctivusnak csak optativus, potentialis és conditionalis fajtáját ismeri; általában azonban még egy iussivus fajtát is megkülönböztetnek. E szerint használható önállóan a subj. perfectum ú. n. praeteritum alakja:

1. Mint *optativus*, *multa* vonatkozó, teljesülhetetlen óhajtás kifejezésére. Az óhajtás nem egyéb sajnálkozásnál azon, hogy a szóbanlévő történés nem teljesülhetett. Activum példa idézése szükségtelen (l. pl. Phil. II. 24: *utinam societatem . . . numquam coisses*, aut . . . *diremisses*). Passiv példák: Cic. ad Att. XI. 9. *Hæc ad te die natali meo scripsi, quo utinam susceptus non essem* (a mondat jelzői mellékmondat formájú, de azért az actióhasználat önálló: főmondatban is csakúgy volna). Vell. 2, 116, 3. *utinam . . . non testatum esset*. Ov. Her. 1. 5. *O utinam . . . obrutus esset*. A passiv példákat azért idéztem, mert ezekből jobban látszik, hogy a plusquamperf. néha meglévő irreális állapotra is érthető. Ilyenkor persze nincs aoristos-féle mult értelem (*obrutus esset* ilyen értelemben nem = ellepetett volna, hanem = el volna lepve; de, mint említettem, ilyen állapotjelző használatban igen ritka a latin alak). Az imperfectumok *utinam*-mal rendszeren jövő vonatkozásúak vagy achronistikusak (nem «jelen» vonatkozásúak, mint rendszeren állítják); de néha Plautusnál ezek is *multa* értendők pl. Capt. 537. *Utinam te di prius perderent* (= pusztítottak volna el), *quam periisti e patria tua*. [Brix, Plautus kommentátora ezt a subjunctivust iussivusnak nevezi, és azokkal veti össze, melyeket DELBRÜCK potentialisoknak nevez (l. Brix jegyzetét a helyhez). Ez a hármas *confusio* mutatja, milyen homályos még a latin subjunctivus elmélete]. Hogy DELBRÜCK ilyenkor átképzéssel magyarázza az imperfectum használatát (mely szerinte átképzés nélkül csak a «praesens» irreális módja lehet), azt a 105. jegyzetben említettem.

2. *Volitivus* (iussivus) árnyalattal azt a történést fejezi ki a beszélő az alakkal, a melynek a multban *meg kellett volna történnie*, de nem történt meg. DELBRÜCK DRÄGERREL (Hist. Syntax I. 308. — ki szerint azonban ezek a subjunctivusok: «dem Conj. iussivus sehr ähnlich sind» —) ezt a használatot is potentialisnak tartja. Activ példák: Cic. de Fin. IV. 20. *Saltem aliquid de pondere detraxisset* (= *le kellett volna húznia*, de magyarul is mondhatom így: «legalább *húzott volna le* valamit; csakhogy így a magyar kitétel conditionalis árnyalatú). Hogy potentialisnak fogjuk fel (így a tagadószó *non* volna) nem engedik az efféle *ne-s* kivételek: Cic. Verr. III. 84. *Frustrum ne emisses* (*ne* vettél volna, nem kellett volna vened!). Kérdő formájú példát nem találtam. Különös nyomatékka!l említem ezt

azért, mert e szerint a subjunctivus a plusquamperfectumban csupán a *beszélő* szempontjából való modalitást fejezhet ki. Szenvedő példám nincs. Deponens: Verr. I. 42, 107. Voconia lex te videlicet delectabat. *Imitatus esses* (utánoztad volna) ipsum illum Voconium... Az imperfectum alakok ebben az értelemben Cicerónál még gyakoriabbak, mint a perfectumok, még pedig, ha ige-kötősek, a perfectumokkal látszólag teljesen megegyező értelemben. De egyet, úgy látom, nem emeltek ki eléggé az eddigi megfigyelők. Azt, hogy Cicerónál az imperfectum rendesen kérdőmondatban van, tehát a subjunctivus nem a beszélő lelkiállapotát fejezi ki. Így például magában a pro Sestio cz. beszédben: 43. *hæc cum viderem, quid agerem?* (mit kellett volna tennem?) *contenderem* contra tribunum plebis privatus? (= viszálykodnom kellett volna?) 48. *ego, vir consularis, timerem?* (= szerintetek féltem volna?) 46. *depugnarem* (= végig kellett volna vívnom a harcot?) Nem első személyű példák, de szintén kérdők: Cic. Phil. II. 3, 5. *Quam ipse victor salvum esse voluisset, eum tu occideres?* (= hogy azt neked meg kellett volna ölni? N. B. Antonius akkor még nem ölte meg Cicerót; az alak csak *de conatu* értendő, azért impft.). Sest. 64. *De Cyprio rege quaererentur?* (panaszkodniok kellett volna?). Továbbá én az imperf. és a perf. közt itt is érzem azt a különbséget, hogy, míg a perf. *punctualis*, addig az impft. *cursiv-durativ* értelmű. Némely *igekötős* imperfectumra nézve persze a perfectiv értelemben a *punctualis* értelemmel való rokonsága miatt ez kétségesnek látszik, pl. 46. *susciperem? subirem?* 128. *hunc ego reditum repudiarem?* De ezeknél meg a *de conatu* értelmet érzem (= hajlandónak kellett volna lennem visszautasítani?) Ezek szerint nem hihetem véletlenségnek, hogy pl. a 45. fejezetben *restitisses, repugnasses, mortem pugnans oppetisses* nem imperfectumok, hanem perfectumok vannak. Ugyanis itt határozott *punctualis* actiók értendők; *resisteres* és *oppeteres* alakokból én kiérezném a *de conatu*, illetőleg a *cursiv-durativ* érelmet még az igekötő ellenére is. Hogy azonban igazam is van, határozottan nem merem állítani, jöllehet nem látom át, mi különbség volna az imperf. és a perfectum alakok közt, ha nem actióbeli, s egyáltalában miért kellene kétféleképpen kifejezni *ugyanazt* az értelmet. Mert hogy *contenderem* átképzéletes alak volna (= viszálykodnám, viszálykodnom kellene) abban a függőmondatos alakok megvizsgálása előtt BRUGMANNnal szemben nem akarok DELBRÜCK véleményéhez szegődni.

3. *Potentialis* árnyalattal az alak azt fejezi ki, hogy valami a multban megtörténhetett volna bizonyos, nem valóságos feltétel alatt, a feltétel azonban, melytől a megtörténés függött, *nincs feltételes mellékmondatnál jelölve*. Más különbséget, mely

a potentialis subjunctivust a conditionalistól elkülönítené, a magam részéről nem látok, s azért a conditionalist csak a potentialis egyik fajtájának tekintem. Ilyen ez a példa Liviusnál (III. 45. 6.). *Placidum quoque ingenium tam atrox iniuria accendisset* (= lánggra lobbantott volna, t. i. ha az illető megsértett fél *placidum ingenium* lett volna). Itt is közönségesebb az imperfectum alak, kivált az egyes 2. személyű ezekben az ismeretes kitételekben: *diceres, crederes, putares, cerneres, videres.*¹⁰⁶⁾ DELBRÜCK szerint — a hogyan én értem a 104. jegyzetben idézett szavait — ezek az alakok átképzéssel ezt jelentik: azt mondanád, hinnéd, stb. (a beszélő a történet színhelyére képzeli magát és olvasóit, mint pl. GARAI a «Kont»-ban: «*vélnéd*, egy erdő rengeti hatalmas üstökét»). — Concessiv árnyalatú potentialis vonatkozásban is inkább az imperfectum alakja használatos önállóan (viszonyítás nélkül), pl. Cic. Off. III. 19. 75. At *dares* (adtad volna csak meg...) *hanc vim M. Crasso...*; in foro, mihi crede, *saltaret*. Passiv példát perfectumra most csak egyet tudok: Cic. Sest. 47. *Victi essent improbi* (t. i. si restitisses, repugnasses) = le lehetett volna győzni, v. legyőzettek volna, a szerint a mint potentialis vagy conditionalis módra fordítjuk.

Kitett föltétel mellett *conditionalis*-nak szokás nevezni a potentialis subiunctivust. A feltételes mondat szerkezetek, kivált ha oratio obliquába kerülnek, nagyon fontosak és tanulságosak az alakhasználat tekintetében, magának a most szóbanlévő alaknak, a subj. plusquamperfectumának *önálló* használata szempontjából azonban nincs külön mondanivalóm. Önállónak az alak természetesen a feltételes szerkezetnek csak főmondatában tekintendő, s ott ugyanazt jelenti, a mit a potentialis. Pl. Cic. Verr. A. I. 10. Si Metelli fidei diffusus essem (melléktörténés, viszonyított actióhasználat, előzményesség), *iudicem eum non retinuissem*. A megfelelő imperfectumok, azaz azok, melyek a föltételes szerkezetek főmondataiban állanak, tudvalévőleg kétértelműek.¹⁰⁷⁾ Rendszeren

¹⁰⁶⁾ Harmadik személyre DELBRÜCK (Syntax, II. 400.) nem tud példát. Terentiusból említi ezt az egyet (Heaut. 200.): *Fortasse aliquantum iniquior erat praeter eius lubidinem: pateretur...* De szerintem ez sem potentialis, hanem iussivus (tűrnie kellett volna, tűrte volna, cursiv duratív értelem!). Ellenben én potentialisoknak tartom a következő, kérdő formájú szerkezetekben lévő alakokat: Cic., de imp. Pomp. XI. 31. *Hoc tantum bellum... quis unquam arbitraretur* (ki hihette volna)... *ab uno imperatore confici posse?* De fin. II. 17. 55. *Poterat autem impune: quis enim redarqueret?* (ki czáfolhatta volna meg?).

¹⁰⁷⁾ A hagyományos syntaxis azt a különbséget látja a multa vonatkozó alakhasználatban, hogy imperfecti subjunctivus akkor állhat a feltételes főmondatban, ha «mind a föltételt, mind a föltételezett dolgot... mint *lehetőséget* tüntetjük fel», — a plusquamperfectum pedig akkor, ha mint lehetlent. (L. BARTAL-MALMOSSI, Mondattan, 2. kiadás, 177. l.)

jövő történést vagy állapotot (nem «jelen»-t, mint mondani szokták) jelentenek, pl. si hoc diceres, *errares* (= ha ezt mondanád — a jövőben — *tévednél*); azonban jelenthetnek mutat is a kérdő főmondatokban, pl. Cic. Tusc. I. 37. Cur igitur et Camillus *doleret*, si hæc post 350 fere annos eventura putaret, aut ego doleam...? Ebben az esetben és effélékben a *doleret* nyilvánvaló iussivus értelmű: miért *kellett* volna bánkódnia. Inkább potentialis természetűek, de szintén kérdő formájúak a következő példák subjunctivusai: Cic. Phil. VIII. 4. Num tu igitur Opimium, si tum esses, temerarium civem... *putares* (= gondolhattad volna?). Sest. 63. Atque etiam (Cato) si alia quapiam vi expelleretur illis temporibus ex hac urbe, facile *pateretur* (túrte volna, nem: *eltúrte* volna; potentialis); — ez a mondat is kettős kérdés első tagja; a folytatás ez: tum, sententia sua condemnata in hac urbe esse *posset*? Sest. 81. fuistisne ad arma ituri?... an etiam tum *quiesceretis*? (tovább pihentetek volna?). (Sest. 64.): quamquam quis *audiret*, si maxime loqui vellent. — b) Cic. Sest. 54. Quod si meis incommodis lætabantur, urbis tamen periculo *commoverentur* (meg kellett volna indulniok; iussive; megindulhattak volna, potentialis módon). Látjuk, hogy efféle és hasonló állító mondatokban is kétségkívül más, nyomósabb modalis értelem is szerepel a conditionalis-potentialison kívül; a potentialisnak felfogható példák úgyszólván mind kérdő formájúak, tehát nem a beszélő modalis álláspontjából folynak. c) Csak igen ritkán fordul elő feltételes főmondatokban az imperfectum alak érezhető iussivus vagy nyomósabb potentialis értelem nélkül (Vö. DRÄGER, Hist. Syntax II. 724.), úgy látom,

197. és 198. §.) De az imperfectumra nézve felhozott példák mind kérdők, és részben határozottan jussivus árnyalatúak. MADWIG (l. Lat. Spr. 347. §. Anm. 2) szintén csak ezeket a hagyományos példákat idézi, «*retorische Wendung*»-ot lát az imperfectum ilyen használatában, mikor az Imperfectum áll «statt (!) des Plusquamperfectums entweder in beiden Sätzen... oder (am seltensten) im Hauptsatze allein» s így magyarázza a használatot: «es wird etwas so dargestellt, als ob es noch stattfinden könnte». Az én nyelvemen ez annyit jelent, hogy átképzéleseknek tartja az imperfectumokat, úgy, mint DELBRÜCK is (l. Syntax, II. 401.), a ki szerint «es kann nicht zweifelhaft sein, dass der Typus *si habere, dare*... auf den Optativ zurückgeht (a mennyiben irrealis)... Das Verhältnis zur Vergangenheit ist im Lateinischen dasselbe wie bei Homer. Denn auch im Lateinischen muss gelegentlich aus der Situation entnommen werden, dass die ganze Aussage der Sphäre der Vergangenheit angehört, z. B. ... Deos credo voluisse: nam *ni vellent, non fieret*, scio, wenn sie nicht gewollt hätten, Aul. 741. Itt persze óvatosabban nyilatkozik, mint a potentialisnál, hol kétségen kívül átképzésre gondol, v. ö. a 104. jegyzet idézeteit, a hol *Versetzungs*ról van szó. De másképpen itt sem értheti a dolgot. DRÄGER szerint is (Hist. Syntax II. 722) «In denjenigen Fällen, wo der Conj. Imperf. statt des Conj. Plusquamperf. steht, findet eine *Repraesentation* der Vergangenheit statt.» Így KÜHNER is, Ausf. Gr. II. 929. l.

csak olyankor, ha a *cursiv-durativ actio* igen nyomatékosan ki volt fejezendő. Ilyen a DRÄGER-féle példák közül teszem azt: Cæs. B. C. 3, 111. *quas (naves) si occupavissent (előzményes történés), . . . mare totum in sua potestate haberent (= tartották volna)*. Egészen ilyen a másik példa is, B. Al. 16. *illi si superassent navibus, omnia tenerent (birtokukban tartották volna); si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam periclitarentur (= veszélyeztették volna)*. De DRÄGER példáinak legnagyobb részében megvan az *a)* és *b)* alatt említett nyomósabb (nem pusztán *conditionalis*) *modalis* értelem.

A *subjunctivus* ú. n. *plusquamperfectuma* tehát önállóan csak főmondatokban fordul elő s állapotjelző értelem csak nagyritkán, inkább a *passivumban* érthető belé, mikor is irreális meglévőnek feltételezett (de meg nem engedett) állapotot jelöl (utinam obrutus esset). Az *activumban* többnyire történésjelző: ilyenkor *punctualis actiójú*, s *időileg* mindig *multa* vonatkozik, eredetileg *punctualis*. A *mult* vonatkozásu *imperfectumoktól* az különbözteti meg, hogy emezek határozottan *cursiv-durativ actiójúak* is lehetnek. Ha az *imperfectumok* igekötősek (*perfectiváltak*), akkor elmosódik ez a különbség is.

72. A *perfectum-tőhöz való infinitivus (amavisse, amatum esse)* szintaktikailag rendszerint melléktörténést jelöl, mely valamely *verbum finitum* mellett mint az értelem kiegészítője szerepel. De ez korántsem jelenti azt, hogy *actióhasználatá mindíg viszonyított*. Rendesen az, s ilyenkor a melléktörténés egyúttal *előzményes* értelmű: de van olyan használata is, melyben a *perfectumtő* nem jelez előzményességet, hanem önálló használatú.

Lehet pedig önálló használatú, azaz előzményességet *nem* jelentő, kivált olyankor, ha a *perfectumtő* nem görög aoristos-szerű, azaz *punctualis történésjelző*, hanem inkább állapotjelző értelmű. Ugyanis, mint később részletesebben kifejtem, az előzményesség értelme éppen a *perfectum aoristos-szerű értelmétől* függ; a hol nincs aoristos-szerű értelem, ott nincs előzményesség, vagyis egyáltalában nincs viszonyítás. Mint tudjuk, így áll a dolog a görög *perfectum infinitivusánál* (l. a 11. és a 16. pontot; pl. ὡμοσε νῆα κατεῖροσθαι = megesküdött, hogy a hajó le van húzva, meglévő állapot! προτετερχθαι ἐάσομεν = hagyjuk megtörtént állapotban!).

I. Állapotjelző értelmű, mint a *finitum* igealakoknál is, kivált a *passivum* alak lehet, mely tudvalevőleg az igemelléknévnek¹⁰⁸⁾ *esse* igével való összetétele. Pl. Cic. Cat. I. 8. Sen-

¹⁰⁸⁾ BRUGMANN szerint (Grundriss, II. 423.) ezekben az indogermán *-to-* képző «befejezettséget jelent, s ennek következtében állapotszerű történést» (Vollendetsein und infolge dessen Zuständlichkeit einer Handlung).

sistine illam coloniam esse munitam (= hogy meg van erősítve); 16. ut non odio permotus esse videar; 31. videbimur esse relevati. Mint e czélzatosan idézett példákbl látjuk, de különbben is természetes, a főigék ideje közömbös az igenév functiójára nézve, mivelhogy (l. lennebb) időt az igenevekkel egyáltalában nem lehet megjelölni. — A participium annyira nominalis természetű, hogy úgyszólván egészen melléknév szerepét viszi; mutatják ezt azok a (később még szóvá teendő) bonyolódott szerkezetek, melyekben fore infinitivus áll mellette, pl. Cic. Sulla 27. Possum dicere me satis ademptum fore, si . . .

Még nyilvánvalóbb a passivum perfectumok állapotjelző, tehát önálló functiója szándékot, akaratot kifejező, vagy általában jövő vonatkozású (pl. oportet, convenit stb.) főtörténekek mellett, melyeknél már az összefüggés is kizárja az előzménység értelmét, s ezzel a perfectumtó aoristos-szerű — történeljes jelző előzményes — functióját. Különös figyelmet érdemel az a tény, hogy efféle szerkezetek az egész latinságban, többi közt Plautusnál és Cicerónál is elég gyakoriak.¹⁰⁹⁾ Plaut. Amph. prol. 33. iustam rem esse oratam a vobis volo; Cic. p. Cael. 3. illud te esse admonitum volo; Cat. I. 4. quo ex senatus consulto confestim interfectum te esse, Cat., convenit, vö. Cat. II. 3. interfectum te esse iam pridem oportebat. És még inkább esse nélkül, pl. Plaut. Bacch. 495. factum volo Cic. Rosc. Am. 9. 25. ut fortunam conservatas velit. Ennek a perfectum-használatnak lélektanát jól ismerjük már a görög alakhasználatból: a perfectum a türelmetlenül vágyakozó egyén kívánságát nem a valósághoz képest teljesülendőnek, hanem már teljesültnek jelzi (l. 9. pont: κελείσθω ἢ θύρα, 16. ἐρηγγόρθαι ἄνωχθι; efféle a 22. pontban említett πεπράσεται alak lélektana is, melynek szakasztott párja a 67. pontban megbeszélte minueritis latin perfecti futurum alakhasználat). Az átképzés egyik fajtájával van dolgunk, mely azonban nem az időhasználatban, hanem az actióhasználatban nyilatkozik.

II. Nehezebb eldönteni, hogy hasonló esetben, t. i. jövő vonatkozású főige mellett hogyan kell felfogni az activum alakokat. Előfordulnak ezek a régi hivatalos nyelv tilalmaiban (S. C. de Bacch. DESSAUNÁL 2. ne habuise velet; 7. ne adiese velet, 13. ne fecise velet stb.), de előfordulnak egyes íróknál, még késő korúaknál is ilyen tilalmakban, kivált szándékosan régieskedő használatban, de egyébként is, sőt positiv kívánságban is, pl. Hor. Sat. I. 2. 28. sunt, qui nolint tetigisse; Ep. II. 3. 30. si curat . . . tetigisse; u. o. 168: commisisse cavet; Ov. Met. 14,

¹⁰⁹⁾ Sok példát állít össze különösen DRÄGER, Hist. Synt. II. 404. és kk. Én megelégedtem egynehány Plautus- és Cicero-féle példa idézésével.

571. sed *vicisse* petunt; Liv. XXII. 59, 10. me *extulisse* velim, stb. stb., l. KÜHNER, Ausf. Gr. II. 101. l.). Csak egy bizonyos: az, hogy mindezen infinitivusokban a perfectum önálló használatú, mert előzményességről nem lehet szó bennük. De perfectum-, vagy aoristos-értelemben magyarázandók-e, azaz: állapotjelző-féle befejezett történéseknek-e, vagy *önálló* punctualis történéseknek, arra nézve még nincs megállapodás. DELBRÜCK (Synt. II. 472.) valamennyit önálló punctualis-történésjelzőnek érzi, azaz: az eredeti aoristos-értelemből magyarázza, s e szerint neki *ne adiese vellet* = μή θέλη προσελεῖν. DRÄGER (Hist. Synt. I. 254.) és KÜHNER (Ausf. Gr. II. 103. Anmerkung 5.) ellenben egyenesen tiltakoztak a görög aoristos-szal való összehasonlítás ellen.

Szerintem az activum-alakokkal következőképpen áll a dolog. a) Mindenesetre czélszerűnek látszik különválasztani a most szóbanlévő használattól azt, melyben az activ infinitivus *nem jövő vonatkozású* főige mellett áll, így kivált a *satis est, satis habeo, sufficit, abunde est, contentus sum, operae pretium est, honestum est, poenitet, piget, iuvat, melius est* kitételek mellett álló perfectumokat, pl. Verg. Aen. III. 282. *iuvat evasisse* tot urbes; Hor. Carm. I. 1. *collegisse iuvat*; Cic. Phil. II. 117. *Satis esse didicisse*; ad Att. XIV. 10, 2. *melius fuit periisse* (= τεθνάναι, veszve lenni) *illo interfecto, quam hæc videre*. Ezeket a (*rendszert* *igekötés*) perfectumokat már csak a passivum alakok használatának analogiája miatt is én perfectumos állapotjelzőknek, tehát a görög perfectum æquivalenseinek ertem (vö. pl. Herod. I. 31. ὡς ἀμεινον εἶη ἀνδρώπων τεθνάναι (= periisse, halva lenni) μᾶλλον ἢ ζῶειν. — b) A jövő vonatkozású főigék mellett álló perfectumokról azonban még esetről-esetre is nehéz eldönteni, perfectum-szerűnek vagy aoristos-szerűnek értsük-e az alakot. Ugyanabban a helyzetben vagyunk velök szemben, mint fennebb (l. a 67. pontot) a futurum alakjainak önálló használatával szemben, s e szerint más eredményre itt sem juthatunk, mint ott jutottunk. Nevezetesen azt hiszem, hogy már a passiv alakok éppen említett elterjedtsége sem engedi, hogy DELBRÜCKkel *minden* aktiv alakot punctualis actiójú infinitivusnak magyarázzunk.¹¹⁰⁾ Eléggé megmagyarázza a perfectum-használat lélektanát az a passiv alakokra is illő magyarázat, mely szerint a türelmetlen vágyakozó a maga kívánságát hajlandó teljesülni, késznek jelezni. Hogy minden alakot *magyarra* nem tudunk perfectummal fordítani, az onnan van, hogy a magyar perfectumból még igekötősen sem érezzük ki mindig a meglévő állapotot, s hogy

¹¹⁰⁾ Hiszen ehhez a példájához (S. C. de Bacch.) *ne quis . . . Bacanal habuisse* velet, maga DELBRÜCK (II. 473) is megjegyzi, hogy: «wo wir die Punktualität nicht recht empfinden».

befejezett történésű infinitivusunk egyáltalában nincsen: de a magyar fordítás a latin alakok természetére nézve nem lehet irányadó, annyival kevésbé, mert a görög és német nyelvben (l. a 11. jegyzetet is), mint tudjuk, van hasonló lélektanú alakhasználat. Tehát az activ alakok nagyobb része is még jövő vonatkozású főige mellett is magyarázható állapotjelző-féle értelműnek;¹¹¹⁾ mivel azonban az aoristikus értelem uralkodó a latin perfectum-tő időjeltelen indicativusában (l. a 64. pontot) és nem volt egészen kizárható a futurum-alakok (67. pont) functiójából sem, itt sem tartom kizártnak, hogy jövő vonatkozású főige mellett némely infinitivus alak DELBRÜCK módjára önálló punctualis történésjelzőnek magyarázandó, tehát a görög aoristos infinitivusainak megfelelőleg (l. a 34. pontot: ἐθέλω δοῦναι, χρῆ εἰρόσασσασθαι, ἤθελον ξυνοῆσαι stb.). Mivel azonban a perfectum-functióból indulva ki, a történésjelző infinitivusok csak előzményeseknek (tehát viszonyítottaknak) volnának érthetők, a punctualis történés értelmét az önálló infinitivusra nézve csak az eredeti aoristos-értelem alapján lehet megmagyarázni. Sőt azt sem tartom lehetetlennek (erről már DELBRÜCK nem szól), hogy a későbbi tudós-költőknél egyenesen a görög aoristos-os constructiók hatására is belekerülhetett a versek egy-egy ilyen perfectum, annyival inkább, mert prosodiai alkotása miatt könnyebben el volt helyezhető daktylikus és iambikus versekben, mint némely imperfectum. (Pl. *colligēre*, de Hor. Carm. I. 1. *colligissē* iuvat; *excūtēre*, de Verg. Aen. VI. 78. si pectore possit excūssissē dēum.)

Hogy *idői* jelentése a perfectum infinitivusának egyáltalában nincsen, hogy tehát a beszélő álláspontjához közvetlenül egyáltalában nem viszonyítható, az. gondolom, külön bizonyításra (kivált a fennebbi példák után) nem szorul.¹¹²⁾

¹¹¹⁾ Teljességgel érthetetlen előttem, hogy KÜHNER (i. m. II. 103.) hogyan tarthatja ezeket a perfectumokat «historische Perfekt»-oknak (azaz: az ő terminusa szerint mult-jelzőknek), és hogyan okoskodik, mikor így magyarázza az alakhasználatot: «indem die noch gegenwärtige Handlung als eine bereits vergangene dargestellt wird». Alig tudnék ennél jellemzőbb példát idézni annak a bizonyítására, mekkora zavar uralkodik még most is itt-ott ezeknek a nyelvtényeknek felfogásában. KÜHNER itt két súlyos hibát követett el. 1. Idő-viszonyításról és időről beszél ott, a hol szó sem lehet időről és 2. mindenképp helytelenül értette a functiót, mert nemcsak mult időről, hanem még csak előzményes actióhasználatról sem lehet szó ezekben az infinitivusokban. Aztán, ha már görög aoristos-szerűeknek tartja az alakokat, miért tiltakozik mégis a görög aoristos-szal való egybevetésük ellen? Azért, mert a görög aoristos alakokból ő sem érez ki mult-ságot, a latin alakokból ellenben igen. Ergo neki a latin *perfecti* infinitivus inkább mult, mint a görög *aoristi* infinitivus. Mi joggal? Egyszóval: saját magával is ellenmondásban van.

¹¹²⁾ LATTMANN (Selbständiger und bezogener Gebrauch der Tempora,

73. A *perfectum participium* (melléknévi igeneve) mint mindenféle participium (kitett vagy elhallgatott) névszóhoz szokott tartozni, mint annak jelzője; időt nem fejez ki soha, csak a történés fajtáját; időbeli vonatkozása annak a határozott ige-
nek (verbum finitum) idejétől függ, melyhez tartozik; actióbeli önállósága vagy viszonyitottsága is csak az állítmánnyal való kapcsolatában érezhető. Syntaktikailag mindig melléktörténést fejez ki: actióhasználat tekintetében azonban nem mindig viszonyított, azaz: nem mindig fejez ki előzményes történést a verbum finitum történéséhez mérten. Inkább előzményes történés-jelzőnek érezhető kivált a participium absolutum (abl. abs. szerkezetben), de a participium conjunctum is, ha prædicativum (mondat helyett áll), de nem állítmánykiegészítő; inkább állapot-jelzőnek, ha participium conjunctum, s kivált, ha állítmánykiegészítő, bizonyos önmagukban nem teljes értelmű igék mellett. Ez utolsó fajtába tartoznak a passivumnak és deponensnek belőle és *est* ige alakjaiból képezett összetett alakjai is (*amatum est, erat, sit, esset* és *amatum esse*), melyeknél tapasztaltuk, hogy a meglévő állapot jelzése jobban és gyakrabban kiértezhető belőlük, mint a megfelelő (egyszerű) activum alakokból. Ennek oka éppen a participium perfecti állapotjelző, nóminalis természete (l. a 108. jegyzetet).

Magának a participiumnak funkciója is gyakran ilyen állapot-jelző természetű, úgy, mint a görög perfecti participiumé mindig

130. l.) az infinitivust önálló használatúnak, és pedig mult időt kifejezőnek tartja («man wird den Infinitiven . . . einen selbständigen Zeitwert zuschreiben müssen») olyankor, ha «főige időfokozata nem egyezik meg a melléktörténés időfokozatával», azaz: ha a főige a beszélő szempontjából jövő történésre vonatkozik, az infinitivus pedig szintén a beszélő szempontjából multa. Pl. Cic. de leg. agr. II. 3. *Reperietis eos, qui sine repulsa consules facti sunt, diuturno labore esse factos*; de Or. II. 226. *Dicit te, cum ades venderes, ne . . . solium quidem paternum tibi reliquisse*. A melléktörténés ugyanis ezekben a példákban nemcsak előzményesnek, hanem a beszélő szempontjából való multnak is értendő. Szerintem LATTMANN állítása tévedés. Az egész használat a viszonyított használat körébe tartozik, s a perfectum itt sem jelent egyebet előzményességnél, éppen úgy, mintha az *esse factos* és *reliquisse* történések is jövők volnának a beszélő szempontjából. Hogy nem esnek oda, azt magából a szerkezetből meg nem tudjuk, csak a környezetéből, az egész hely értelméből. Ez a kétértelműség egyik hiányossága a latin oratio obliquának, de nemcsak annak, hanem más nyelvekének is. Tudjuk, hogy az igével még indicativusban sem tudja a görög és a magyar nyelv határozottan megjelölni, hogy az oratio obliqua igéje a beszélő személy szempontjából is multnak értendő: ez a két nyelv ilyenkor az úgy neveztem tényjelző indicativusokat használja (l. az 51. pontban kivált ezt a példát: λέξω δὲ σοι ὅς οὐ δίκην γ' ἔκτεινας = azt fogom mondani, hogy nem jogosan ölted meg), de a kitétel így is kétértelmű marad, s jelentése attól függ, van-e, vagy nincs-e átképzelés a mellékmondatban. Ezt pedig csak az egész hely értelme döntheti el.

(l. a 15. pontot), még pedig nemcsak szenvedő értelemben, hanem *cselekvőben is*, először néhány activ igéhez pl. *pransus, potus, cenatus, iuratus, nupta, adultus, consuetus* és más effélék, másodsor deponens és semideponens igékhez tartozó alakok, kivált, ha lelkiállapotot jelölnek, pl. *ratus, perosus* v. *exosus* a classikusoknál mindig (ezeket imperfecti participium-ban nem is használják), továbbá *arbitratus, conatus, confisus, diffisus* stb. és a semideponens *ausus, gavisus, solitus* (ez utolsó szintén mindig csak perfectum-ban használatos). Ilyenkor az állapotjelzés nem a cselekvés tárgyán, hanem (görög módon) a cselekvő személyen érezhető. Olyan átható igékhez tartozó alakoknál, melyek nem lelkiállapotot jelentenek, felfogható a participium állapotjelzőnek is, történésjelzőnek is; az értelmet magából a szerkezetből nem lehet eldönteni, csak az egész környezetből. Előbbi esetben önálló az actióhasználat, utóbbi esetben viszonyított, azaz: előzményes. Pl. Cæs. B. G. I. 20. *Divitiacus multis cum lacrimis Cæsarem complexus obsecrare coepit* . . . kitételben csak az egész helyzet dönti el, hogyan értendő a participium; így-e: átölelve tartván, vagy így: átölelvén, miután megölelte. Ha amúgy értjük, önálló, ha emigy, viszonyított használatú.

Állapotjelző használatban az állapot természetesen csak tartósnak, cursiv-durativ-nak érthető, pl. Verg. Aen. II. 514. *laurus incumbens aræ atque umbra complexa penates*, s ilyenkor (mint éppen ez a példa is mutatja) nagyon kevés a különbség közte és a megfelelő imperfectum (*incumbens, complectens*) közt; mind a kettő cursiv-durativ, csak hogy a perfectum egy előzetes történésből létrejött állapotot jelent (*átölelve tartó*).¹¹³ Ilyen cursiv-durativ állapotjelző participium csak valami-féle syntaktikus viszonyban (alany, tárgy, stb.) áll a verbum regensszel, s ha ez punctualis történésű, az *akkor* meglévő állapotot jelenti, úgy, mint a görögben. Pl. a) Punctualis ige mellett: Cæs. B. G. III. 28. *arbitratus id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit*. U. o. IV. 13. *gavisos illos retineri jussit*; Verg. Aen. VI. 436. *lucemque perosi proiecere animas*; VI. 335. *per æquora vectos obruit auster*. Liv. I. 1. 8. (Latinus) *nobilitatem admiratus gentis (Troianæ) fidem sanxit* stb. stb. b) Cursiv-

¹¹³) Ez a oka, hogy a passivumban egyáltalában nincs imperfecti participium, s hogy a deponensek inkább (*ratus, usus, solitus* mindig) perfectumban mint imperfectumban fordulnak elő. A francia nyelvben van imperfecti participium a passivumban is: *étant aimé*, de, mint látjuk, az alak világosan mutatja, hogy cursiv-durativ állapotjelző; *aimé* benne az állapotjelző elem, az *étant* segédige ezt az állapotot jelzi cursiv-durativnak. A latinban nem azért használnak perfectumot, mert imperfectum nincs, hanem azért nincs imperfectum, mert nem volt szükség rá; a nyelv nem találta szükségesnek *passiv cursiv-durativ történés* kifejezését.

durativ igealak mellett: Tac. G. 40. *vectam* prosequitur; Cic. Rose. com. I. 2. sed ego copia et facultate causæ *confisus* vide, quo progrediar, stb. stb.

Mindeddig csak activum értelmű alakokról szoltam. Természetes, hogy a *passivum* értelmű participiumok még inkább kifejezhetnek hasonló cursiv-durativ állapotot, csakhogy nem cselekvő, hanem szenvedő állapotot, azaz a cselekvés tárgyának állapotát. Ilyenkor aztán nem tekinthetők viszonyított (előzményes) használatúaknak. Példa minden latin szövegben bőven található. L. pl. Livius I. k. I. fejezetében: qui *pulsi* sedes et classem quærebant (ez cursiv-durativ főige mellett); Aborigines *armati* concurrunt; *victum* Latinum pacem . . . vinxisse tradunt (ezek punctualis főige mellett).¹¹⁴⁾ — De maguk ezek a példák is felfoghatók előzményeseknek is; az ú. n. ablativus absolutusban lévő participium pedig, mivel a szerkezet rendesen ok, eszköz, feltétel kifejezésére való, többnyire előzményesen, tehát viszonyított actióhasználattal értendő. De természetesen jelenthet meg-lévő állapotot is, csakúgy, mint a participium coniunctum. Pl. Cæs. B. G. VII. 17. summa difficultate rei frumentariæ *affectedo* exercitu . . . nulla tamen vox est audita . . . stb. Ilyenkor aztán nem constatálható actióviszonyítás.

Ezzel végeztünk volna is a perfecti participium önálló használatával. De van a latinban egy, kivált költőknél, továbbá Liviusnál és Tacitusnál elég gyakori alakhasználat, mely felveteti azt a kérdést is, vajjon nincs-e az alaknak a meglévő állapotot kifejező önálló használatán kívül még egy másféle, történésjelző önálló használata is? Példák a) *Deponensek*. Liv. III. 3. 10. in oppida sua se reperere uri sua popularique *passi*; u. o. 52. 3. castra locavere . . . nihil *imitati*; VIII. 36. 9. incesit deinde victor exercitus perlustravitque hostium agros nullam vim apertam nec ex insidiis *expertus*; XXV. 11. 20. hunc statum rerum Hannibal Tarentii reliquit *regressus* ipse in hiberna; Tac. Hist. II. 96. apud milites disseruit, prætorianos *insectatus*; III. 77. lauream ad fratrem misit, *percontatus* statim stb.; Ann. XI.

¹¹⁴⁾ KÜHNER (Ausf. Gram. II. 566. I.) teljesen szükségtelenül kü-lömbözteti meg az efféle állapotjelző szenvedő alakok közt azokat, a hol «die vollendete Handlung sich zugleich auch noch gegenwärtig (értsd: a beszélő jelenében!) fortbestehend auffassen lässt». Az ejti tévedésbe, hogy ilyenkor a participiumnak nem perfectumos mellékmondat is megfelellhet, pl. Cic. Fam. V. 12. 7. Placet Hector ille mihi Nævianus, qui non tantum laudari se lætatur, sed addit etiam, a *laudato* viro (= qui laudatur); Nat. Deor. I. 41. 116. nullo nec accepto, nec sperato bono (= si nullum nec accipitur nec speratur). Ez az értelem természetesen beleérthető a partici-piumba, de semmiképpen sincs benne kifejezve: az állapot cursiv-durativ, *esetleg* a «jelen» időpontban is meglévő.

35. non moras temptavit, *praecatus* ut mors adceleraretur; Verg. Georg. IV. 72. vox auditur, *imitata* . . . b) *Passirumok*. Liv. IV. 32. 8. (Dictator) . . . castra locat, dextra montibus, laeva Tiberi . . . *saeptus*; V. 38. 1. instruunt aciem *diductam* in cornua; Tac. Hist. IV. 34. Clara voce patefecit *confossus* illico a Romanis; Verg. Aen. I. 708. Convenere, toris *iussi* discumbere pictis. Ablativus absolutusokban: Liv. IV. 10. 7. consul . . . in urbem rediit Cluilio . . . ante currum *ducto*; I. 34. 2. moritur uxore *relicta*, stb. stb. Az eddigi példákban a participium nyomatékos szórendben, a főige után áll. De néha előtte is találjuk, pl. Cæs. B. G. I. 20. (Cæsar Divitiacum) *consolatus* rogat, finem orandi faciat; Hor. Sat. I. 6. singultim pauca *locutus* . . . narro. Verg. V. 708. His Aenean *solatus* vocibus infit; Liv. II. 36. 1. servum quidam . . . sub furca *caesum* medio egerat circo.

Nyilvánvaló, hogy mindezekben és más hasonló példákban a participium nem jelent előzményes történést, sőt néha inkább rákövetkezőt látszik jelenteni.¹¹⁵⁾ Viszonyított használatú tehát nem lehet a perfectum. De meglévő állapotot-jelzőnek sem érthető, hanem inkább punctuális történés érezhető ki belőle, mely vagy összeesik (coincidens) a főige történésével, vagy, tőle értelmileg egészen független, később történt eseményt jelöl (így pl. *passi*, *imitati*, *regressus*, *percontatus*, *saeptus*, *diductam*, *confossus*, *iussi* alakok). Latjuk, hogy efféle participium-használatra a görögben hiában keresnénk analógiát, mert a görögben a perfecti participium mindig önálló és meglévő állapotot jelöl, az aoristi participium pedig (l. a 33. pontot) nem jövő vonatkozású főige mellett viszonyított használatú, s előzményes vagy legfeljebb coincidens punctuális történést jelent. Kérdés: hogyan magyarázzuk hát ezt a latin alakhasználatot? Bizonyára nem elégedhetünk meg azzal a magyarázattal, hogy a perfecti participium a hiányzó imperfecti participiumok értelmében s azok pótlására használatot, már csak azért sem, mert ez a magyarázat csak a passivumokra illenék, a deponens alakokra azonban nem. Nem magyarázat a DRÄGER-é sem, a ki szerint (Hist. Synt. II. 776.) «gewisse Participia Perfecti der Deponentia, selten der Passiva werden aoristisch (értsd ezt a terminust nem úgy, a hogy mi szoktuk használni, hanem úgy, a hogy a következő szavakban DRÄGER magyarázza) *das heisst ohne Rücksicht auf Zeitfolge gebraucht. Griechischer Einfluss mag dabei mitwirken*». Először is görög analógiáról legfeljebb a coincidens punctuális történések esetében lehetne szó; ilyenformán pedig csak nagyon kevés példa (a felhozottak közül egy sem!) volna felfogható. Másodszer: az a

¹¹⁵⁾ Rákövetkezőt, nem *jövő időt*, mint KÜHNER (i. m. II. 568.) mondja, ki ez alkalommal is összezavarja az actióviszonyítást az idővel.

kitétel, hogy «ohne Rücksicht auf Zeitfolge gebraucht» a mi terminusainkkal csak annyit jelent: actióviszonyítás nélkül, önállóan; tehát semmit sem magyaráz, csak azt konstatálja, hogy nem előzményes értelműek a participiumok. Sőt még az sincs benne a magyarázatban, hogy ámbár nem előzményes értelműek a participiumok, nem is állapotjelzők: azaz DRÄGER észre sem vette a használat igazi sajátosságát. Úgy beszél, mintha *minden* perfecti participium rendesen «Zeitfolge»-t is jelentene, azaz, a mi terminusunkkal: előzményességet. Holott pedig tudjuk, hogy fordítva, rendesen állapotjelzők a perfectum alakok.

Egészen fonákul magyarázza a dolgot KÜHNER (Ausf. Gramm. II. 568. l.), a ki szerint «in der Dichtersprache wird zuweilen durch das Part. Perfecti eine noch *zukünftige* Handlung als bereits vollendet ausgedrückt, z. B. Verg. Aen. I. 708. *convenere, toris iussi discumbere pictis*». Ez meg annyit jelentene a mi terminusainkkal: «rákövetkező történések (nem jövő idők, mert az idő nem a szereplő személy, hanem a beszélő szempontjából értendő!) néha máris befejezetteknek vannak feltüntetve». Azaz: KÜHNER, a ki pedig nem veszi észre az actióalakban nyilvánuló átképzélést ott, a hol az valósággal megvan (pl. a perf. futuri főmondatos használatában, l. nálam a 67. pontot és a 112. jegyz. végét), itt (a mi nyelvünkön szólva) átképzélést lát az alakhasználatban. Nincs igaza; az alakhasználatnak nem ez a nyitja. Mint tudjuk, az sem igaz, hogy efféle használatot csak a költői nyelvben tapasztalnánk, de licentia poëticával különben sem lehet nyelvtényeket magyarázni.

Helytelen terminusait nem számítva, közelebb jár a helyes magyarázathoz a WEISSENBORN-MÜLLER-féle Livius-hoz való kommentár. E szerint ezen a helyen (Liv. III. 3. 10.): *in oppida sua se recepere uri sua passi*, a partic. perfecti «steht mit *recepere* auf gleicher Stufe, und ist, wie dieses auf die Zeit des Redenden bezogen» és ezen a helyen (Liv. II. 36. 1.): *servum quidam sub furca caesum medio egerat circo, caesum participium* «steht vom Standpunkte des Erzählenden aus, nicht auf die Zeit in *egerat* zu beziehen = cum *caderetur*. *Caesum* ersetzt hier das Part. *Praes. passivi*». Ezekben a kommentároknak helyes észrevétel az, hogy a participium a főigéhez nem vonatkoztatandó actióbelileg: annyit DRÄGER is észrevett. De már megfontolandó az az állítás, hogy a perf. participium ilyenkor az elbeszélő szempontjából értendő: mert ez nem jelenthet egyebet, mint hogy a perfectum ez esetben, holott participium, mégis mult *időt* fejez ki. Már pedig az, hogy igenév *időt* is kifejezzen, az összes előttem ismeretes nyelvekben példátlan dolog volna. (Éppen azért nagy fonákság és kész veszedelem az imperfecti participiumot «*praesens*» participii-nak nevezni, mint rendesen szokták, s a

hogyan éppen KÜHNER is nevezi, l. f. az idézetet, vagy éppen-séggel a perfectum vagy aoristos participiumát praeteritumnak, mint a németek teszik, pl. WUNDERLICH, l. a 11. jegyzet végét.) A participiumoknak idői vonatkozását *sohasem magából* a participium alakból tudjuk meg, hanem abból a főigéből, melyhez szintaktikailag tartozik. Mivel a jelen esetben az összes példák főigéi mult idejűek (kivéve két ú. n. praesens historicumot, l. Cæs. B. G. I. 20. *rogat* és Hor. Sat. I. 6. *narro*, de ez a latinban egyre megy): a hozzájuk tartozó participiumok természetesen szintén multa értendők, és arra volnának értendők akkor is, ha nem perfectumok volnának, hanem imperfectumok, vagy bekövetkezést-jelölők. pl. *recepere patientes* v. *passuri*; *eberat caedens* vagy *caesurus* v. *caedendum*. A punctum saliens tehát nem ez, s a kérdés nem is úgy fogalmazandó: hogyan jelenthetnek mult időt a participiumok, hanem így: hogyan lehetnek ezek a multa vonatkozó participiumok actió tekintetében *önállóak és mégis történésszjelzők*? Felelet: az archaistikus latinság és Cicero nem ismeri az efféle használatot.¹¹⁶⁾ Kezdeté abba az időbe esik, mikor a kifejlett irodalmi stílus a participialis szerkezeteket olyan megszokottakká, közönségesekké tette, s az írók annyira megszokták a mondatcomplexumoknak igenévi szerkezetekkel való rövidítését, hogy olyankor is használták az igenévi szerkezetet, mikor önálló használatú finitum perfectum alak lett volna helyén. A syntaktikai tömörség kedvéért *értelmi pongyolaságot* engedtek meg maguknak, igaz, első sorban költők, de aztán néhány költőt-utánzó (Livius) vagy máskülömben is affektált, erősen egyéni stílusú prózairó is (Tacitus). Ugyanis a közölt

¹¹⁶⁾ Az a perfecti participium, melyet az archaistikus latinság ilyen feltűnő módon kizárólag (l. DRÄGER, Syntax, II. 780. l.) *opus est* mellett használ, nem egyéb önálló, állapotjelző alaknál. Pl. Næv. fragm. 9. *quo scito opus est*; Cato R. R. *cum cinera eruto opus erit*; Plautus Curc. 302. *celeriter mihi homine convento est opus*. Cicero tovább fejleszti a használatot, melyet úgylátszik sajtáságos, konkrét színezete és rövidege miatt kedvelt meg; ő már nemcsak *opus est* mellett és nemcsak ablativusban, hanem más esetekben is használja. Pl. Planc. 45. *suffragia largitione devincta* (= a vesztegetéssel szerzett szavazatok = a szavazatoknak vesztegetés útján való megszerzése) *severitatem senatus excitarunt*. Mennyire állapotjelző természetűek ezek a perfectumok, mutatja a modern fordítás, mely a participiumokat gyakran abstract főnévvel kénytelen visszaadni: *violabí* legatí = a követek megsértése; *post civitatem liberatam* = az állam felszabadulása után; vö. Cicerótól kezdve szélében használt efféle kitételeket is: *ab urbe condita*, *post Christum natum*, stb. stb. Megjegyzendő azonban, hogy az *opus est* mellett álló perfecti participiumban az állapotjelzéssel együtt egyúttal actióban nyilvánuló átképzés is szerepel, éppen olyan lélektanú, mint minden olyan esetben, a mikor még csak szándékoltnak vagy szükségesnek jelzett történést valamely nyelv (a görög is, a német is, l. pl. a 11. jegyzet) máris teljesültnek jelez.

példákban a perfecti participiumokból voltaképpen nem érthető ki a történésjelzés: az író az olvasóra bízta, hogy a (többnyire nyomatékos szörendű) participiumból kiérezze a benne meg nem lévő önálló történésjelző értelmet. A szerkezet pongyolasága visszaadható magyar nyelven is, sőt bőven találunk is efféle állapotjelzős szerkezeteket kivált napilapjaink hasábjain: «Hannibal ilyen állapotban hagyta Tarentumot, maga *visszatérvén* téliszállására», vagy: «Összejöttök, pamlagokon *foglalván* helyet». Még ARANY prózai írásaiban is tucatszámra találtam ilyen szerkezeteket; pl. magában *Önéletrajzában* ötöt. (Aranyról általában tudnivaló, hogy a *-ván, -vén* állapotjelzőt nemcsak előidejűnek használja.) Az író nyelvhasználatának ismerete, vagy (ennek híján) kommentár kell hozzá, hogy megértsük az illető helyet, — vagy legalább is az illető, szóbanlevő hely környezetének alapos ismerete. Sőt némely alak még a helyzet ismerete mellett is kétértelmű lehet. Így például éppen a szóban volt *caesum*-os példában (*servum quidam caesum medio egerat circo*) a *caesum* állapotjelzőnek is fel volna fogható, s ekkor ezt jelentené: megvirgácsolt állapotban. Cicero de div. I. 26. 55. és Macrobius, I. 11. 3. párhuzamos helyei alapján tudjuk csak, hogy a *caesum* participium Liviusnál valószínűleg így értendő: *cum caederetur*, azaz: *caedens egerat* = ütlegelve hajtotta. A Horatius-féle (Sat. I. 6. 56.) példában sem bizonyos, hogyan értsük a *locutus* participiumot, mert ez meg előzményes történésnek is érthető, ilyenformán: «először (ut veni coram!) csak töredezve és keveset tudtam szólni, és csak később meséltem el, ki és mi vagyok» — sőt, gondolom, így megfelelőbb is az értelem, mintha a *singultim pauca locutus* kitételt a Horatius Mæcenassal való találkozásának egész idejére értjük.

Összefoglalom a kutatás eredményét: a perfecti participium, ha nem viszonyított használatú, tehát nem jelent előzményes történést, akkor a verbum finitum-jelölte történéshez vagy állapothoz képest azzal egyszerre meglévő (tehát viszonyítottnak nem konstataható) állapotot jelent. Egyes írók affektáltan tömött nyelvhasználatában néha önállóan történésjelzőnek is érthető, de csak a megfelelő perfecti indicativus analogiájára, melynek helyében áll.

GYOMLAY GYULA.

A HB. másolat-voltáról s az *ë* > *ö* hangváltozásról.

A HB. másolat, nem-másolat voltának kérdése régi idő óta foglalkoztatja nyelvészeinket; régi irodalmunk két legalaposabb ismerője, TOLDY FERENCZ és DÖBRENTÉY GÁBOR, a HB. másolat volta mellett foglalt állást. TOLDY véleménye szerint «a helyesírásban és nyelvtani tulajdonságokban észrevehető egyenetlenségek oda mutatnak, hogy az egy, több leíró kéz alatt idővel elváltozott aggrégi szöveg mása.» (Ö- és középkori magyar nemzeti irodalomtörténete I.). DÖBRENTÉY a RMNyE. I. kötetében 10 érvet hoz fel álláspontjának igazolására*). Minthogy azonban érvei nagyon általánosak s inkább csak a XII., XIII. századbeli viszonyokból s a HB.-re közvetlenül nem vonatkozó feljegyzésekből merítvék, a kérdést véglegesen nem dönthették el. A kérdés eldöntésére SZINNYEI J. vállalkozott, a ki a HB. íráshibáit s nyelvének keveredettséget (ö-ző s ë-ző alakok keveredését) a HB. másolat-volta mellett döntő bizonyítékoknak tekintette. (MNyv. I. 20.)

Nem-másolatnak, azaz eredetinek tartják a HB.-t PRIKKEL MÁRIÁN (A Pannonhalmi apátság tört. IV.) s MÉSZÖLY GEDEON (Nyr. 1908. VII.). PRIKKEL szerint «... régebbi kutatók is észrevették, hogy [a HB.]

*) 1. A' misekönyv és az agendaul nézhetőnek legnagyobb része is régibb latinból leírás 2. . . latin eredetije már első szakáiból való a keresztyénedésnek. 3. Lehetetlen, hogy . . . 1171-ig . . . milliónyi adatnak volna sírba csupán latin beszéddel, a' körülgyült magyar kísérettől épenség nem értettel . . . (4. . . .) 5. . . . Egyik-másikától, a magyarul, ki tudja mikor feltett szabványt lemásolta s talán némely szót abban laktája ejtéseként változtatott. 6. . . . Ocskay Antal . . . a' szóban levő misekönyvben két bejegyzést fedez fel: a) *perlecto evangelio fiat sermo ad populum . . .* b) *deinde fiat sermo ad populum . . .* 7. Épen ezen egyházi egyveleg előtt álló cónonok között van 2 magyar zsinati rendelvény: Vt *omni dominico die in maioribus ecclesiis euangelium et epistola et fides exponantur populo, in minoribus vero ecclesiis fides et oratiodominica . . .* 8. 9. 10.

helyesírásában igen sok a tétovázás és kísérletezés; csak hogy nem vonták le ebből a következtetést. Pedig való igaz, hogy ugyanazon hangok kifejezésére több betűt alkalmaz s ezt is következtetlenül teszi. Mit bizonyít ez? Nem egyebet, mint, hogy az írónak eredeti szöveget kellett fogalmaznia; mert különben a kísérletezés kikerülésével ragaszkodott volna az előző kor megállapította hangjelzésekhez.» PRIKKEK itt nem gondolt arra, hogy ha az eredeti szöveg fogalmazója s első leírója következtetlenül jelölte az egyes hangokat, a másoló vagy betűhíven írta az előtte fekvő szöveget s ez esetben a másolatban ugyanazon hibák fordulnak elő, melyek az eredeti szövegben, vagy figyelmetlenül másolt s ez esetben a következtelenség még nagyobbodott. A helyesírás következtelensége (még ha valóban meg volna is e következtelenség), semmiesetre sem bizonyítja e HB. eredeti, nem-másolat voltát. S ha igaz az, — pedig úgy látszik igaz, hogy a misés-könyvet a deáki rendház és templom számára Pannonhalmán írták, hogy magyarázhatni meg azt, hogy rendház számára készült misés-könyvbe, — helyesebben, függelékébe az agendába a másoló saját készítésű beszédét beleírhatta. A szerzetes saját agendájába írhatott volna ugyan saját maga által készített beszédet, de a XIII. század elején még nem volt minden szerzetesnek misés-könyve, agendája s ha volt is, nem ilyen díszes, drága kiállítású, mint a Pray-kodexben levő. Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy akár az itt reánk maradt Missale valamelyik előzőjének másolása előtt, akár a reánk maradt másolat készítése előtt a rendnek megbízásából, annak valamelyik kiválóbb tagja készítette, de a Missale-ba az írta be, a ki könyvmásolással hivatásszerűen foglalkozott, a ki a HB. előtti s utáni latin szöveget is másolta. A HB. gondos, díszes kiállítása ezt bizonyítja. Külömben is abban a korban, a mikor még a nép nem törődött bele teljesen az új hitbe, nagyon meg kellett fontolni, mit s hogyan beszéljenek előtte s nem lehetetlen, hogy a HB. magyar szövege éppen olyan hivatalosan megállapított s jóváhagyott szöveg (formulare) volt, mint az egyes misék szövege. A pannonhalmi apátságnak már 1093-ban volt 72 kódexe (BEÓTHY-BADICS. Képes Magy. Ir. Tört. I. 135 l. III. k. a.). Ha figyelembe vesszük az ÓCSKAYTÓL talált 2 bejegyzést (perlecto evangelio fiat sermo ad populum; deinde fiat sermo ad populum), nem kell lehetetlen dolognak tartanunk, hogy a XII. században még nagyobb számmal levő könyvek valamelyikében a HB. már benne lehetett. — MÉSZÖLY GEDEON «A Halotti Beszéd nem-másolat voltáról» cz. cikkében (Nyr. XXXVII. 7. sz.) SZINNYEINEK már említett nézetét igyekszik megcáfolni. Legelőször is felveti azt a kérdést, nem keverék-e a HB. nyelv-járása oly értelemben, hogy egy leíróé ugyan, de ez az egy ember két

nyelvterületen is tartózkodott hosszabb ideig, — egy \ddot{e} zón s egy \ddot{o} zón, úgy, hogy mint ma is igen sok tanult ember, keverék nyelvjárást beszélt s az egyik szót-, vagy szóelemet \ddot{e} -zón, a másikat \ddot{o} -zón ejtette ki. Ezt bizonyítja szerinte az a körülmény, hogy ugyanazon szó s szóelem a HB.-ben mindig egyformán van írva (u. o.).

A ki foglalkozott valaha népnyelvi gyűjtéssel, nagyon jól tudja, hogy a nép fia, ki két nyelvterületen hosszabb ideig tartózkodott, felváltva használja a szó két nyelvjárási alakját (pl. *szegényt* és *szegényt* mond). A tanult ember sem mondja mindig — \ddot{e} -vel, vagy \ddot{o} -vel a *fel*, *csepp*, *ser*, *veres*, *kell* stb. alakokat; felváltva használja mindkét alakot. (SZÉKELY ISTVÁN Soltárai 1548: engemet 2a. 4a. 4a. 4a. 5a. 7a. 7a. . . ingemet 2a. 10a. . .) E feltevését különben maga M. sem tartja döntő bizonyosságúnak s a HB. \ddot{e} -zõ, \ddot{o} zõ alakjainak megmagyarázására külön-külön vizsgálja azokat a szavakat, melyekben \ddot{e} van, — s úgy találja, hogy a mely szónak vagy ragnak \ddot{e} -jét \ddot{e} -vel, vagy \ddot{o} -vel jelölte egyszer, azt másodszer is ugyanazzal jelölte. Kétségtelennek tartja tehát, hogy az *e*-s írás nem a másoló hibája, hanem az illető \ddot{e} -vocalisú szónak a HB. szerzője által használt alakja, — a minek pedig a magyarázata az volna, hogy ha nyelvünk történeti korának kezdetén volt \ddot{o} -zõ nyelvjárás azt \ddot{e} -zõ alakokkal kevertté tették a megrövidülő \ddot{e} hangok (Nyr. XXXVII. 290.). Ilyen hangok vannak szerinte az *embër*, *nëm*, *érëttë*, *mërëtt*, *részët*, *helyhëz* stb. szavakban. — Minthogy pedig ezen elmélete sem magyaráz meg minden HB.-beli \ddot{e} -t, felvet egy harmadik hypothesis is, mely szerint «úgy látszik a HB.-ből, hogy az \ddot{o} -zés mássalhangzós ősi ragjaink előtt kezdődött a szótó végső hangzójában s összetett képzőink hangzójában jutott el a legkésőbbre.» (Nyv. XXXVII l. 295 l.)

M. szerint tehát annak egyik magyarázata, hogy az « \ddot{o} -zõ nyelvjárású» HB.-ben \ddot{e} -s szavak is előfordulnak, az, hogy az \ddot{e} más hangból (\ddot{e} -ből vagy i -ből) fejlődött \ddot{e} -vé. Mikor történt ez a fejlődés ($\ddot{e} > \ddot{e}$, $i > \ddot{e}$)? Vagy — mondjuk 50—100 évvel a HB. keletkezése előtt, mely idő alatt az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás végbe mehetett, vagy éppen a HB. keletkezésekor, mely utóbbi esetben az \ddot{e} érthető volna. De van a HB.-ben olyan szó is, a melynek \ddot{e} -je nem volt sem \ddot{e} , sem i (*Pëtër*), melyet *Pëtër* alakban kaptunk a szlovénektől s a mely a HB. korában már legalább 150—200 éves magyar keresztnév lehetett. Ha a HB. nyelvjárása « \ddot{o} -zõ nyelvjárású» s a *Pëtër* \ddot{e} -je nem volt előbb sem \ddot{e} , sem i , miért nem történt meg e szóban az $\ddot{e} > \ddot{o}$ fejlődés oly hosszú idő alatt? Másfelől, ha az \ddot{o} -zés mássalhangzós ősi ragjaink előtt kezdődött, a *kegiggen*, *legeneç*, \ddot{e} -je miért nem fejlődött \ddot{o} -vé?

Azért, mert a M. elmélete erőszakolt, vagy ha úgy tetszik:

hiányos. Hiányzik a harmadik része, mely szerint a «fenti szabály alól kivételt képeznek a *kegiggen*, *legenec* szavak é-i.»

* * *

A Mészöly elméletét Kovács M. (Nyv. XXXVII. IX.) a kódexekre való hivatkozással megerősíti: «Úgy látszik, az *ö-ző* nyelvjárások *ö-zése* a ragokban és képzőkben, általában a második és következő szótagokban kezdődött. Ha csak beletekintünk a Nyelvelmélektárba, látjuk, hogy az *ö-ző* kódexekben (Guary-k., Nádor-k., Birk-k.) a szóknak első szótaga nem *ö-ző*.» V. ö. Kinizsi Pálné imádságos könyvében. *czoppyn* 43. *födözwen* 12. 30. *fölöth*, *fölötte* 69. *förtözetöflegos* 46. 47. *kogelmeffegödert* 14. 16. 22. 31. *kogyelmefen* 43. 58. 58. 58. 63. . . . *koröztfanak* 13. 13. 13. 14. 15. 15. 15. 15. 16. 17. 21. 24. 24. 25. . . . *koröztynoknek* 39. 45. 62. *nömös* 66. 67. *nömöflegos* 20. *zomejdnak* 11. 40. *zorözye* 13. 37. *zorözyé* 58. Sándor-k. *zöm* 216, *köröztyn* 227, *zörzök* 227. *nömös* 227. *zörnyödtöm* 228. *zomeymmel* 228. stb. Kriza-k. *zömökkel* 364. *chöppenet* 367. *köröztyn* 371. stb. Nagyszombati-k. *zömele* 4. 73. 73. *megmouetnek* 5. *nömös* 73. 73. 87. stb. Tihanyi-k. *zömermös* 47. *vöröflek* 47. 47. *zödörries* 47. *zörzetös* 48. *födözne* 49. 49. a Winkler-k. nagy része, Debreczeni-k. stb. nagy része — továbbá a szintén a kódexek korából (1533) való Komjáthy: Zenth Paal-jának *ö-ző* nyelvjárású részeit (MNy. 1908. IX.). — Balassa is ugyanezen az állásponton van az *ö-zés* kérdését illetőleg; a Nyr. 1908. X.-ben utal a Magyar nyelvjárások cz. munkájára, a hol ő ezt már évekkel ezelőtt megírta.

Nézzük meg, hogy az Okl. Sz. adatai megerősítik-e Mészölyék elméletét.

ö > *ö*.

Első szótagban.

böjtös, *böjtös*: *jejunans*; 1211: *Buhtus* (ötször) [a. m. *böjtös*?], 1240: *Buhtus*, 1252: *Buhtus*, 1309: *Buhtus*, 1398: *Beythes* [a. m. *böjtös*?], 1424 1498: *Beythes* etc.

böles, *böles*?: 1199: *Bolchu* [a. m. *böles* v. *búcsú*?] 1211: *Belch* [a. m. *böles*?], 1237: *bulchv* [a. m. *böles* v. *búcsú*?], *Bulchu*, 1251/1281: *Bulchu* etc.

csëndés, *csëndész*, *csöndösz*?: 1277: *Chundus* [olv. *csöndösz*, a. m. *csöndös*?], 1277/1291: *Chundus*, 1478: *Chendes*.

csömör? *csömör*?: *nausea*. 1222: *Chomor* [a. m. *csömör*?], *Cumur* [olv. *csömör* v. *komor*?], 1240: *Chomor*.

csötör, *csötör*, *csötört*, *csötört*? *csötört*, *csötört*, *csötört*: *modius*: 1211: *Chetur* [olv. *csötör*, a. m. *csötör*?], *Chutur*, 1357: *Csutur*, 1469: *Cheter*, 1470: *Vna meretra pisi wigo Chethewrth*.

föl, fél: 1222: fuleusi, 1249: Felkud, 1256: Feluelnuk, 1269/1275: Fuldobus, 1283: Fulteluk, 1284: Felnempti, 1297: FulWeyz, 1298/1305: Fulnyres. (Későbbi adatok *u*-val és *e*-vel.)

föld, feld, főd: 1095: Feld-, 1269: -feuld, -feld; 1273: -felde, 1274: -felde, 1274/1278: -felde; 1291: -felde, -feuld, 1295: -feld, 1297: -felde, 1298: -feld, -feuld (kétszer) s feldeu, 1300: fold-, 1302: -fuld, 1308: -feldy, -felde, 1312: feulde, 1313: -felde, 1319: -felde, 1321/1328: -feldy. 1322/1394: Fewldi, 1323: -feulde, 1326: -felde, 1327: -felde, 1330: -felde (kétszer) s -feuld, 1330 1384: -feulde, 1332: -feulde, 1333: -felde (kétszer), 1334: -feulde, 1335: -fevldé és -feulde, 1336: fewld. Még későbbi korból is találunk *e*-vel írott alakokat, azonban a XV. század végén s a XVI. elején mind általánosabbá válik.*)

földvár: 1095: felduuar, 1211: Felduar, Feldvara, 1217: Feldwar, 1223/1243: feldwar, 1281/1338: feulduar, 1330 1353: feulduar, 1339: feulduar, 1340: Feldwar, 1358: Feulduar etc.

fölső, felső, felsé, fölsé: 1295: Felseu-, 1317: Fulseu-, 1320: Felsu, 1335: Fulseu-.

fővényes, fėvényes? főnyés? főnyes? fővenyes: 1055: fuegnes, 1193: fueues, *juinnes* [a. m. fővényes?], 1223: Fuenes, 1321/1328: Fuenies, 1328: fueues-, 1393/1416: Fewenyees, 1400: Feuenyes etc.

Gyöngyös, gyėngyės, gyėngyős, gyėngyės: 1281/1328: Gungus [a. m. gyöngyős?], 1292: Gyunges, 1305: Gungus, 1311: Gungus, 1323: Gungus, 1354: Gungus, 1358: Gungus, 1360: G,ungyus, 1379: Gyungyus, 1455: gengeus etc.

György, Gyėrgy: 1209: -gurg, 1216: -gurg, 1233: Gyurg-, 1240: Gurgu- [a. m. György?], 1299: Gurgh-, 1307: -gurg... 1453: -gerg, 1455: -gewrgh etc.

kényeres, kėnyėres? kőnyeres: 1327: kuneres, 1372: Kwnyeres, 1389: Kenyeres etc.

kérszt: l. a következő részben.

köböl, kėbėl, kőbėl: 1233: Cubuleut, 1242: Cubulkut, 1263: Kubulkut, 1299: Kubul-, 1329: Kubel-, 1332: Kubul-, 1382/1407: Kebelkuth etc.

köblős, kėblės, kőblės, kőblės: 1351: Cublus, 1379: Kublus, 1451: Keble-.

Kökény, kėkėn(y), kőkėn, kőkėn(y): 1211: Cucen [a. m. Kökény?] 1231/1397: Cukyn-, 1243/1354: Kukyn-, 1250: -kuken... 1402: Keken-.

kökényes, kėkėnyės, kőkėnyős: 1251: Chucinus, Chuchinus, 1260: Cukenus-, 1261/1394: Kukenus-, 1269: Kukenus etc.

kőrıs, kėrės? kőrės, kőrės: 1055: keuris [olv. kőrės?], 1093: Keuris-, 1171: keurus, 1181: keurus, 1211: Queurus, Keurus, Kerus [a. m. kőrıs?] (négszer), 1223: Keuris, 1229: Keurus- etc.

*) Nagyon valószínű, hogy ez az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás az \ddot{o} -zó nyelvjárá-sokban kezdődött s ment végbe. A fenti adatok ezt fölülte valószínűvé teszik. Ha az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás e szóban az egész magyar nyelvterületen egyöntetűen történt volna meg, 1269 után (ez évből való az első \ddot{o} -s alak) *e*-s alakot hiába keresnénk.

körmös, kermés, körmés: 1095: Curmes, 1382: Kermes, 1395: Kermes etc.

körte, kiertély, körtély, körtily, körtély: 1055: Kurtuel-, 1145/1443: -kwrthwel, 1208/1359: Kurthuel, 1232: Curtuel, 1275: -kurtuel, 1338: -kerthwel, 1343: -kurtuel etc.

kövér, kévér: 1231: Chuer, 1322/1398: Kwer, 1348: Kuer, 1352: Kuuer, Kwer, 1353: Kuer, 1400: Kewer, 1497: Kewer, 1510: Kewer etc.

közép, közép: 1240: Cuzep-, 1255/1281: Kuzep-, 1256: Kuzep-, 1258: Kzsep-, 1264: Kuzep-, 1329/1378: Kezep-, 1332: Kuzep- etc.
köz, kéz: 1225: -cuz, 1239: kuz, 1240: -kuz. 1252: kez, 1264: -kuz, 1269: -kuz-, 1275: -kuz . . . , 1484: -kezej etc.

lähën, lähën, lähön, löhën: [feudum; das lehen]. L. a következő részben.

mëggy, möggy: 1295: Medyu-, 1342: -mugy, 1346: -megy, Mug- [a. m. mëggy v. mög?] etc. (Möggyes az OklSzt.-ban nincs.)

mög, mäg (pars postica): 1276: Mug-, 1281: -mug-, 1341: -megh, 1346: Mug-, 1372: -mugy, 1373: -megy etc.

ökör, ekër, ökër: 1291: Wkur, 1325/1351: vkur-, 1326/1428: Hwkur, 1326/1470: Ewker- . . . , 1427: Ekeritho etc.

ördög, érdög, érdög, ördeg, ördög: 1075/1217: orduk-, 1270: wrdug-, 1288: Vrdung, 1325: Vrdug . . . , 1424: Erdewgh etc.

örém, érem, örém?, örén(y), örén(y)? stb. vorago Schlägli Szój. 1095: eurim, 1208/1359: -eurem, 1211: Euren, 1222: Eurem etc.

ös, ős (isemucut HB.): 1199: Euse [a. m. ős?], 1211: ws [a. m. ős?], Ws (kétszer), 1240: Vs, 1469: Ews etc.

ösvény, ösvény, ösvíny: 1222: uswen, 1251: vsuin, 1319: vsuen, 1324: vsuin, etc.

östövér: l. a következő részben.

öttévény, öttévény, öttéviny, ötvény: 1225: Vtwen-, utwen-, 1232: Etteuen, 1242: Ettewen etc.

sövény, sėvény, söviny: 1252: Swen [a. m. sövény?], 1265: Sven, 1283: Swyn, 1398/1430: Sewen-, 1430: Swuen- etc.

szög, szög: angulus; ecke: 1193: ceg, 1200 k.: Zegu-, 1203/1254: -scig, 1211: Zeg- (kétszer), -zegu, 1214: -scug, 1223: -scog, 1240: Seg- (kétszer), 1256: -zyg (kétszer), -zug (kétszer) . . . , 1266: -zug, etc.

tölggy, tögy? töl: 1181: Tulg, 1231: Tvl, Thul, Tulgy, 1237: Tul-, 1238: Tulg, 1242: Tul, 1265: Tvl, 1271: Tul, 1273: Tul, 1279: Tulg etc. tölgyes, tölgyes, tölgyes, tölgyes? stb.: 1211: Tulgus, Tulus, 1309/1342: Tulgus etc.

törzsök, törzsök, törzsök: 1366: -tursuk, 1402: Tursuk, 1420: Thersek etc.

tövis, tēvis stb.: 1135: Tius, 1323: Tywes, 1323/1367: Tyuis-, 1327: Tuys, 1334: Tuiz- etc.

völggy, völggy: 1211: -uelgi, 1247: -velg, . . . 1275/1281: uolg; . . . 1334: -ueulg etc.

vörös, vērēs, vērēs, vörēs: 1211: Weruss [olv. vörös v. vérös?], 1227: Werus-, 1231: Wyrus-, 1245/1423: veres- etc.

zöld, zēld: 1349: Zēld-, 1353: Zeuld-, 1435: Zeuld-, etc.

A többi szótagban.

- bélyög, bílig, bílyög* stb.: 1263: biluk, 1436: Bylegh.
Benedék, Benedik, Benedök: 1095: Benedic, 1211: Beneduc (háromszor), 1227: Beneduc (kétszer), 1240: Beneduc, 1283: Beneduk-, 1312/1315: Beneduk-, 1357: Benedic-, 1372: Beneduk-, 1382: benedek-, 1385: -benedug etc.
berék, berk, berök: 1193: berk, 1203/1254: Kerecberuk [így?], Berucscig, 1206: berech, 1211: Beruc-, 1214: Berugscug, 1223: bereg, 1231: Berke, 1231/1397: Berek-, 1243/1354: -beruk, 1252: Beruk, Berek, Beruk, etc.
berkénye, berekénye, berekőnye stb.: 1055: brokina-, 1259: berekune, 1264: berecne, 1265: Berekune etc.
béjtös, béjtés: (L. az előző részben.)
bölenyös, bélenyös: 1349: Belenus.
büdös, bidés, bidős, büdés: 1221: Budus [a. m. büdös?], 1342: Bydis-, 1347: Bydus-, 1368: Budus [a. m. büdös?] etc.
cséndér? cséndör?: [scarabæus melolontha] 1211: Chendur [olv. cséndör a. m. cséndéri?], Chendur, 1516: Chender. [Vö. cséndéri MTsz.?]
cséndés, cséndész, cséndősz?: l. az előző részben.
csötör, csötör: (L. az előző részben.)
Démétér, Dème, Dömötör: ... 1240: Dematur, ... 1337: Demeter.
Dénés, Dienös, Dienös: 1128/1357: dienus, 1515: Dyenes-
égér, eger, égör, egör (alnus): 1193: eger-, 1200: Egur- [azonos a fanévvél?], 1235-70: Egur, 1251: Egur, 1255/1261: Egur-, 1257: Egur, 1263: Egur, 1266: Egur-, 1269: Egur, 1293: Egur- etc.
égérfa: 1234: egurfa (kétszer) etc. egrégy, egrögy: [alnis copiosus] 1171: egrug, 1181: Egrug, 1236/1239: Egrug, 1256: egrug (kétszer), 1265: Egrug, 1327: Egrugh, 1335: Egregh, Egrugh etc. egrés, egrös: [alnetum.] 1193: egris, 1229: Egris, ... 1295: Egres, ... 1337: Egrus etc.
Egyed, Egid? Egyöd?: [Aegidius] 1135: Egud [olv. Egyöd? a. m. Egyed?], 1184: Egid [olv. Egid? a. m. Egyed?], ... 1240: Egud, Egude etc.
élés, élös: 1131: Eluskw, 1348: Elusberch, 1360: Eluskw, 1364/1367: Eles, 1365: Elus- etc.
embörd: 1237: Embvrd.
énekés, énekös: 1277/1344: Enekus; 1297/1344: Enekus, 1426: Enekes etc.
fenyérés? fenyérés? fenyérés? stb.: 1211: Fenerus, Feneres (kétszer), 1222: Fenerus (kétszer), 1240: Fenerus.
fölött, felétt, félött: 1383: -feluth (kétszer).
Fülöp, Filöp, Filip etc.: 1211: Pilip [így? olv. Philip a. m. Fülöp?], 1240: Phylippus [a. m. Fülöp?], 1256: Phylup, ... 1603: Phylöp.
Gergely, Gergér, Gergör stb.: 1230: Gregor-, 1240: Gregor, 1271: Gergur-, 1351: Gergur etc.
gödör, gédér stb.: 1251: Gudur-, 1254/1400: -gudur, 1273: -gudurre, ... 1367: Gewder.

gyümölcs, gyémölcs, gyémölcs stb.: 1211: -gumule [olv. gyümölcs v. gyömölcs?], 1304: -gemulch, 1316: gemelche, 1320: -gemulche, 1347: Gumulch- etc.

gyümölcsény, gyémölcsény stb.: 1200 k.: Gemelsen [olv. gyémölcsény v. gyémölcsény?], 1251/1255: Gemelchen, 1255: ghumulchyn etc. *gyümölcsényös, gyémölcsényös* stb.: [dumosus]. 1214: Gemulscinus, 1223: Gemulsinus, 1241: Gemulscinus etc.

hegyös, hegyös: 1193: hyges-, 1197/1337: Heges-..., 1248/1399: Hegus...

helmés, helmös: 1329: Helmes, 1335/1342: Helmus, 1342: Helmus. *hímés, hémös? himös*: 1200 k.: Hymusduor, 1222: Heymus [a. m. hímés?], ... 1331: Hymus-...

ikér, ikör, ükér: 1095: ikir-, 1214: Ykvr-, 1223: Ikur-, 1236/1239: Ycur, ... 1249: yker etc.

ikrés, ikörös stb.: [geminus] 1243/1354: ykrus-, 1314 1378: Jkrus...

jegénye, jagénye? jegönye: 1239: Jeguna. 1270. 1280: Jegune, 1273: Jegune...

kendér, kendör: 1211: Chendur [a. m. kendér?], 1231: Kendur- [a. m. kendér?], 1256/1367: Kendur-, etc.

kengyelés, kengyelös: 1264: Kengelus, 1333: Kengelus, 1399: kengeles.

kényes? kinyös?: 1211: Kynus [a. m. kényes v. kinos?], 1225: kynus.

kérszt-út: 1248: kyrist vt, 1253: Keruzth, 1256: cryst ut, 1268/1422: Kristuth, 1272: kurust, 1274: kurust, 1295/1345: Kerezth-... kérsztés: 1289 1291: Kerestus, 1318: Kyriztes, ... 1325: Kerezthus, 1344: Kerezthus...

kertés, kertös: 1335: kertus-.

keskény, kesekény, keseköny stb.: 1283/1431: Kesekun-, 1314: Keseken (kétszer), 1358: Kosken-, 1362: Kesekun-, 1367/1384: Kekun- etc.

kincsés, kencsös stb.: 1321 1323: Kenches-, 1366: Kynchus, Kenchus etc.

kökényes: l. az előző részben.

körtélyös, kértélyös, körtélyös stb.: 1266: Qurtuelus, 1272: Kvrtelus, 1277: Kurtueles, 1289: Kurtuelus, 1334: Kurtuilus etc.

lähén, lähén, lähön: [feudum; das lehen]. 1226: lehen, 1230: lehen, 1262/1392: leuhyn, 1271: lehun, 1292: Lehun, 1346: lehun, 1357: lehyn ... 1359: lehun etc.

mestér, mestör: 1233: Mestur [a. m. mestör?], 1256: Mestyr [a. m. mestör?], 1273: Mestur, 1300: Mestur, 1320: Mester-, 1347: Mesthur-, 1348: Mester, etc.

némés, némös, nömös: 1231: Numus [a. m. némés v. nyomos?], 1347: Nemus, 1354: Nemes- etc. [Szärm. 1135: Nemusd].

némét, némöt stb.: 1211: Nimed [a. m. német?], 1240: Nemet, 1282 k.: nemut, 1309: -nemuth, 1331: -Nemuth- etc.

örményés, örményös [abyssum habens]: 1211: Eurmenes, 1222: Eurmenus, 1266/1297: Eurmenes, 1277: Eurmenes- etc.

ösztvér, észtvér stb.: 1233: Eztuer- [a. m. ösztövér?], 1347: Wztuer-, 1391: Ezteuer-, 1426: Eztheuer.

öt, öt: 1555: Et bokor.

pénték, péntök: 1199: Penthuc, 1211: pentuc (háromszor), Pentec, 1221: Pentuc, 1223: Pentek, 1227: Pentech, 1231: Pentuc, 1240 k.: Pentuc (hatszor), 1252: Pentuk, 1274: Pentek etc.

Pétér, Pétör: 1211: Pecur, 1224/1389: Peter-, 1237: Petur (két-szer), 1240 k.: Petur (hatszor), 1286: -petur, 1297: Petur, 1309: Petur, 1319: -petur-, etc.

Petös?: 1171: Petus [olv. Petös? a. m. Pétér?], 1240 k.: Petus.
püspök, pispék: 1269: Pyspuk-, 1363: Pyspuk-, 1384: pyspuk-, 1409: Pyspeck etc.

regös, regés: 1219: Regus, 1347: Regus, 1401: Reges.

sebés, sebös: 1137/1262: Sebus [a. m. sebés?], 1206: Sebes, 1209: Sebes, 1211: Sebus, 1229: Sebus, 1240 k.: Sebus etc.

[? szégyen (az OklSz.-ban nincs meg), vajjon a *szegény* cím-szó alatt levő következő alakok: 1131/1329: Scegun, 1221: Zegun, 1240: Scogun, 1251/1281: Zegun, 1252: Scogun, 1329: Zegun — nem inkább szégyön-nek olvasandók, mint szegöny-nek?]

székely, széköly stb.: 1092: Scichul, 1095: Scicul, 1308 k.: Zecul, 1310: Zekul, 1318: Zekul, 1324: -zekul etc.

szélés, szélös stb.: 1181: Zeles [a. m. szélés?], 1222: Scelus, 1240 k.: Zelus, 1258/1334: Scelus-, 1332: Zylus- etc.

szēmés, szēmös: 1135: Scemus, 1211: Scimis, Semes, 1212: Zemus, 1229: Scemes, 1240 k.: Scemus etc.

szentés, szentös: 1211: Sentus (ötször) [olv. szentös?], Zentus (két-szer), 1231: Scentus, 1232: Zentus, 1240 k.: Scentus etc.

szerecsén, szerecsön: 1138/1329: Szerecin, 1222: Zerechen, 1264: Szerechun etc.

szörös, szörös: 1330: Zaurus, 1335: Zaurus, 1357: Zaurus, 1360: Zaurus etc.

telek, telék, telök: 1095: theluch, 1206: theluce, 1211: -thelegu, Telug, 1224: Teluk, Teluc, 1228: Teluc, 1228/1357: teleke. etc.

telkés, telkös, telökös: 1265: Telcus, 1328: Telukus.

tengér, tengör: [1152: Tengurdi, 1211: Tengurd, 1256: Tengera].

verēm, veröm [lacuna, fossa]: 1284/1454: -verem, 1294/1367: -uerum, 1355: -verem, etc.

vérés, vérös: 1211: Weruss [olv. vérös v. verös?].

vermés, vermös: 1257: Wermus, 1336/1348: vermes-.

vértés, vértös: 1095: uuertis [a. m. vértés?], 1135: vertus, 1146: Wirthis, 1342: Vertus etc.

vörös, vörös stb.: l. az előző részben.

Az OklSz. adataiból nyilvánvaló, hogy az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás a kódexek előtt jóval megvolt — az első szótagban is, a második szótagban is s ez az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás egytagú szavakban s többtagú szavak végső szótagjában egyszerre történt. Minthogy pedig a többtagú szavak első szótagbeli \ddot{e} -i ezen a változáson később mentek keresztül, a változás okát a szóhoz járuló ragokban s képzőkben kell keresnünk. Tudjuk, hogy a palatalis \ddot{e} -vocalisú szóhoz a két, vagy

három alakkal bíró ragok közül a palatalis vocalissal bíró rag járul Tehát:

szēm-ből, szēm-ről, szēm-től ∞ *házból, ház-ról, ház-tól.*

A *szēmből, szēmről, szēmtől* (*szēmön, szēmhöz, szēmtök?*) alakokból előreható illeszkedéssel lett *szömből, szömről, szömtől* (*szömön, szömhöz, szömtök*) [v. ö. *borsórlő* > *bössöllő, napestig* > *nepestig* stb.]. Ugyanez a hangváltozás történt a *fēld* > *föld, tēlgy* > *tölgy, vēlgy* > *völgy, zēld* > *zöld; bëjt* > *böjt* szavakban is, a melyeknek *ö-s* alakjai az egész magyar nyelvterületen általánossá váltak. Hogy miért terjedtek el éppen ezek az alakok az egész nyelvterületen, okát adni nem tudom. Lehet, hogy az *ö* után következő *-l* (v. ö. *emdul, fél* > *föl, kell* > *köll*), vagy *l* + consonans, lehet, hogy az *ö* után következő liquida + consonans (v. ö. *Gyērgy* > *György*), az sem lehetetlen, hogy a *Gyēngyēs* > *Gyöngyös, këblēs* > *köblös, kërmēs* > *körmös* stb. szavakkal együtt vált általánossá, minden különösebb fiziológiai ok nélkül. Az azonban kétségtelen, hogy ez a hangváltozás nem egyszerre történt az egész nyelvterületen, különben, a mint már a *föld* cím-szónál is említettem, *ö-s* alakok után *ē-s* alakokat hiába keresnénk.

A *-t* tárgyrag, *-k* többes képző, *-l* második személyű igei személyrag előtti *ē* > *ö* hangváltozást ez elmélet nem magyarázza meg, s valószínű, hogy ezeknek a hangváltozásoknak egész más okuk van, mint a tőszóbeli *ö-k* változásának. Annak eldöntése, hogy az *ē* > *ö* a tőszótagban indult-e meg előbb, vagy a ragok előtt, eddig ismert nyelvémlékeink alapján nagyon bajos dolog. Ha a HB.-t MÉSZÖLY után keveredetlen *ö-ző* nyelvémléknek tekintjük, arra az eredményre jutunk, hogy az *ē* > *ö* változás egyik szótagban s rag előtt már a HB. korában megtörtént, a másikban még nem. Pl. *szöm, nöm* (non) mellett látunk *nēm* (genus-t), *teröm*-téve mellett: *engēd, embēr, lēlek, Pētēr, s ēsemököt, vermöt* mellett *részēt, këgyigygyēn, lēgyēnek, érētē, mērētē* alakokat. MÉSZÖLY ennek magyarázatát abban látja, hogy ezek vagy *é* > *ē*, vagy *i* > *ē* változáson mentek keresztül s az *ē* > *ö* hangváltozásban a többitől azért maradtak el. Ám ez *é* > *ē, i* > *ē* eredetet minden egyes szónál s ragnál bizonyítani kellene, MÉSZÖLY pedig ezt sok esetben meg sem kíséri (*engēd, këgyigygyēn*). — De vajjon, a mely szavakban az *é* > *ē* (> *ö*), *i* > *ē* (> *ö*) fejlődést bizonyítja, elfogadhatóan bizonyítja-e? «A *lélki*- első magánhangzójának hosszúságát bizonyítja a lélek szó.» (292. l.) — Vagyis a *lélki*- eredetibb alakja **lélki* s az *é* > *ē* rövidülés a HB. keletkezése előtt kevéssel történt volna. A *lélék* ∞ *lélki* fokváltozás *ös* finnugor eredetű s a *lél(ek), lél(ki)* alakok mindenesetre megvoltak már egymás mellett akkor, a mikor az *ē* > *ö* hangváltozás megkezdődött. «A *nēm* (genus) magánhangzójá-

nak eredeti hosszúságát a *minémü örzi ma is* (u. o.). — Ez állítást már KOVÁCS M. megczáfolja (Nyr. XXXVII. IX.), (v. ö. továbbá *nömös* (Debr. c. 2. 3. 3...)). *Pétör*: «szláv jövevényszó; semmiesetre sem vehettük *Pétör* alakban». — *Pétör*-ből, a mely a HB. korában már legalább 150—200 éves jövevényszó lehetett, oly hosszú idő alatt nem fejlődhetett volna *Pétör*? (v. ö. OklSz.). «*Embër* összetett szó, utótagja ugyanaz, a mi a szintén összetett *férj* ($>$ *fér*) szavunké. Igazoltan tarthatjuk tehát BUDENZ azon feltevését, hogy az eredetibb alak **embér*.» — BUDENZ szerint az *ember* szó *emb* + *er*, azaz az *en*- «nagy» jelentésű szó középfoka **enebb* $>$ *enb** $>$ **emb* + **er* (= «fi»). — Nem biztos etimologia. — Az OklSz. 1237-ből közöl *Embrvd* alakot. «Az *érött* névutóban véleményem szerint nemcsak a loc. *‘t*, hanem a lativusi *-é* is benne van... eredetibb alakja **érött*.» — Be nem bizonyított feltevés. «A *rész* szó tárgyragos alakjában mai nyelvünkben a rag előtt nincs magánhangzó: *rész*t. Ha MUNKÁCSI etimológiája helyes (Nyr. IX. 348. l.), akkor a *rész*t valaha **részé-t*-nek hangzott, ugyanis szerinte a *rész* szó egykor hosszú magánhangzóra végződött: **részö* \sim **részé*.» MUNKÁCSI a *rész* etimológiáját a következőképen állapítja meg: «Van egy ugor *ra.g.*... frangere... igegyök... magyar máiai: *rovo*-, *ro-nt*, *ro-mlik*, a felhangúak közül: *re-mék*: fragmen, *rövid*, székely *rövebb* (igei alakjára v. ö. székely *rövíteni*, e h. *rövejtteni*, osztyák *ravi*: klein stossen). Ez képezheti tövét a *rész* szónak is úgy, hogy ez egy képzővesztett névszói alakja az említett ige gyakorítójának, ép úgy, mint pl. *halász*, *vadász*, e h. *halászó*, *vadászó*. Az elveszett képző nyilván a nomen verbale -j lehetett, mely többnyire egy rövid véghangzóban nyilatkozik, pl. *kósz*a, *csusza*, *tele*, e h. *kószaj*; *csuszaj*, *telej*.» Nem állítom egész határozottan, de valószínűnek tartom, hogy MUNKÁCSI itt **részej* $>$ **része* fejlődésre gondolt. Ám ha a **résző* $>$ **részé* $>$ **része* fejlődésre gondolt is, etimológiája nem valami erős érv a *részé-t* $<$ *részét* mellett. — a) A *rész* szónak igei alapszóból való fejlődése nem bizonyos. b) A *kéz* \sim *keze(t)*-ben a *-t* előtti rövid vocalis nem esik ki; miért esett volna ki a *részét* $>$ *részüt* alakban? Hiszen a hosszabb vocalis elveszése, különösen, ha az illető hosszú vocalis etimologiai értékű, sokkal lassabban történik, mint a rövid vocalisé. Nem lehet tehát elfogadnunk a **részét* $>$ *részüt* magyarázatot sem, valamint a többi, csak részben említett magyarázatokat sem. Nem lehet nyelvtörténetünk mai ismeretével bebizonyítani azt sem, hogy ez az $\ddot{e} > \ddot{o}$ és $i > \ddot{e}$ változás a HB. keletkezése előtt oly rövid idővel történt volna, hogy a HB. keletkezéseig ez $\ddot{e} > \ddot{o}$, $i > \ddot{e}$ hangoknak már nem volt elég idejük az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozásra. Sőt valószínűvé tenni is nagyon bajos. A *gyümölcs* szó pl. régi török jövevény-

szó (v. ö. Gombocz: Régi török jvsz.), a melynek eredeti alakja **jimáš*, **jimíš* lehetett. Itt igazolható ugyan az $i > \ddot{e} > \ddot{o}$ fejlődés, de az már nem, hogy az $i > \ddot{e}$ változás közvetlenül a HB. keletkezése előtt történt volna, mert az OklSz. 1221-ből közöl *gumule* alakot.

* * *

A HB. éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, a mit Mészöly az \ddot{o} -zés fejlődésében megállapított. A *lgyë nec*, *kgyigygyën* alakok -*n* előtti \ddot{e} -i, melyek mássalhangzós ősi rag előtt állanak, semmiesetre sem bizonyíthatják az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozásnak mássalhangzós ősi ragjaink előtt való kezdődését, úgyszintén a *gyëmölcsék*-*-k*-ja előtti *s* a *részét* -*t*-je előtti \ddot{e} -k sem.

A HB.-ben nincs meg az a következetesség sem, a melyet Mészöly a HB. másolat-voltának kérdésében oly fontosnak tekint. — *Vermöt*, *szentököt* és *részét* tárgyraggal ellátott főnevekben a -*t* előtt kétszer \ddot{o} van, egyszer \ddot{e} . *Szentököt*, *gyëmölcséktől* -ben -*k* többes képző előtt egyszer \ddot{e} , másszor \ddot{o} . — *Szöm* és *ës*-, *nöm* és *nëm*- egytagú szavakban, *terömt*, *felöd*, *engöd* [v. ö. Komj. Szt. Pál: engw̄detlen, czelekwdy, newekwdendw̄, velekwdelbe vetekwdnek stb.], *embër*, *Pëtër* szavak második szótagjában részint \ddot{e} van, részint \ddot{o} . Nem állhat meg mindenütt Mészölynek az a magyarázata sem, hogy ezek az \ddot{e} -k a keveredetlen nyelvjárású HB.-ben azért maradtak volna meg, mert részben \ddot{e} , részben pedig i hangból fejlődtek. — *S* a hol ez a magyarázat megállhatna is (*lélek* \sim *lëlki*), ott sokkal régibb ez a rövidülés, mint az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás. Az OklSz.-ből idézett alakok kétségtelenné teszik, hogy az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás egytagú szavakban *s* többtagúak végső szótagjában a XIII. század elején már megtörtént (1222: *ful*-, 1269: *-feuld*, 1209: *-gurg*, 1233: *Cubul*-, 1225: *-cuz*, 1214: *-scug*, 1231: *Tvl*, *Tulgy*; 1211: *Beneduc*, 1203/1254: *-beruk*, 1240: *Demutur*, 1200: *Egur*·[?], 1171: *egrug*, 1181: *Egrug*, 1131: *Eluskw*, 1237: *Embvrđ*, 1221: *-gumule* [Zolnai szerint csak az *nem* bizonyos, hogy *gyümölcs*-nek kell-e olvasni, vagy *gyömölcs*-nek], 1214: *Gemulscinus*, 1200 k. *Hymusuduor*, 1199: *Penthuc*, 1211: *pentuc*, 1211: *Pecur*, 1237: *Petur*, 1219: *Regus*, 1211: *Sebus*, 1092: *Scichul*, 1095: *Scicul*, 1222: *Scelus*, 1135: *Scemus*, 1211: *Sentus*, 1095: *theluch*, 1206: *theluce*, 1152: *Tengurdi*, 1211: *Tengurđ*, 1135: *vertus*).

Ha tehát az OklSz. szerint a HB. kora előtt ilyen sok szóban megvolt az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás, bátran feltehetjük, hogy több szóban is meglehetett, a melyre az OklSz.-ban nincs adat. Vagyis, hogy a HB. keletkezése előtt már volt \ddot{o} -zó nyelvjárás, s abban olyan szavakat is ejtettek \ddot{o} -vel, melyek a HB.-ben i -vel, vagy e -vel vannak

írva (*gumulc* alak 1221-ből; *Petur* s *Embord* alakok 1237-ből, a HB. utáni időből). Miért nem írta hát a HB. szerzője a *gimilc*-et *gumulc*-nak, a *Peter*-t *Petur*-nak, az *ember*-t *embur*-nak, ha következetes \ddot{o} -zó nyelvjárást beszélt?

Kétségtelen, hogy a HB.-ben nyelvbéli következetlenség van. Szerző nyelvében volt meg ez a következetlenség, mint keveredés, vagy másoló másolt rosszul, azt a HB.-beli már ismert két íráshiba (*emdul*, *turchucat* SZINNYEI MNy. I. 20.), a «dominus deus» kimaradása dönti el.*)

Vizsgálódásaim végeredményeképen újat nem mondhatok: a HB. nyelvi következetlenségénél (\ddot{e} -zó, \ddot{o} zó alakok keveredése) s íráshibáinál fogva másolat (v. ö. MNy. I. 20.).

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

*) A *szentucut*, *rezel*, *gimilcictul* alakokat a két feltevés bármelyike megmagyarázhatná. Ám a nyelvi keveredés s az íráshibák alapján a HB. kétségtelen másolat s így a *-t* és *-k* előtti következetlen jelölést is a másoló hibájául tudom be.

Hazai irodalom.

KERTÉSZ MANÓ. Nyelvünk műveltségtörténeti emlékei. (Különlenyomat a Beöthy-Emlékkönyvből.)

KICSKA EMIL. A subjectum és a praedicatum a grammatikában. Budapest, 1908.

MOHAI LAJOS. Jelentés-tanulmányok a másodlagos komplikációs jelentésváltozásról. Székesfehérvár, 1908.

Nyelvészeti Füzetek. Szerk. SIMONYI ZS. — 54. KULCSÁR GYULA. A magyaros írásművészet főkérdései. — 55. CSÚRI BÁLINT. Teleki József gróf mint nyelvész. — 56. MADAI GYULA. A hajdúk beszéde. — 57. VASS BÉLA. A nagykorósi nyelvjárási. Budapest, Athenæum.

SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND. Jelentés-tanulmányok. (A M. Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 9. sz.) Budapest.

[TOLDY GÉZA.] Varázsrontó. Kalandozás a vendégszavaink bűvös báját árasztó rejtelmek világában. Budapest.

WICHMANN GYÖRGY. Mutatvány az urzsumi cseremiszek költészetéből. (Különnyomat a NyK. XXXVIII. kötetéből.)

Kisebb közlemények.

Lágy és **langyos**. Magy. *lágý* (o: *lādý*) 1. ‚weich‘; 2. ‚gelind‘, pl. *lágý bor* ‚linder wein‘; 3. ‚nachsichtig‘; 4. ‚träge, langsam‘; *lagymatag* [*lágymatag* NySz., Székelyföld, MTsz.] < *lágý-meleg*; *lágýék* (valószínűleg az *ágyék* analógiájára. vö. SIMONYI, NyK. 24 : 139) ‚lágýad rész, fej lágýéka, lágýada‘ SzD.; ‚fejelágýa‘ Háromszék, MTsz. — *langý* ‚lágýmeleg‘ SzD.; *langýos*. A régi nyelvből nincs adatunk.

vogÉ. *lańsý* (SZILASIMÁL hibásan *lańsý*) ‚puha, weich‘ VogNGy. II, 58. Valószínűleg ugyanez a szó van meg e két kifejezésben is: *tären-láńsý* : ‚kór-gyötörte‘, *zul‘ láńsý* : ‚betegsgyötörte‘ | T. *lańsý* ‚langyos‘ NyK. 25 : 271; *ut márs láńsumés* ‚a víz egy kevésse meglangyult‘ UgFüz. 11 : 240 | P. *láńs- : íšem wüt jelláńsí* ‚a meleg víz meglangyult‘ UgFüz. 11 : 240. Vog. AHLQV. *lańsý*, *lańsý* ‚warm, heiss‘. || osztjÉ. AHLQV. *luńse* ‚warm, heiss‘; *luńka* SZINNYEI, Nyhas.³ 160;

? zürj. WIED. *lyźalny*, *lyźavny* ‚schwach werden, von kräften kommen, gelähmt werden, das gefühl verlieren‘;

cserH. (RAMST.) *lāńdzārā* ‚weich‘; *lāńdzārřaş* ‚verfaulen, abgenutzt werden‘. Valószínűleg ugyanez a szó: *lańdzārā* ‚morsch, geborsten‘; *lańdzārřaş* ‚morsch werden‘; *lańdzārřaş* ‚morsch machen‘ | cser. TROICKIJ-SZIL. *lanžera-* ‚gyenge, erőtlen lesz‘; *lanžera-čonan* ‚csüggedt‘; *lonžorgém* ‚elgyengül‘; *lanžra* ‚hasított‘.

észt WIED. *lońt* gen. *lońdi* ‚schlaff, hängend‘; *lońdid kōrvad* ‚hängende ohren‘; *kōiź on lońdis* ‚der strick ist nicht straff angezogen‘.

lpN. (FRIIS) *loaźžad*, *loaźže* ‚laxus; slap, lös, lind‘; *loaźžanet* ‚laxari, mollem fieri; blive slap, lös, lind, sagtne af‘; *loaźžot*, *loaźom* ‚laxari, slappes, give, saette sig, blive rolig‘ | lpS. (WIKLUND) *lōddše-* ‚ruhiges wetter, windstille‘; *lōddšane-* ‚ruhig werden, still werden (vom wetter)‘ [? vö. *lōdde-*, attr. *lojēs* ‚sanftmütig, mild‘; *lōddu-* ‚mild werden‘]; lp. Herjedal, Undersåker (HALÁSZ) *luiččä* ‚nyugodt, esendes idő‘ UgFüz. 10 : 258; lpS. (LINDAHL) *lādtje* ‚tranquillus, remissus, laxus‘; *lādtjetet* ‚lenire, mitescere, relaxari‘; *kaino lādtjeti* ‚funis relaxatus est‘ | lpO. (GENETZ) *lińič*

„schwach, schlaff“, Kildin; *luačče-* „stille werden (vom wetter)“, Notozero.

A magyar és a vogul szavakat összevetette BUDENZ, MUSz. p. 677, 680; az osztjákat MUNKÁCSI, NyK. 25 : 271. Az észtt és a lapp alakokat WIKLUND, UL. 214, SETÄLÄ, FUF. 2 : 230. Másképp, de helytelenül ANDERSON, Wandl. p. 50, 71.

A „weich“ ~ „lauwarm“ ~ „weichlich, schlaff, kraftlos“ ~ „mild, still (vom wetter)“ jelentés megfelelésre vö. fr. *doux*, ol. *dolce* szavakat (jelentésük „süss“ gelinde, sanft, weich, mild, ruhig); találó jelentésbeli analógiák vannak még WALDE EtWb.-jában a *flaccus* és *mollis* cikkekben.

Nehezebb kérdés, hogy hogyan fogjuk fel a kétségkívül összetartozó *lág*y és *langy* alakok viszonyát. A rokonyelvi megfelelésekből:

vog.	osztj.	zürj.	cser.	észt	lp.
<i>ús</i>	<i>ús</i>	? <i>ž</i>	<i>nš</i>	<i>nt ~ nd</i>	<i>šš ~ š</i>

nyilvánvaló, hogy a magyar *gy* ill. *ngy* (o: *údj*) ebben az esetben alapnyelvi *ús* ~ *nš* (vagy: *nšš* ~ *ndš*) viszony megfelelője. Ha mármost a többi idetartozó eseteket is szemügyre vesszük, a vogul *ús* (o: *nšš*), zürjén-votják *dž*-vel szemben a magyarban rendszerint *gy*-t (? < *ggu*), de *ngy*-t is találunk:

magy. *agyar* | vogÉ. T. *ańsar*, K. *añsar*, L. P. *añsar* | osztj. Kaz. *ánšar* | votj. *vadžer*, zürj. *vodžir* (vö. MUSz., p. 720, ÁKE. 632, SETÄLÄ, FUF. 2 : 232).

magy. *ágyék* | vogÉ. *únš* „segg“; *únšäs* „tempor“; K. *uníš*. T. *onšal* „far“ (vö. MUNKÁCSI, NyK. 25 : 178.)

magy. *égy* | osztjÉ. *unža-* | zürj. *vodž*, votj. *až*’, *až*, *až* „vorderes, vorderraum“ | cserK. *onžol*, H. *andzal* | fi. *ensi* gen. *ennen* (vö. SETÄLÄ, FUF. 2 : 230; WICHMANN, MNyv. 4 : 307).

magy. *húgy* (*huggyozik*) | vogÉ. *χunš*, KL. *k’uš-(wit)*, T. *k’uš-(wit)* K. *k’oš-(vit)*; KL. AL. K. *k’unši* verb. T. *k’unšo* | osztj. *χos-*, *k’os* „hugyozik“ | zürj. *kudž*, votj. *kidž* | cser. *kuž-(šüt)* | fi. *kusi* gen. *kusen* | lpK. *końč* id. (vö. MUSz. 120; WICHMANN, MNyv. 4 : 307).

magy. *húgy* „stella“ | vogT. *k’ońš*, *k’ońš* id. | osztj. *χūs*, *χus*, *k’oš* id. KARJ. 148 | zürj. *kožul*, votj. *kižili*, *kižili* id. (vö. MUSz. 101, MUNKÁCSI, ÁKE. 357).

magy. *lég*y | zürj. *löž*, *liž* „bremse“; votj. *luž*, *luž* id. (vö. MUNKÁCSI, ÁKE. 439, SZINNYEI, Nyhas.³ 148).

Ellenben *ngy* van a magyarban a következő két esetben: magy. *hangyál*, *hangya* | vog. KL. AL. *k’unš* (-*k’ášši*), T. *k’unš* (-*k’áška*) id. Vö. még vogÉ. *χunš* KL. *k’unš*, T. *k’oš* „bandwurm“ | zürj. *kožil*, votj. *kužili*, *kužili* „ameise“, vö. MUNKÁCSI, ÁKE. 326).

magy. *kengyel* ‚steigbügel‘ | vogÉ. *kēs̄s*, *kēs*, KL. *keš* ‚lederstrumpf‘ | osztj. Kond. *kētš*, Ni. *keš*, Kaz. *kēs̄s*, O. *kis* ‚strumpf‘. (KARJ. 167). (Vö. ÁKE. 400; SETÁLA, FUF. 2 : 225. Az alapnyelvben talán (nem jésített) *ntš* volt).

Az alapnyelvi nas. + cons. hangesoportok denasalisiója kétségkívül a magyar nyelv külön életében ment végbe, a fent kimutatott kettős megfelelést tehát csak úgy érthetjük meg, ha feltesszük, hogy az ősmagyarban a *gy* és az *ngy* (a fonetikai helyzet szerint) egyugyanazon szón belül is váltakozhatott egymással, s később gyakrabban a gyenge (*gy*), ritkábban az erős, egy esetben (*lággy* ~ *langgy*) mind a két fok javára kiegyenlítődést történt. Találó analógiaképpen a déli vogul nyelvjárásokra hivatkozhatunk, a melyekben a gyenge fok, úgy látszik, legelőször a szó végén (pl. a sing. nominativusában) lépett fel, s innen terjedt el a ragos alakokban is. Pl. vogKL. *k'up*: plur. nom. *k'umpat*; *k'us* ‚hügy‘ de: *k'ūs̄əm* ‚hugyozom‘, [de e mellett; *t'ūs̄s*, *k'ūs̄s* sing. nominativusok is vannak]; vogK. *úis̄* ‚haltej‘: *k'ul n'ūs̄āt* [vö. tob. tatár RADL. *jintsä*, ‚fischmilch‘]; vogT. *k'ōš* ‚giliszta‘: *k'ōšəm* (kiegyenlítődé a gyenge fok javára); *k'ōis̄* ‚csillag‘: *k'ōis̄əm* (kiegyenlítődé az erős fok javára). Vö. MUNKÁCSI, UgFüz. 11 : 103, 190, 259.

Ezen újabb keletű, magyar váltakozás nyomait a többi nasalis-csoportoknál is kimutathatjuk. Valószínűleg így kell felfognunk az *ördög*, *ördöng*, ~ *ördöngös*, *meleg* ~ *melenget* szavak viszonyát, így érthető a *hab*, *eb*, comp. *bb*, *b* képző mellett a *domb* = vogÉ. T. *tump*, K. *tomp* ‚sziget, domb‘ | ? észt *tump*, gen. *tumbi* ‚klumpen, stück, knollen‘, vö. MUSz. 256, MUNKÁCSI, NyK. XXV, 275.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Külföldi irodalom.

ÄIMÄ FRANS. Lappalaisia lainasanoja suomen murteissa. Helsinki, 1908.

GAUTHIOT ROBERT. La phrase nominale en finno ougrien. (Extrait des Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, tome XV.)

Suomalais ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. XXV. (O. DONNER: Työalamme. — FR. ÄIMÄ: Lappalaisia lainasanoja suomen murteissa. — A. HÄMÄLÄINEN: Tšeremissiläisiä uhritapoja. — V. NALIMOV: Zur Frage nach den geschlechtlichen Beziehungen bei den Syrjänen. — Tanulmányutakról szóló jelentések.)

Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia. XXVI. (A. LAUNIS: Lappische Juoigos-Melodien.)

WICHMANN YRJÖ. Zum stufenwechsel im ungarischen. (Sonderabdruck aus den Finnisch-ugrischen Forschungen VII.)

WINKLER HEINRICH. Das Baskische und der vorderasiatisch-mitteländische Völker- und Kulturkreis. Breslau.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khállymik dana hangjegye	—40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— A neo- és palaeológia ügyében	—60
— Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius szatiráinak magyarázóit után	—80
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szórend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanferfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbery Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremisiz szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremisiz szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremisiz fordításából 1.—	—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugricae comparatae.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet	2.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sinai nyelvhasználtása	—20
Fábián István. Finn nyelvtan	1.—
Finály Henrik. A beszterzei szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szómutatókat készített hozzá	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez	—40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Genetz Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból	—40
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szójegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A Kún- vagy Petrarca-codex és a kúnok	—60
— A M. T. Akadémia és a szuómi irodalmi társaság	—40
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
— Az orientálistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről	—30
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről	—80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez	—60
— Ertünk meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész	—60
— Ugyanaz	—80
— Kazinczy Ferencz levelezései. Közéleteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig. Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal	—90
— Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből	3.—
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Azsia török dialektusairól	—90
— Nasreddin Hodsa tréfiái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.20
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—

Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbászi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A-brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
Molnár Albert. (Szeneci-) naplója, levelezése és írományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Arja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állatnének, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Saját alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Münchener-codex	4.—
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
VII. kötet: Ehrenfeld-codex. — Simor-codex. — Cornides-codex. — Szent-Krisztina élete. — Vitkovics-codex. — Lányi-codex	4.—
VIII. kötet: Szent Margit élete. — Példák könyve. — Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról. — Apor-codex. — Kulcsár-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gümöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex, Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Bathányi-codex. — Cseh-codex	4.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.